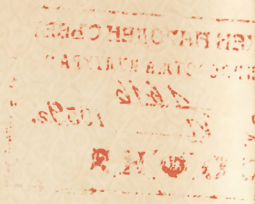
България и
КОМУНИЗМЪТ

ТОМ 2

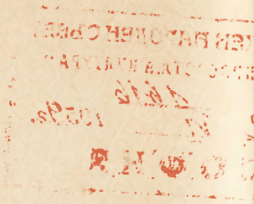

България и КОМУНИЗМЪТ

ТОМ 2

KONRAD ADENAUER STIFTUNG
Bulgarien

БЪЛГАРИЯ И КОМУНИЗМЪТ, ЧАСТ 2

Сборник

©2026 Фондация „Конрад Аденауер“ България

Всички права запазени.

Никаква част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана, разпространявана или предавана под какво и да е форма или по какъвто и да начин, включително фотокопиране, запис или други електронни или механични методи, без предварителното писмено разрешение на издателя.

ISBN 978-619-92813-8-3

Фондация „Конрад Аденауер“ България

бул. „Янко Сакъзов“ 19

1504 София, България

http://www.kas.de/bg/web/bulgarien

Книгата е спонсорирана от Федерална Република Германия.

Автори: Димитър Щ. Димов, Момчил Методиев, Даниел Вачков, Мартин Иванов, Владимир Златарски, Мартин Канушев, Милена Ангелова, Галина Гончарова, Петя В. Ангелова, Теодор Борисов, Борислав Ванков, Евелина Келбечева

Дизайн: Велин Саръмов
Корица: Нели Иванова

Редактор: Момчил Методиев

Издател: Фондация „Конрад Аденауер“ България

KONRAD ADENAUER STIFTUNG Bulgarien

България и КОМУНИЗМЪТ

ТОМ 2

СЪДЪРЖАНИЕ

Норберт Бекман-Диркес VI
Предговор

Димитър Щ. Димов, Момчил Методиев VIII
Въведение

Даниел Вачков 001
Налагане на съветския стопански модел. Икономика на комунистическа България (1944-1962)

Мартин Иванов 029
Реформаторство без реформи Икономика на комунистическа България (1963-1989)

Владимир Златарски 053
Дипломация през студената война: трудният път към възстановяване на Българо-германските отношения

Мартин Канушев 075
Право, правосъдие и наказание в Народна република България: законодателството на НРБ

Милена Ангелова 097
Малцинствените общности: България и комунистическият режим (1944-1989)

Галина Гончарова 123
Младежки култури и жизнени стилове през социализма

Петя В. Ангелова 147
Социалистическо всекидневие между културното потребление и икономиката на дефицита

Теодор Борисов 165
Спорт и социализъм в НРБ

Борислав Ванков 179
Падането на Тодор Живков от власт през ноември 1989 г.

Евелина Келбечева 197
Атентатът в църквата „Света Неделя“ в София на 16 април 1925 година

ПРЕДГОВОР

НОРБЕРТ БЕКМАН-ДИРКЕС

Живият интерес към първия том на „България и комунизмът“ и бързото изчерпване на тиража наложиха негово второ издание. Това е категоричен знак, че темата за комунистическото минало на България не е затворена страница, а остава актуална и важна за съвременното българско общество. С това продължение на поредицата на фондация „Конрад Аденауер“ прави решителна крачка напред. Докато досега фокусът беше повече върху големите политически линии, тук изявени български изследователи поставят в центъра на вниманието **всекидневието по време на социализма** – в текстове, които са научно издържани, но същевременно достъпни за широката публика.

В продължение на 45 години комунистическият режим определяше съдбата на милиони българи. Но какво означава това на практика? Означава систематично потискане на личността. За фондация „Конрад Аденауер“ човекът в своята уникалност – такъв, какъвто го е създал Бог – е неприкосновената мяра за всяка политика. Комунистическата идеология се стремеше към точно обратното: тя не искаше да освободи човека, а да го моделира, подчини и, ако се налага, да го прекърши.

Не бива да се заблуждаваме: дори след смъртта на Сталин през 1953 г. чак до 1989 г. социалистическите държави оставаха свят на репресии, изтезания и политически убийства. Този зъл дух не изчезна с падането на Берлинската стена или с разпада на Съветския съюз. Днес болезнено виждаме как той продължава да живее в Кремъл. Войната срещу Украйна, отвличането на деца, заличаването на идентичност и култура – всичко това е горчивият плод на имперското и марксистко мислене, подхранвано с десетилетия.

Ето защо тази книга е нещо повече от исторически анализ. Тя е **памет**. Длъжни сме пред жертвите в лагерите и затворите да разкажем техните истории. Длъжни сме да останем бдителни в името на всички, чийто живот е бил ограбен или съсипан от индоктринацията.

Нека помним миналото, за да знаем как да защитим свободата си днес.

Изказвам сърдечна благодарност на авторите, направили възможни тези задълбочени прозрения. Пожелавам на книгата широк кръг от читатели, готови да се вгледат честно в историята.

Норберт Бекман-Диркес

Ръководител на фондация „Конрад Аденауер“ България

ВЪВЕДЕНИЕ

ДИМИТЪР Щ. ДИМОВ, МОМЧИЛ МЕТОДИЕВ

Сборникът със статии „България и комунизмът, част 2“, който държите в ръцете си или четете на екрана, е поредният резултат от дълготрайното усилие на Фондация „Конрад Аденауер“ да намира пресечна точка между специализираното академично знание и широката общественост – ученици, учители, студенти, млади хора, журналисти и любопитни граждани в България и Германия. За да ражда дебат и ценностна посока, публичната среда трябва да бъде насищана с надеждно, документално знание, но поднесено по достъпен начин. Стабилната ценностна ориентация не трябва да разчита единствено на плиткия всекидневен поток от информация. Непосредственият опит и личната памет за времената на комунизма избледняват, а на тяхно място се застъпват конкуриращи се, често сензационни медийни образи, понякога прерастващи в митологии. Ориентацията в бурното информационно море е предизвикателство, от което академичната общност не бива да се отдръпва, защото миналото има отношение към настоящето и бъдещето.

Първият опит за сътрудничество между неправителствения и академичния сектор беше направен в периода 2011 – 2016 г. от екипа на българската бюро на „Конрад Аденауер“, което покани български и германски изследователи да направят общоразбираем, но научно издържан синтез на техни дългогодишни усилия в полето на комунистическо минало на България. Публикувани първоначално на интернет страницата на Фондацията, през 2024 г. те бяха обединени и публикувани в двуезично (на български и немски) книжно издание под заглавието „България и комунизмът“. Тогава се съсредоточихме върху големите и отличителни събития през комунистическия период, които дефинират България, нейните институции и общество за дълго време – окупацията от Червената армия, съпротивата, насилието, упражнявано през Държавна сигурност, затворените граници, подтисничеството върху религията и културата и как това идеологическо и физическо насилие влияе върху българското исто-

рическо развитие днес. Следващата стъпка по същия път, но с променен фокус е сегашният сборник „България и комунизмът, част 2“, подготвен съвместно от Фондация „Конрад Аденауер“ и Института за изследване на близкото минало към Нов български университет.

Акцент в това издание са на пръв поглед по-„незабележими“ феномени, а причината за тяхното представяне е убеждението, че тяхното дълбоко социално въздействие, както и институционалната им устойчивост са част от причините за проблемите и на съвременна България.

ДЪРЖАВАТА КАТО МАШИНА ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ И ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТРОЛ

Първият тематичен кръг на настоящия сборник е посветен на някои от големите проблеми на комунистическата система – икономиката, дипломацията, правосъдието. Първите две статии на Даниел Вачков и Мартин Иванов – двама от най-разпознаваемите икономически историци на този период – се спират върху финансовия колапс след Втората световна война, върху настъпателната съветизация на икономиката и дългата агония на установената командно-планова система вследствие на неспособността ѝ да се реформира. Най-осезаемият резултат от тази закостенялост е трупането на вътрешен и външен дълг. Новата власт след 9 септември 1944 г. обещава демократични реформи, но реалността е доминирана от огромни военни разходи, плащания към съветските войски и последвалите репарации по Парижкия мирен договор. В опит да овладее хаоса, правителството предприема радикална парична реформа през 1947 г., която на практика конфискува голяма част от парите на населението. Така държавата стабилизира финансите си, но за сметка на масово обедняване и унищожаване на частната инициатива. Заличаването на частната собственост се компенсира от агресивна индустриализация и колективизация на земята по сталинистки модел. Още в началото на 60-те години БКП осъзнава, че този модел на постоянна количествена експанзия вече не работи. Появява се идеята за „нова система“ — повече самостоятелност за предприятията, повече икономически стимули, по-реалистично планиране. Експериментите в началото дават добри резултати, но политическите страхове надделяват. През 1968 г. реформите са орязани до минимум и всичко се връща под строг централен контрол. Вместо да направят икономиката

по-гъвкава, тези мерки я превръщат в още по-тежка и тромава структура, управлявана от бюрокрация, която не може да реагира на реалните нужди.

Всички тези икономически процеси протичат в силно капсулирана политическа и идеологическа среда в рамките на СИВ и под надзора на СССР. Статията на Владимир Златарски – един от водещите историци на българската дипломация от този период – проследява трудното развитие на българо-германските отношения след Втората световна война в контекста на европейската история, разделена от Желязната завеса. България влиза в Студената война като част от съветската сфера, а Германия – вече разделена – се превръща в ключов фронт на глобалното противопоставяне. Текстът показва как политическите догми, съветският натиск и вътрешните репресии многократно блокират възможностите за нормализиране на отношенията, но същевременно икономическата логика и взаимната нужда от обмен бавно проправят път към по-прагматичен диалог.

Друг ключов пласт за формирането на комунистическата система и изграждането на „социалистическото общество“ е преобръщането на правната система на България след 9 септември 1944 г., което се описва от Мартин Канушев – социолог, теоретик и историк на правните системи. Марксизмът-ленинизмът разбира закона като „волята на трудещите се“, но на практика той служи за укрепване на диктатурата на партията. Съдът е напълно зависим от държавата, а наказателната политика е насочена към „възпитание“ и контрол, не към защита на индивидуалните права. Проследяването на тази сфера показва как правото в НРБ се превръща в ключов механизъм за изграждане и съхранение на тоталитарния характер на системата.

ОБЩЕСТВОТО МЕЖДУ ПРОПАГАНДА И РЕАЛНОСТ

Втори тематичен кръг в настоящия сборник са текстовете, посветени на по-„незабележими“ феномени, свързани с всекидневието и отношението към малцинствата, политиката към които е плод на съзнателно провежданото от режима социално инженерство. Хватката на комунистическата система върху обществото проличава най-ясно, когато се вгледаме в етническия и културния „друг“ в българското общество. Милена Ангелова – антрополог и историк – проследява как комунистическата държава управлява етническото и религиозното разнообразие на България и как

постепенно преминава от обещания за равноправие към системна асимилация. През 70-те и 80-те години натискът се засилва и достига своята крайна форма в асимилационната кампания, наречена позорно „Възродителен процес“ – масовата акция за насилствена смяна на имената на мюсюлманите, забрани върху езика и традициите, репресии и изселвания, засегнали над 850 000 души. Под лозунги за равенство и модернизация се провеждат политики на контрол, обезличаване и асимилация, които оставят дълбоки рани в малцинствените общности и в обществото като цяло.

Младежките култури в България по време на комунизма през погледа на Галина Гончарова – социален историк и антрополог – са показани като поле на напрежение между официалната идеология и реалните жизнени стилове на младите хора. Докато светът преживява бурни студентски протести през 1968 г., българската младеж е представяна като напълно лоялна към режима — образ, поддържан чрез масови организации като Комсомола и бригадирското движение. Паралелно с това обаче се появяват и първите субкултури – зози, суинги, „хулигани“ – млади хора, чиито стил, музика и поведение се възприемат като заплаха за идеологическия ред и са подложени на маргинализация и преследване. Тази картина е допълнена от текста на Петя Ангелова – млад изследовател на социалната и културната история, чийто фокус е всекидневието на българите, отново обект на идеологическо моделиране. Държавата насърчава културното потребление и модерния бит, но под строг идеологически надзор, създавайки характерния парадокс на „реалния социализъм“: официална витрина на изобилие и висока култура, зад която стоят недостиг, контрол и адаптивни всекидневни практики, много от които продължават да живеят и след 1989 г.

Арена на сходни процеси е и спортът – едновременно средство за масова мобилизация, идеологическо възпитание и международна пропаганда. Теодор Борисов – отново млад историк, вижда спорта като витрина на режима, а успехите на олимпийските подиуми — като доказателство за „превъзходството“ на социалистическата система, постигнато чрез строг подбор, държавни стимули и пълен контрол върху живота на спортистите. Разпадането на тази система оказва влияние върху пост-комунистическите години на преход.

Дълбокото навлизане на комунистическата идеология и властовият контрол на партията върху обществото, показани през

изброените сфери, създава впечатление за стабилност, но и монотонност. Натрупаното вътрешно напрежение и умората на обществата в целия „социалистически блок“ води до падането на Тодор Живков на 10 ноември 1989 г. Акцентът в анализа на Борислав Ванков – изследовател от българското бюро на Фондация „Конрад Аденауер“ – е върху комбинацията от вътрешни кризи, международния натиск и ключовата роля на Москва. В последните месеци Живков губи подкрепата на съветското ръководство и на собственото си обкръжение, а превратът в Политбюро е организиран в синхрон с мирните промени в региона, но и под натиска на засилващото се гражданско недоволство в страната. Така началото на българския преход се оказва резултат не само от общественото недоволство, а е съчетание от разклатена държавна система, вътрешнопартийни маневри и променената геополитическа среда.

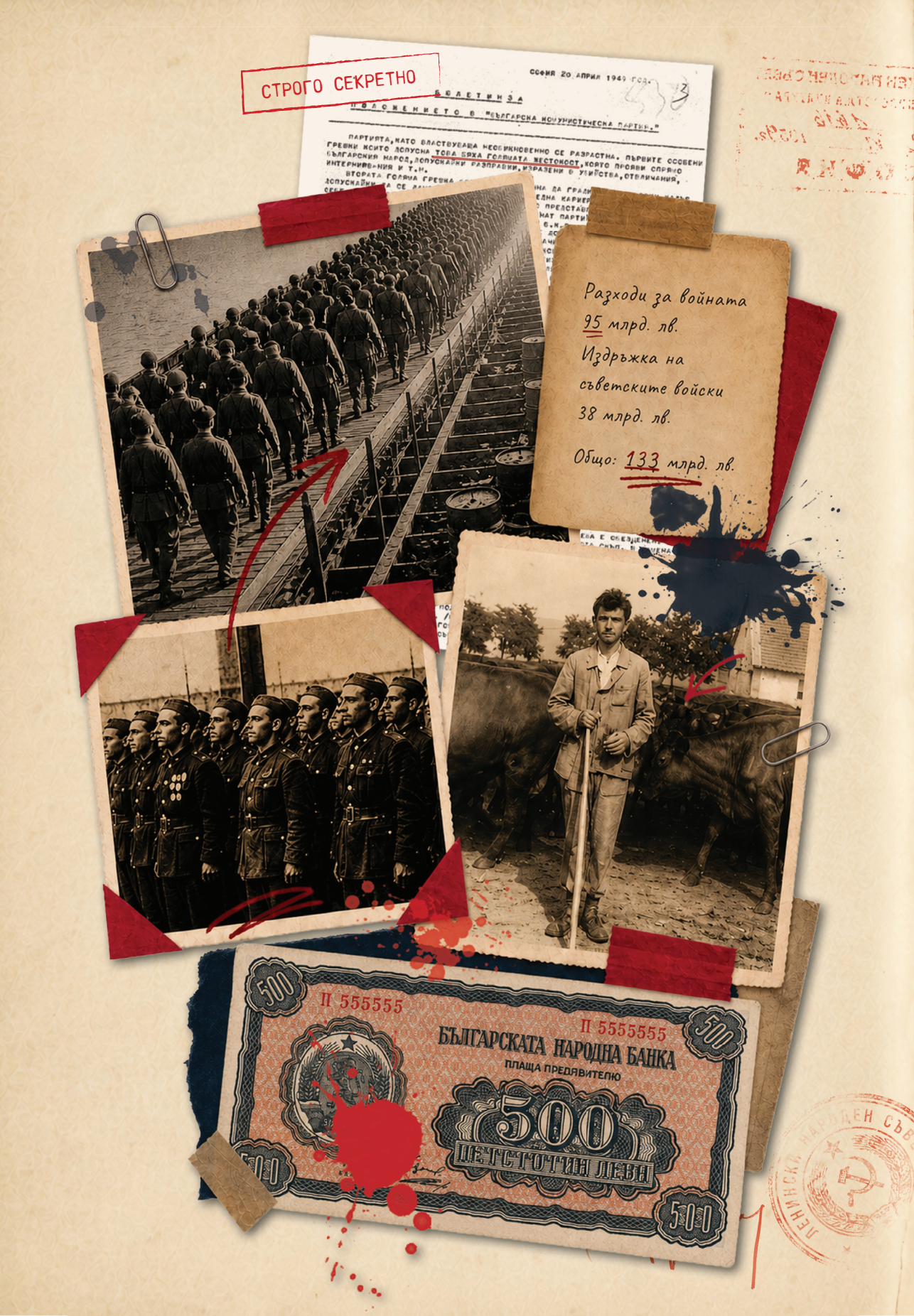
НАСИЛИЕТО КАТО ПОЛИТИЧЕСКА ТРАДИЦИЯ

Макар и да е извън времевата рамка на сборника, текстът на Евелина Келбечева – утвърден историк и общественик – не е чужд на поуките, които могат да се направят от другите анализи. Той представя атентата в църквата „Света Неделя“ през 1925 г. като първия голям акт на държавно спонсориран тероризъм в Европа, организиран не от самостоятелна радикална група, а от Коминтерна и съветските служби, които използват БКП като инструмент за „износ на революция“. Със своя мащаб, жестокост и международна координация той се превръща в катализатор на взривоопасно социално и политическо разделение в българското общество, а и в цяла Европа. Разклатените устои и травмите, нанесени от Първата световна война, стават все по-трудни за лекуване и предпоставят фаталния разлом, дошъл със спускането на Желязната завеса след края на Втората световна война.

★ ★ ★ ★ ★

Статиите в този сборник нямат за цел да изчерпят или да дадат окончателно трактовка на темите, с които се занимават, но събрани на едно място те предоставят поредна възможност да бъдат отличени някои от най-важните характеристики на държавата и обществото под контрола на комунистическата партия. Комунистическият режим е система, която прониква във всички сфери –

икономика, право, култура, спорт, идентичност – и хвърля дълги сенки, дори когато вече не е на власт. По-доброто разбиране на тази система изисква да се гледа едновременно „отгоре“ (политика, икономика) и „отдолу“ (всекидневие, култура, преживявания). Историята на комунизма не е само хроника на безчет репресии, но и на социални експерименти, провали, адаптации и съпротива. Ключовите обобщения и поуки са подсказани, но тяхната проекция към настоящето ще оставим на вас – внимателните и усърдни читатели.

СТРОГО СЕКРЕТНО
София 20 април 1945 год.
БЮЛЕТИН ЗА
ПОЛОЖЕНИЕТО В "БЪЛГАРСКА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ."
Разходи за войната
95 млрд. лв.
Издръжка на
съветските войски
38 млрд. лв.
Общо: 133 млрд. лв.
П 555555
П 5555555
БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА
ПЛАЩА ПРЕДЯВИТЕЛЮ
500
ПЕТСТОТИН ЛЕВА

ДАНИЕЛ ВАЧКОВ

НАЛАГАНЕ НА СЪВЕТСКИЯ СТОПАНСКИ МОДЕЛ. ИКОНОМИКА НА КОМУНИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ (1944-1962)

КРАЯТ НА ВОЙНАТА И ФИНАНСОВО-ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА (1944 – 1947)

На 9 септември 1944 г., след военен преврат, в България се образува правителство на Отечествения фронт. Това е коалиционен кабинет с водещо участие на комунистическата партия. Новата власт заявява, че основната й цел е провеждането на демократични реформи в държавата и унищожаването на фашистките структури и организации на стария режим. В този момент изобщо не се споменава за установяване на комунистическа политическа система. По отношение на икономическата си политика правителството заявява предимно краткосрочни цели - да осигури нормалния ритъм на производството и да гарантира снабдяването на населението с необходимите земеделски и индустриални стоки. Като много важна задача е изведена логистичната подкрепа на участието на българската армия във войната на страната на Антихитлеристката коалиция. Въобще не става дума за дълбоки икономически преобразувания в духа на комунистическата идеология.

Наистина пряко въздействие върху разразилата се остра икономическа и финансова криза в страната има участието на България в активните бойни действия в края на Втората световна война. Българската армия е включена в левия фланг на съветското настъпление, осъществявано от Трети украински фронт. Тя развива оперативни действия от октомври 1944 г. до май 1945 г. на територията на Югославия, Унгария и Австрия.

Жертвите, дадени в хода на активните бойни действия, потвърждават сериозното участие на страната в заключителния стадий на войната. Броят на убитите български войници и офицери възлиза на 8 337, изчезналите са 9 155, а ранените – 22 958. Така общо жертвите и пострадалите достигат цифрата 40 450. Впечатляващи са финансовите разходи, свързани с поддържането на военната кампания. Тя струва на държавния бюджет колосалната сума от над 95 млрд. лв. Към нея трябва да се прибавят и плащанията по издръжката на съветските войски в България, които страната извършва по силата на чл. 15 от Съглашението за примирие, подписано в Москва на 28 октомври 1944 г. Българското финансово министерство я определя на близо над 38 млрд. лв. Така общите разходи по участието на страната във войната възлизат на над 133 млрд. лв. Според официалния курс на Българска народна банка на лева спрямо долара сумата се определя на около 540 млн. щатски долара. При всички случая става дума за бреме, непосилно за финансовите и стопанските възможности на България, при това осъществено в изключително кратки срокове – само за по-малко от 9 месеца. Като пример може да се отбележи, че по официални данни целият национален доход на страна за 1945 г. възлиза 141,8 млрд. лв., а по отношение на редовния бюджет сумата надхвърля повече от три пъти приходната му част (43 млрд. лв.).

Положението на държавните финанси допълнително се усложнява и от подписания на 10 февруари 1947 г. мирен договор в Париж. Въпреки че участва в заключителната фаза на войната срещу нацистка Германия, на България не й е признат статут на съвоюваща страна и като бивш съюзник на Райха е принудена да сключи мирен договор с държавите-победителки. В част V на договора е определен размерът на репарациите, които България трябва да изплати – 45 млн. долара на Гърция и 25 млн. долара на Югославия. Обслужването трябва да се извършва не във валута, а в стоки по международни пазарни цени от 1938 г., като се приема корекция от повишение с 15% за индустриалните произведения, а за останалите с 10%. Срокът на погашение на дълга е осем години от момента на влизането на договора в сила.

Парадоксалното е, че по-сериозните финансови тежести, които страната понася от мирния договор от 1947 г., не са заложени в раздела за репарациите, а в стопанските клаузи, включени в част VI. В тях по различни начини България е принудена да се откаже от претенции за многократно по-големи суми от тези, които са ѝ наложени като репарации.

Член 24 се отнася до преминаването в съветско владение на всички германски активи в България. Макар това решение на Великите сили да е взето доста преди свикването на Парижката конференция, с него не само се засягат значителни по размер собственост и капитали, но то бележи края на едни съществували продължително интензивни външноикономически контакти на българското стопанство.

Най-неблагоприятен за българските финанси е чл. 26, чийто параграф 4 задължава България и българските поданици да се откажат от всички претенции спрямо Германия и германските поданици, формирали се в периода на войната – от 1 септември 1939 до 8 май 1945 г. Този отказ се отнася главно до натрупалия се значителен германски дълг по двустранния клиринг. По данни на БНБ общата сума на германския дълг към България през лятото на 1946 г. възлиза на 38 596 млн. лева (337 млн. зл. фр.).

Следващият член 27 се отнася до задължението България да поднови обслужването на плащанията по главницата и лихвите на външните си заеми, остатъкът от които по изчисления на БНБ към края на 1945 г. възлиза на 444 713 541 зл. франка .

Като непосредствена последица от увеличилите се държавни разходи се явява постоянното нарастване на вътрешния дълг. През 1939 г. е сключен заем от БНБ в размер на 4,2 млрд. лв., с което общият вътрешен дълг става 7,6 млрд. лв., а през следващите две години той почти се удвоява, като достига 14,4 млрд. лв. От 1942 г. държавата започва да емитира трипроцентни съкровищни бонове, с които успява да финансира текущите си плащания. С това обаче продължава растежът на дълга. През 1943 г. той вече е 31,3 млрд. лв., но истинско лавинообразно нарастване се отбелязва след 1944 г., когато вече е 59,2 млрд. лв., а само за първите 7 месеца на 1945 г. достига 91,4 млрд. лв. За да си осигури нужните средства и да не допусне неудържимо развихряне на инфлационния процес, държавата прибягва и до сключване на принудителни вътрешни заеми: през 1943 г. – „Народен заем“ и през 1945 г. „Заем на свободата“, като граждани и фирми са задължени да участват в подписката им. По този начин директно е прехвърлено част от финансовото бреме върху фирмените и семейните бюджети. Така от началото на войната до нейния край летящият държавен дълг се увеличава около 12 пъти.

Крайно опасно за стабилността на лева расте и паричната маса, намираща се в обращение - от 2,8 млрд. лв. през 1938 г. на

43,7 млрд. лв. през 1945 г. Увеличението е близо 16 пъти. От средата на 1945 г. печатането на български банкноти се извършва в Москва от Госбанк, без да се упражнява ефективен надзор от страна на БНБ. Най-голямата поръчка е за 30 млрд. номинални лева. Но дали са напечатани повече и колко точно, никой не може да каже. Въпреки политиката на фиксиран валутен курс, следвана стриктно от Централната банка, девалвирането на лева става абсолютно неизбежно. През 1938 г. утвърденият курс е 132 лв. за 1 долар, докато през 1945 г. е определено ново съотношение – 288 лв. за 1 долар. Но всъщност по признание на правителствени и банкови представители курс от 450 лева за долар се доближава до реалния, а в някои анализи дори се отбелязва за нормален и курс 1 000 лв. за 1 долар. Всички тези парични процеси неминуемо предизвикват появата на висока инфлация. По официални данни индексът на цените на дребно от 100 за 1938 г. през 1945 г. нараства на 560. На практика обаче цените на някои важни хранителни продукти, като олиото например, се повишават повече от 10 пъти. Но въпреки главоломното отслабване на лева, инфлацията изостава от темповете на неговото девалвиране и увеличаването на паричната маса, тъй като в края на войната и годините след завършването ѝ рязко спада покупателната способност на българското население, което не може да окаже естествения инфлационен натиск. От друга страна, строгата купонната система също не позволява бързото увеличаване на цените на продуктите.

Огромните разходи, свързани с войната и изпълнението на примирието, са причина за съществено намаление на реалните капиталовложения в производствения сектор, което скоро предизвиква развитието на дълбока икономическа криза. Изтичането на огромно количество стоки, материали и дори парични средства извън България и липсата на насрещен внос на продукти за потребление и суровини за промишлеността, все по-изхабеният инвентар, използван в селското стопанство, влошеното обработване на земята и ангажирането на част от трудовите ресурси в армията довеждат до тежък срив на производството в страната. Значителен спад от над 15% се отбелязва в стопанската дейност още през 1944 г. Реалният национален доход, изчислен по цени от 1939 г., за 1943 г. възлиза на 55 211 млн. лв., докато за 1944 г. той е вече 46 896 млн. лв. Положението придобива размери на истинска катастрофа през 1945 г., когато реалният национален доход е едва 26 600 млн. лв., което в сравнение с 1943 г. означава свиване на производството с над 50% .

Кризата в българското стопанство и международната изолация на страната като бивш германски сателит се отразява тежко и на външнотърговските ѝ операции. През 1945 г. е реализиран едва 1/3 от обема на българската външна търговия спрямо предходната година. По-засилени са контактите със Съветския съюз, с който е сключено търговско споразумение през март същата година, а по-късно са установени и търговски отношения с Полша, Чехословакия, Унгария, Швейцария. В края на годината са осъществени компенсационни сделки със САЩ за български тютюн срещу внос на меден сулфат, железобетон, медикаменти и обувки, а с Великобритания – на български плодови пулпове срещу вълна. Така или иначе, през 1945 г. вносът достига едва 20%, а износът 40% от обема през 1939 г.

Като основна причина за крайно лошите стопански резултати за 1945 г. се изтъква въздействието на много тежката суша, която засяга страната през зимата и пролетта. Несъмнено за аграрна страна, каквато по това време е България, природният фактор е от определящо значение. Засегнато е селското стопанство, което формира близо 2/3 от националния продукт и осигурява почти целия износ на страната. Тежък е спадът в добивите при зърнените храни – 44% при пшеницата, 54% при царевицата, а подобно е положението и при фуражните растения. При много индустриални култури (слънчоглед, захарно цвекло и др.) намалението от реколтата е също над 50%. Особено застрашителни са последиците за развитието на животновъдството. Намалението на броя на овцете е с 2 милиона в сравнение с 1939 г. или с 24%, а при птиците от 12 700 000 на 6 649 000 или с 48%. Изключително ниски са показателите и на производството на животински продукти, където продукцията на мляко, масло и сирене е близо 3 пъти по-малка спрямо довоенното равнище. Изводите на специалистите са, че за преодоляване на последиците от сушата и за да се достигне производството от 1939 г., на българското селско стопанство ще са му необходими минимум 7–8 години .

Предприетите от отечественофронтовската власт извънредни данъчни закони, насочени към почти всички форми на частния капитал в България, не само че не могат да внесат ред и баланс в бюджета, но тласкат индустрията и търговията към дълбока криза. Предприятията масово работят на загуба и допълнително подриват и без друго нестабилното положение на банковия кредит в страната.

За да избегнат очертаващия се срив на държавните финанси, предизвикан от огромните разходи, властите прибягват до драстични мерки, които нито един режим дотогава в България не се е решавал да проведе. Идеята е рязко да се ограничи размера на банкнотното обращение, като по този начин се овладее инфлационната спирала и се създадат условия за облекчаване на вътрешния държавен дълг. Всичко това трябва да се осъществи обаче изцяло за сметка на левовите ресурси на населението.

След като е подписан мирният договор, правителството вече се чувства с развързани ръце, за да започне провеждането на радикалната си парична политика. При спазването на пълна тайна се подготвя обмяна на банкнотите в обращение, като не се прибягва към деноминация, т.е. стойността на парите се запазва, а само се изземват старите купюри. От 10 до 16 март 1947 г. са изтеглени от обращение банкнотите от всички емисии от по 200, 250, 500, 1 000 и 5 000 лева и всички трипроцентни държавни съкровищни бонове. Условията, при които се извършва обмяната, са изключително тежки за гражданите. От представените стари банкноти и съкровищни бонове са обменени само по 2 000 лева на човек (това е нищожно малка сума – не повече от четири долара), а останалите пари минават на блокиран влог на обменителя. След това блокираните влогове се облагат по специално приетия за случая Закон за данък върху имуществата. Въведените по него данъчни ставки предвиждат на практика изземване от държавата на значителна част от парите на населението. Сумите до 15 000 лв. са необлагаеми, а над този размер бързо започват да нарастват данъчните проценти. Така например влоговете над 200 000 лева (около 400 долара) се облагат с 25% данък, а над 2 млн. лв. вече с 70%.

Резултатите от финансовата операция са, че насилствено са събрани в банките голяма част от паричните наличности на населението, извадени са от употреба съкровищните бонове, които преди това поради значителния си обем са използвани като платежно средство, и силно е ограничена банкнотната маса, намираща се в обращение. За мащабите на извършеното ликвидиране на паричните ресурси на обществото говорят официалните данни на БНБ. Преди обмяната в обращение и в банките е имало 39 млрд. лв. в банкноти и 31 млрд. лв. в трипроцентни съкровищни бонове. От общо 70 млрд. лв. от населението и държавните и частните предприятия са иззети 69 млрд. лева. След обмяната цялото парично обращение е сведено до 21 млрд. лв., включващо само новите банкноти. Тежестите на обмяната са поети главно от обик-

новените граждани, като само от тях са събрани принудително над 49,5 млрд. лв. Главният ефект от правителствената политика е създаване на условия за стабилизиране на финансите с цената на жестоко ликвидиране на спестяванията на населението и рязко свиване на покупателната му способност.

Външните финансови задължения, обслужвани от края на Втората световна война до подписването на Парижкия мирен договор, както и изнасянето от страната на значително количество стоки, материали и суровини имат сериозни и трайни икономически и политически последици за по-нататъшното развитие на българското общество. Изчерпването на ресурсите на българската икономика и декапитализирането на банковата система правят страната изключително зависима от външните икономически фактори. Собствените стопански сили не само не са достатъчни за възстановяването на икономиката, но дори трудно могат да осигурят оцеляването на населението. Тежкото състояние на държавните финанси и на националното стопанство подготвят условията за бързото налагане на съветското икономическо и политическо влияние в страната. Чувствителното обедняване на населението вследствие девалвацията на лева, паричната обмяна, огромните данъци, както и острата липса на продукти за масово потребление на дело унищожават възможностите за развитие на частната инициатива в производството и търговията много преди официално да се предприеме правителствената политика по национализацията.

СЪВЕТИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА (1947 – 1953)

Една от първите промени след установяването на комунистическото управление, която има трайни и крайно неблагоприятни последици за българската икономика, е отстраняването на голяма част от управленския стопански кадър в България. В дните непосредствено след 9 септември 1944 г. много от по-изявените индустриалци, търговци и финансисти са обявени за народни врагове и са подложени на преследвания. Те са отстранени от ръководството на предприятията и фирмите, а на много места управлението е поето от представители на отечественофронтовски или работнически комитети. С разрастването на кризата и парализирането на стопанския живот в края на 1944 г. комунистическата партия е принудена да смекчи отношението си към крупните капитали-

сти и отправя призиви част от тях да се върнат към стопанската дейност, като уверява, че ако работят в полза на народа, това ще им бъде зачетено. Във връзка с промененото отношение отечественофронтовският режим започва все по-често да използва термина „патриотични“ индустриалци и търговци (т.е. предприемачи, готови да сътрудничат на новата власт). Въпреки всичко подозренията към тези хора се запазват и при най-малко съмнение за нелоялност те са отстранявани от ръководни длъжности. Особено голямо недоверие предизвикват специалистите, получили образование или производствен опит в страни от Западна Европа и най-вече в Германия. На тях комунистическата власт гледа като на потенциални чужди шпиони. През следващите години тяхната роля в управлението на икономиката е сведена до минимум. Едни са репресирани в хода на последвалите политически процеси срещу опозицията и Трайчо Костов, други са уволнени от работа, а трети назначени на второстепенни стопански длъжности. В резултат на всичко това българската икономика е лишена от голям брой компетентни кадри (инженери, икономисти, юристи, финансисти), чиито знания и опит представляват ценен капитал, който не е използван за следвоенното икономическо възстановяване на страната.

Най-значимата трансформация, настъпила в българската икономика в този начален етап от функционирането на отечественофронтовската власт, е извършената в края на декември 1947 г. национализация на индустриалните предприятия и банките. Започналото настъпление срещу частната собственост още от есента на 1944 г. под формата на различни конфискации на имущество на осъдени от Народния съд или за което е обявено, че е придобито от спекулативна дейност, както и облагането на частните предприятия с изключително тежки данъци в края на 1947 г. стига естествения си завършек. Сигналът за повсеместно одържавяване на капиталите и средствата за производство е даден отвън. На срещата на комунистическите партии в полския град Шклърска Поремба през септември 1947 г. е изразено становището на съветското ръководство (т.е. на Сталин), че социалистическите преобразования в Източна Европа необосновано много са се забавили. Отправено е обвинението, че комунистическите партии са оставили твърде дълго да действат старите капиталистически отношения в икономиката и се призовава на това положение да се сложи край. В изпълнение на спуснатите от Москва директиви БРП (к) и отечественофронтовското правителство предприемат скорошни действия. На 23 декември 1947 г. влиза в сила закон за

национализация на индустриалните и минните предприятия. В следващите две години са национализирани близо 7 000 предприятия, повечето от които са средни и дребни производствени структури. Ликвидирани са и последните остатъци от пазарната икономика в страната. Почти целият стопански капацитет на България преминава под контрола на комунистическата партия, която така получава възможност да налага и реализира своите грандиозни икономически планове.

След разрива между Сталин и Тито през 1948 г. Москва дава ясно да се разбере, че няма да допусне изграждането на политически и стопански модел на социализма, различен от съветския. Това налага партийните и държавните ръководители от страните с народна демокрация (в това число и България) усърдно да започнат да прилагат съветския икономически опит. Освен основните постулати на социалистическата стопанска теория за обобществяване на средствата за производство, ликвидиране на частната собственост, конкуренцията и свободното действие на пазарните механизми и установяване на пряко командвана от държавната власт централизирана планова икономика се възприема и тезата за ускорено развитие на индустрията, като се отдава приоритетно значение на производството на средства за производство, а не на средства за потребление. Това налага да започне усилено да се развива тежката промишленост – рудодобив, металургия, машиностроене, енергетика, химическа промишленост и др. Към класическите постановки се добавят и разработените от съветските икономисти под преките напътствия на Й. Сталин тези за изграждане на стопанска система от самодостатъчен тип. Идеята е, че за да бъде истински независима народнодемократичната държава, тя трябва да развива всички необходими ѝ производства, да задоволява сама основната част от стопанските си потребности. И ако тази теория звучи съмнително дори за голяма и богата на природни запаси страна като СССР, то тя е напълно абсурдна за малка и бедна на залежи държава като България.

Независимо че липсват условия (капитали, технологични и суровинни ресурси, квалифицирани специалисти и работници и не на последно място пазарна реализация) за бързото развитие на редица промишлени производства, като главна цел на стопанската дейност в страната още през първата петилетка (1949–1953 г.) се определя курсът на мащабна индустриализация. Тези идеи залягат в основните решения на V конгрес на БКП от декември 1948 година. Предвижда се за около пет години съотношението между

селското стопанство и промишлеността да се измени от 70:30 на 55:45. Следвайки тази политика, в плана е заложено в отраслите на тежката индустрия да се вложат 83% от всички инвестиции, определени за промишлеността.

Индустриализацията от края на 40-те и началото на 50-те години се провежда при огромно напрежение на силите и сериозни лишения от страна на цялото население. Особено голяма е тежестта върху селяните, на които са наложени непосилни наряди за предаване на земеделска и животинска продукция. Натискът над селото за кратко е смекчен през лятото на 1949 г., когато на Юнския пленум на ЦК на БКП е взето решение за забавяне темповете на колективизация и повишаване на изкупните цени на земеделските стоки. Година по-късно обаче отново е подновена политиката на продоволствено ограбване на селското стопанство.

В тези години, обявени от партийната пропаганда като преломни в стопанското развитие на страната, са построени множество индустриални предприятия и са създадени нови производствени мощности. Изградени са редица големи топлоелектроцентрали край София, Перник, Димитровград и др. Появяват се крупни индустриални обекти като металургичния завод в Перник и химкомбината в Димитровград. Завършени са и множество язовири и водоснабдителни системи. Значително разширение придобиват рудодобивът и минното дело.

Според официалните данни през 1952 г. промишленото производство надвишава над четири пъти довоенното си равнище. Шумно е провъзгласено, че България се е превърнала от аграрна в аграрно-промишлена страна. Но в действителност е поставено началото на една силно капитало- и енергоемка индустрия, която може да съществува единствено чрез внос на суровини и енергийни източници отвън (главно от СССР) и която би могла да си партнира само с администрираните и силно протежирани икономики на комунистическите държави.

Отечественофронтовската власт провежда дълбоки преобразования и в селското стопанство. Още през втората половина на 30-те години започват редица модернизационни процеси в българското земеделие и животновъдство, изразяващи се в навлизането на по-модерен инвентар и техника, в изработването на първите поливни системи в редица региони на страна и като цяло в по-активното включване на земеделските стопани в пазарните отношения. Но независимо от тези положителни тенденции в го-

лямата си част българското селско стопанство и след края на Втората световна война продължава значително да изостава от това в развитите европейски държави. Основният проблем е свързан с голямата раздробеност на собствеността на земята и произтичащия от това висок процент дребни и средни собственици, които поради липсата на възможности да инвестират в отрасъла продължават да практикуват примитивни форми на обработка на почвата. Все още огромна част от населението – 76% – живее на село и се издържа от селскостопанска дейност, която в тези си условия не е особено ефективна.

Комунистите са убедени, че проблемите на българското селско стопанство могат да се решат единствено чрез прилагане на съветския модел на колективизация. Тезата им е, че чрез обособяването на големи обработваеми площи и с въвеждането на модерна техника ще се постигне повишаване на земеделското производство. Зад тези икономически мотиви всъщност се маскират ключови идеологически и политически цели на режима, а имено да се ликвидира частната собственост и по този начин да се установи пълен контрол над преобладаващата част от българското население.

Политиката на кооперране на земята започва още от есента на 1944 г. и през пролетта на следващата година, когато са приети и първите законодателни актове в тази посока. С оглед на факта, че на правителството му предстои да подпише мирен договор със страните победителки, натискът над селяните не е все още толкова масиран. Към този момент повече се разчита на агитацията. В първите кооперации за общо обработване на земята влизат предимно комунисти и техни симпатизанти. Но противно на очакванията на властта, процесът на колективизация се развива твърде бавно и е видно, че българските селяни не проявяват масово желание да влизат в т.нар. ТКЗС (Трудово-кооперативни земеделски стопанства). Към 1948 г. едва 7% от земята е кооперирана.

След като през есента на 1947 г. от Москва са дадени категорични инструкции, че страните от съветския блок трябва да предприемат бързи мерки за изграждане на социализъм по модела на СССР и след поголовната национализация в промишлеността и в сферата на услугите, идва ред и на масовата колективизация и в селското стопанство. От 1948 г. силно нараства натискът над селяните да се записват в ТКЗС. Наред с традиционните репресии – арести, побоища и публични унижения – се прилагат широко и икономически мерки, изразяващи се главно в налагането на

непосилни държавни доставки (наряди), на които са подложени частните стопани.

Скоро насилствената политика за масова колективизация започва да поражда и прояви на стихийна съпротива. Недоволни от бруталните действия на режима са както вече вкараните принудително в кооперативите селяни, така и все още съществуващите частни стопани. През лятото на 1950 г. първи се разбунтуват няколко села във Врачанско. Бунтовете срещу колективизацията придобиват значително по-големи размери през пролетта на следващата година в района на Кулско и Видинско. Съпротива има също така и в Плевенско, Пловдивско, Асеновградско. При потушаването на бунтовете се стига и до жертви от страна на селяните. Последват безмилостни репресии – към 3 500 души са изпратени по лагери и затвори, а приблизително толкова са разселени в други райони на страната. Въпреки бързото справяне със съпротивата, комунистическият режим решава да ограничи натиска и малко по-търпеливо да провежда политиката на колективизация. Сега акцентът е сложен върху това да се стимулират членовете на кооперативите посредством различни икономически и социални придобивки. Увеличено е, макар и не с много, заплащането на труда им в ТКЗС, отпуснатата между 3 и 5 дка земя за частно ползване е освободена от държавни наряди и най-важното въведено е отпускането на пенсии за навършването на определена възраст. Тези облекчения за кооператорите, съчетани с продължаващите високи задължителни доставки на ниски цени за частните земеделци, постепенно принуждават последните и те в крайна сметка да се влеят в ТКЗС. Към края на 1956 г. режимът ще обяви, че в общи линии процесът на колективизация е приключил успешно и над 95% от селяните са кооперирани. През следващите две години са включени в колективизацията и последните планински и полупланински селца в страната.

Макар в началото колективизацията да дава някои положителни резултати в областта на модернизацията и повишаването на добивите, в по-дългосрочен план тя нанася тежки и необратими последици за развитието на селското стопанство в България. Отчуждени от собствеността върху земята, лишени от реални материални стимули, все повече селяни започват да напускат родните си места и да си търсят работа в бързо индустриализиращите се градове. С колективизацията се поставя началото на катастрофалния процес на последвалото по-късно обезлюдяване на българското село.

След като по нареждане на Москва източноевропейските страни са принудени да откажат финансовата помощ, предвидена в „плана Маршал“, се налага да изработят система за взаимно кредитиране, която да отговори на инвестиционните им проекти. Освен това трайното обвързване на източноевропейските икономики със Съветския съюз се осъществява по линията на бързо разрастващите се търговски контакти, но също и чрез отпуснатите стокови и инвестиционни кредити.

Първото инвестиционно кредитно съглашение със СССР е подписано на 23 август 1947 г., малко след официалния отказ на страните от Източния блок да участват в „плана Маршал“. Размерът на кредита, който съветската страна отпуска на България, е 25 млн. долара, със срок на погасяване седем години и 3% годишна лихва. Предвижда се две години и половина гратисен период, като обслужването на кредита ще започне от 1 януари 1950 г. Спогодбата включва оказване на техническа помощ и доставки за индустриални съоръжения, които трябва да бъдат извършени за времето 1948–1951 г.

Допълнителни възможности пред българската икономика за получаване на значителни кредити, свързани с развитието на промишлената база и за инфраструктурни проекти, открива създаденият през януари 1949 г. в Москва Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). В началния етап от развитието му не се предвиждат мащабни процеси за стопанската интеграция, а по-скоро за разширяване на търговията между страните от Източния блок, както и за регулиране на икономическите контакти със западните държави и също организиране на бойкот над Югославия. За тези цели се възприема идеята за подпомагане на вноса на по-изостаналите държави по линията на взаимното кредитиране. Така още през 1949 г. България получава няколко стокови кредити на стойност около 60 млн. рубли. Но през първите години от съществуването си СИВ представлява преди всичко средство за икономически контрол на СССР над сателитите му в Европа.

Огромният износ към СССР ограничава възможността на България да изнася свои стоки на световните пазари. Това е една от причините (наред с влошаването на политическите отношения Изток–Запад във връзка с Корейската война 1950–1953 г.) в началото на 50-те години бързо да се свие делът на българската външна търговия със Западните държави. Ако през 1949 г. този дял е бил 17,9%, то през 1950 е 12,6%, а през 1951 г. – 6,9%. По този начин

кредитните спогодби допълнително обвързват българската икономика и търговия със Съветския съюз и я отдалечават от западните пазари. На особено стриктен съветски контрол са подложени връзките на България със западните държави. За всеки контакт със Западна фирма българските министри трябва да дават чинни обяснения пред намиращите се в България съветски дипломати и съветници.

Като много сериозен проблем в търговията със Съветския съюз се очертава силно завишеният курс на рублата. Ако се сравнят сведенията, давани от Министерството на външната търговия за българския износ за 1949 г., се вижда, че цената на 1 тон български тютюн е възлизала на около 1 500 долара, а като се изчисли сумата на експортираните в СССР български тютюни се оказва, че те са оценявани за 7 650 рубли за тон. Това прави курс за 1 долар от около 5 рубли, което според български специалисти представлява приблизително шесткратно завишение стойността на руската валута. С други думи българската страна, за да получи равностойността на единица продукция, която би изнесла на световните пазари, трябва да реализира 5–6 пъти по-голям обем от същия продукт в Съветския съюз.

През годините след подписването на Парижкия мирен договор в сферата на финансово-икономическите отношения СССР продължава да третира България като победена страна, грубо налага своите тези по спорните въпроси и принуждава властите в София да поемат твърде необосновани стопански ангажименти. Не случайно жертва на репресивната сталинска политика в България става Тр. Костов – един от малкото български комунистически дейци, който дръзва, макар и плахо, да се противопостави на тоталното икономическо подчиняване на България от Съветския съюз. В сталинските чистки от 1949 г. пострадват много видни стопански деятели, които въпреки политическите условия след Втората световна война все пак се опитват да запазят за България някаква икономическа самостоятелност. Тук следва да се отбележат имената на министъра на финансите Иван Стефанов, министъра на индустрията Петко Кунин, министъра на електрификацията, пътищата и строежите Манол Сакеларов. В последвалите монтирани съдебни процеси са осъдени на дълги срокове строг тъмничен затвор или доживотен затвор управителят на БНБ Цоню Цончев, директорът на управление в БНБ Иван Тутев, помощник-министрите Никола Говедаров и Боню Петровски, директорът на тютюневия монопол Ангел Тимев и др.

В периода на първия петгодишен план (1949–1953) се извършват огромни трансформации в българската икономика. Започнато е изграждането на значителна за тогавашните стопански традиции и възможности на страната индустриална база, осъществени са радикални промени в структурата на националното стопанство. Вследствие на провежданата политика на ускорена индустриализация рязко се увеличава делът на промишлеността във формирането на националния доход на България. През 1952 г. със своите 47,1% промишленото производство почти достига половината от цялостния стопански продукт на страната. Зад впечатляващите показатели за количественото нарастване на промишленото производство, а оттам и на цялостния национален доход, в края на разглеждания период в българската икономика се проявяват редица сериозни проблеми и деформации, предизвикани както от ускорените темпове на развитие, така и от липсата на действие на каквито и да било пазарни механизми. Още в началото на 50-те години БНБ и Министерството на финансите предупреждават правителството за изключително тежкото финансово състояние на предприятията. То е причинено от натрупването на огромни свръхнормативни запаси при търговските, производствените и други предприятия. Залагането на количествените показатели при изпълнението на плана довежда до производството на множество продукти, неотговарящи на необходимите изисквания или нямащи нужното приложение както в икономиката, така и в бита на населението. Голяма част от запасите са главно нереализирани дефектни или демодирани стоки.

Обмислят се различни варианти за ликвидиране на натрупалите се запаси. Предлага се преработване и поправяне на негодните стоки, но ако това се окаже много скъпо или абсолютно невъзможно, те да се пуснат в търговската мрежа с намалени цени. В случай че и тогава не бъдат изкупени от населението, да се предадат на Държавното предприятие „Отпадъци и амбалаж“, т.е. с други думи да се бракуват или унищожат. Така част от отчетеното с гордост по-рано преизпълнение на плана сега тихомълком се ликвидира, след като е доказало неспособността си да бъде реализирано дори в условията на остро дефицитен вътрешен пазар.

Тежкото финансово състояние на предприятията създава сериозна опасност от парализиране на производствената и банковата система. По данни на банката в държавния и кооперативния сектор са натрупани запаси на стойност 1 200 млн. нови лева от

стоки, които не могат в този си вид да бъдат пуснати нито на външния, нито на вътрешния пазар. Блокирани са не само оборотните средства на предприятията, но също и получените банкови кредити, което е причина за взаимната задлъжнялост на предприятията, просрочване на обслужването по кредитите и значително забавяне на вноските в републиканския бюджет. В сравнение с 1952 г. в края на 1953 г. взаимната задлъжнялост на предприятията нараства от 604 млн. лв. на 938 млн. лв., което прави само за една година с повече от 50%. В стопански проблем се превръщат нарасналите кражби, главно в селските кооперации. Загубите, включващи свръхзапаси, отклонените средства, начетите, злоупотребите и кражбите възлизат на над 2 386 млн. лв.

Острите дисбаланси в комунистическата икономика са породени от изначалните дефекти на централизираната планова икономика – липсата на конкуренция в производството, причина за висок брак на стоките, неадекватно снабдяване на районите с продукти, пълно несъобразяване с потребителските нужди на населението, незаинтересованост от страна на стопанските субекти за оптимизиране на тяхната дейност, некомпетентни, абсолютно икономически нецелесъобразни решения и др. Но наред с тези произтичащи от възприетия стопански модел проблеми, кризата от 1953 г. се дължи и на друг тип причини. Фактът, че има натрупани огромни запаси, които не се реализират и същевременно се отбелязва значително нарастване на кражбите, свидетелства за сериозен спад на покупателната способност на населението, особено на селското. То е пряк резултат от мащабната инвестиционна политика на правителството, чиито основни тежести са прехвърлени върху доходите на обикновените граждани.

Пример за това, че финансовите проблеми продължават да се решават главно за сметка на населението, е извършената през май 1952 г. поредна обмяна на парите в България. И сега, подобно на подмяната на купюрите през 1947 г., са намалени спестяванията и наличните парични средства в населението. Официалният курс на обмяната е 100 стари лева за 4 нови. В това съотношение са преизчислени всички парични средства и активи на държавните и кооперативните предприятия, учреждения и организации. По същия начин са определени заплатите, възнагражденията, пенсиите и стипендиите. Но смяната на наличните пари на гражданите става при курс 100 стари лева за 1 нов лев, което означава, че ликвидните средства на населението са съкратени четири пъти. Този подход, макар и не в такъв драстичен вид, е приложен

и за влоговете. Съобразно размера им обменният курс е определен на 3 лв. за 100 при сметки до 50 000 лв., на 1 лв. за 100 стари при сметки от над 200 000 лева. Както показват данните на Централната банка, общата загуба на обменителите възлиза на 857 млн. нови лева.

Политиката на ускорена индустриализация се провежда при изключително финансово напрежение за гражданите, които са длъжни принудително да финансират мащабните стопански инициативи на комунистическата власт. На практика това става под формата на задължително участие във вътрешните заеми и вследствие на две крайно неизгодни за населението парични реформи (от 1947 и 1952 г.). Всъщност значителните външни кредити, които България получава от народно-демократичните държави и най-вече от СССР, не са в състояние да облекчат огромното бреме върху икономиката и българското гражданство, тъй като благоприятният ефект на ниските лихви и дългите срокове на погашения е напълно неутрализиран от силно завишения курс на рублата, което прави съветските стоки и строителни работи скъпи за България, а българските стоки, с които се обслужват кредитите, много евтини.

ПЪРВИ ОПИТИ ЗА ПРОМЕНИ В СТОПАНСКИЯ МОДЕЛ (1953 - 1957)

Смъртта на Сталин през март 1953 г. поставя начало на постепенни, но важни промени първо в Съветския съюз, а после и в останалите страни от социалистическата система. Водеща роля в развитието на обстановката имат политическите борби между наследниците на мъртвия вожд, като една от арените на най-остро противоборство е именно икономическата сфера и проявяващите се съществени идейни разногласия. Желанието да се дискредитира съперникът или пък да се оцелее в новата политическа обстановка е причина за чести смени в концепциите за развитието и приоритетите на социалистическата икономика. Новата власт в Москва отначало насочва вниманието си към настъпилите деформации в стопанската структура, довели до изключителното влошаване на снабдяването на населението от социалистическите страни с основни стоки за масово потребление. В тази връзка Кремъл скоро обявява нова политика на т. нар. „продоволствен курс“

По подобен начин се използват и икономическите проблеми в източноевропейските сателити за разчистване на пътя към властта на новите партийни кадри. В България Вълко Червенков, с цел да демонстрира привързаност към новите господари на Кремъл и да докаже способностите си да възприема новости, бързо въвежда „нов курс“ в стопанската политика в подкрепа на леката промишленост и селското стопанство. Рязката промяна в държавните директиви не води до бързо преодоляване на проблемите. Неблагополучията в земеделието и животновъдството продължават, макар да са предприети някои мерки за повишаване на доходите на селското население. Сериозните грешки в планирането на продукцията, лошата организация и традиционните обяснения с климатичните условия са причина да не се постигнат очакваните резултати. Всъщност и по другата важна стопанска и социална задача не се постига видим успех, тъй като съществено подобряване на снабдяването на населението с храни не настъпва, не само поради слабата реколта, но и вследствие засилващия се български износ на селскостопанска продукция към СССР и другите социалистически страни.

Въпреки че съветското ръководство през 1955 г. се връща към класическите социалистически идеи за развитие на тежката промишленост, за специализацията на България се отрежда предимно мястото на снабдител на общността на народно-демократичните държави със селскостопански произведения и със стоки на леката промишленост. С оглед на ниските цени на тези продукти на пазара на СИВ, непривлекателността им от чисто теоретична гледна точка, както и вследствие на някои икономически мотиви (направените вече значителни инвестиции в индустриализацията, повишаване на доходите на работещите в промишлеността, откриване на нови работни места) българското правителство и партийните лидери не възприемат с възторг идващите от Москва стопански предложения. Дори на двата пленума на ЦК на БКП през декември 1955 г. някои от участниците се изказват против очертаните от Хрушчов насоки за развитието на българската икономика, макар в крайна сметка взетите решения да са в духа на московските директиви.

На 3 февруари 1956 г. в Москва министър-председателите на двете държави Н. Булганин и В. Червенков подписват Спогодба за оказване помощ от СССР на НРБ за по-нататъшното развитие на селското стопанство и на промишлеността за минерални торове. Документът предвижда в периода 1956–1959 г. СССР да внесе

голям брой трактори, комбайни, подбирачи, товарни камиони, багери, селскостопански машини и резервни части, като за целта на българското правителство се отпуска кредит в размер от 300 млн. рубли с 2% годишна лихва и срок за погасяване 10 години. Обслужването на кредита започва от 1 януари 1961 г. на ежегодни равни вноски и ще става чрез български износ за Съветския съюз на селскостопански произведения – тютюн, зеленчуци, плодове, грозде и др.

След продължително финансово изтощаване на българското земеделие и животновъдство в годините след Втората световна война и поставянето му на втори план в инвестиционната политика на социалистическата власт, тази спогодба и предвиденото по нея кредитиране осигуряват по-благоприятни условия за ускоряване на модернизирането на отрасъла и за увеличаване на производството. За пръв път от установяването на социалистическия режим в България се отделят значителни външни инвестиционни средства за този важен сектор на националното стопанство, който продължава да създава основната част от износната продукция на страната и остава единствен стабилен източник на свободно конвертируеми чуждестранни девизи.

Повишаването на изкупните цени от държавата е другият важен фактор, който съдейства през втората половина на 50-те години да се отбележи подем в развитието на селското стопанство. Официалните данни показват към 1960 г. увеличение спрямо довоенното равнище с 41,7%. Но независимо от отчетените положителни количествени показатели, проблемите пред българското селско стопанство остават и в значителна степен, вследствие на масовата колективизация, тепърва започват да се акумулират. Прилагането на командно-административните методи на управление, отчуждаването на земеделците от собствеността и ликвидирането на пазарните стимули в дейността им имат трайни отрицателни последици, чието въздействие ще се проявява през всичките години до края на века.

През есента на 1956 г. в социалистическата общност настъпват събития, които силно разтърсват устоите на комунистическите правителства в Полша и най-вече в Унгария, като предизвикват и дълбоки разногласия в оценките и отношенията към протичащия курс на десталинизация в СССР и другите страни от Източния блок. Макар унгарското въстание да е потушено бързо от съветските войски и да не последва сериозна реакция от страна на Западния

свят, господството на СССР в Източна Европа изглежда разклатено и налага смекчаване на политическия натиск на Москва над сателитите й. Кризата в социалистическата система е предизвикана предимно от желанието за по-голяма свобода в обществения живот и във външната политика, но има и добре изразени икономически и социални причини. Продължаващите лишения, ниският стандарт и постоянният дефицит на жизненоважни стоки, съществуващи дори десет години след края на войната, засилват недоволството сред работничеството и селското население в централноевропейските социалистически държави, което налага правителството в СССР да отстъпи от някои основни икономически постулати на марксистко-ленинската теория. Така в Полша се стига до отказ от масовата колективизация и малко по-късно се допуска развитието на частната стопанска инициатива в Унгария.

От своя страна българското държавно и партийно ръководство в лицето на Т. Живков оценява събитията от 1956 г. и вижда решението на проявилите се проблеми не в осъществяване на по-значими промени в политическата и икономическата система, а в задълбочаване на цялостните взаимоотношения на България със Съветския съюз. С оглед на трудностите, които има Москва в поддържането на господството си сред комунистическия свят, в София се преценява, че демонстрацията на верноподанически чувства и гаранциите, че България няма да създава проблеми на „другарите от КПСС“ могат да се използват за извоюване на едно по-привилегировано положение в разделението на труда в рамките на СИВ и да се издействат отстъпки от съветските власти за едно по-ускорено икономическо развитие на страната. Тази линия на поведение на българското ръководство в контактите със СССР се проявява много категорично на срещата в Москва от 15 до 20 февруари 1957 г. След като е изразена пълна подкрепа от българска страна на позицията на Хрушчов към Югославия и по другите въпроси, отнасящи се до международната обстановка, българската делегация поисква в замяна одобрението на Съветския съюз за ускоряване темповете на промишленото развитие на България.

Съветските управляващи кръгове променят мнението си, че България трябва да развива приоритетно селско стопанство и лека промишленост и въпреки недостига на суровини и липсата на значителни енергийни източници е прието тя да развива едри промишлени предприятия в областта на металургията, машиностроенето и индустриалната химия. За изпълнението на амбициозната промишлена програма и за подобряване на снабдяването

на населението с повече стоки за широка употреба българското правителство насочва усилията си за увеличаване на външното кредитиране на икономиката.

До края на 50-те години България сключва няколко инвестиционни и стокови кредити по линията на СИВ. Заедно с получените средства от предходния период българската задлъжнялост към социалистическите страни и особено към СССР бързо нараства. Официалните данни на БНБ за началото на 1959 г. показват значителните задължения на българската държава в рубли: всичко към социалистическите страни – 792 млн. преводни рубли, от тях към СССР 617 млн.

Ако се проследят балансите на българския стокообмен с държавите от СИВ през втората половина на 50-те години, положението изглежда критично, а перспективата да се стопи значителният дълг – съвсем непостижима. С изключение на 1957 г., която завършва с активно салдо, всички останали години в периода от 1955 до 1959 г. приключват със значителен пасив. За петте години натрупаната сума от разрива в търговията със социалистическите страни възлиза на 449,7 млн. лв. Този дефицит в платежния баланс се покрива главно чрез дългосрочни кредити от страните–членки на СИВ и в по-малка степен се оформя като задължения по клиринговото салдо. С други думи, за да може България не само да уравновеси търговското си салдо със социалистическите държави, но и да започне да погасява внушителните си задължения, е необходимо в продължение на 5–6 години да увеличи поне двойно износа в рамките на СИВ, при положение, че равнището на вноса остане непроменено. Очевидно е, че такава задача не е възможно да бъде изпълнена, без това да предизвика остри икономически, финансови и социални трусове в българското общество.

За да се излезе от безизходната обстановка, отново се налага българското държавно ръководство в лицето на Т. Живков да потърси политическо разрешение на финансово-икономическите проблеми. На 2 ноември 1960 г. Политбюро на ЦК на БКП взема решение да се поиска от съветското правителство нов дългосрочен кредит от 650 млн. рубли за изплащане на съоръженията за МК „Кремиковци“ и за ТЕЦ „Марица–Изток“. На Московското съвещание на комунистическите и работническите партии, проведено през същия месец, поредната демонстрация на верноподанически чувства към СССР е възнаградена от Хрушчов с договаряне на значителна финансова помощ за България. На България

е отпуснат кредит от 600 млн. рубли, а освен това са отложени 210 млн. рубли, които българската държава трябва да заплати по погашения и лихви по старите финансови задължения. Размерът на кредита почти достига общата сума на всички задължения, които България има към социалистически страни. Това масирано кредитиране позволява на българското правителство да разреши част от проблемите, които изпитва икономиката в края на 50-те години и да осигури ускорените темпове на развитие. Негативната страна на този управленски подход е чувството, че и по-нататък може да се разчита на безрезервната съветска подкрепа, което допълнително лишава българското стопанство от стимули за подобряване на неговото функциониране и произвеждането на конкурентоспособни продукти.

В края на 50-те години продължават високите темпове на индустриализация на България, както и усилията за модернизиране на селското стопанство чрез широкото навлизане на механизацията. Въпреки започналите трансформации, в края на периода структурата на българската външна търговия не постига някаква радикална промяна, което показва, че инвестиционната политика не дава очакваните резултати и страната все още не е готова да участва толкова активно в международния стокообмен.

ПОСТЕПЕННО ОТВАРЯНЕ КЪМ СВЕТОВНАТА ИКОНОМИКА И ВЪЗНИКВАНЕ НА ПЪРВАТА ДЪЛГОВА КРИЗА (1957–1962)

От средата на 50-те години се отбелязва чувствително разширяване на външнотърговските контакти на България с развитите западноевропейски държави. Общите предпоставки са свързани с цялостния подем, в който продължава да се намира световната икономика. Напълно са преодолени икономическите и финансовите последиците от Втората световна война, производството следва постоянен висок годишен ръст, а сред обществата в Западна Европа и Северна Америка се отбелязва невиждан дотогава бум на потреблението. За установяването на по-активни икономически отношения между Източната и Западната част на Европа допринася и затоплянето на политическия климат между двете обществени системи. Сред самите социалистически държави се преодоляват наложените след войната нагласи за самодостатъчност и се проявява открито желание за по-интензивни контакти с капиталистическите страни.

За България конкретно необходимостта от разширяването на стокообмена с развитите Западни държави се обуславя и от започналия процес на ускорена индустриализация, който изисква освен значителен приток на суровини и на по-напреднали технологии и оборудване. Изграждането на значителна промишлена база без наличието на достатъчно количество местни материали за преработка, както и оскъдните енергийни източници определят и огромната зависимост на развитието на българската промишленост от вноса. Намерението да се произвеждат качествени и конкурентоспособни стоки изисква да се търсят и по-модерни машини и съоръжения, както и по-качествени суровини, повечето от които българското стопанство не може да си набави в търговията със социалистическите страни.

Красноречив пример за разрасналия се стокообмен между България и западните държави е увеличението с близо пет пъти на обема за един период от само пет години – от около 45 млн. долара през 1954 г. на над 200 млн. за 1959 г. Но главният проблем идва от факта, че от 1956 г. нататък търговският баланс с развитите западни държави неизменно завършва със значително пасивно салдо. Темпът на растежа на вноса изпреварва чувствително този на износа. Въпреки усилията на провежданата стопанска политика, структурата на българския експорт остава неизменно традиционна – изнасят се предимно селскостопански стоки, при това с ниска степен на преработка (тютюн, зърнени храни, зеленчуци, плодове и пулпове, маслодайни семена, животински продукти, както и руди и рудни концентрати). Срещу това от западните държави се внасят машини, метали, произведения на химическата промишленост, различни видове платове, продукти за широко потребление. Очевидно е, че българското земеделие не е в състояние да произведе необходимото количество, за да покрие непрекъснато нарастващия внос. Проблемът не се свежда само до количеството, защото и по отношение на качеството страната не може да предложи достатъчно богат асортимент от търсени и носещи добра печалба стоки. Пасивът се увеличава и в резултат на честите неизпълнения на поръчки за доставяне на някои важни за българската индустрия суровини от социалистическите страни, което налага възникналите липси да се покриват с извънпланов внос от западна Европа срещу така оскъдната конвертируема валута.

САЛДО ПО ТЪРГОВСКИЯ БАЛАНС (1955–1959) МЛН. ЛВ.

1955 -20.4; 1956 -155.6; 1957 -85.4; 1958: -90.5; 1959: -599.7

Така общото натрупано отрицателно салдо възлиза на 951,6 млн. лв., като в края на 1959 г. чистите задължения на българската държава в капиталистическа валута се определят на 871,8 млн. лв. По тогавашния официален курс на лева спрямо щатския долар, установен от БНБ, дългът се изчислява на около 115 млн. долара. Тази сума представлява значително бреме за обслужване с оглед ограничените възможности за разширяване на българския износ за западните пазари. Покриването на големия дефицит във външната търговия става главно посредством краткосрочни кредити, отпускани на българското правителство и външнотърговски предприятия най-вече за осъществяване на текущия внос. Кредитите се отпускат на България главно от двете съветски банки със седалище в Париж – Banque commerciale pour l'Europe de Nord (известна в българските документи като Ойробанк) и в Лондон – Moscow narodny bank (МНБ), които макар и филиали на Госбанк в Москва, извършват валутни операции, придържайки се към международните стандарти, т.е. използват пазарните лихви и изискват стриктно изплащане на определените дати.

Плащанията по погашенията и лихвите на кредитите продължават да се осъществяват изключително мъчително през цялата 1961 г., като финансовото напрежение става особено силно август, когато в продължение на няколко дни БНБ не е в състояние да осъществи предстоящите трансфери към западните банки. Забавянето, макар и да е кратко, сигнализира пред международните институции, че България изпитва сериозни финансови трудности и злепоставя платежоспособността на държавата. През ноември, когато изтичат падежите към основните кредитори на България – Москоу Народни банк и Ойробанк, положението отново става критично. Кризата е преодоляна единствено благодарение намесата на съветското правителство, което отсрочва плащанията за 30 млн. долара.

Сведенията на БНБ за движението на дълга са твърде тревожни. Преизчислен в нови левове (след паричната реформа, подготвена през 1961 г. и влязла в сила на 1 януари 1962 г., 1 нов лев се равнява на 10 стари) размерът на краткосрочните кредити нараства с бързи темпове: декември 1962–136 млн. лв.; юни 1963–187 млн. лв.,

а септември 1963–199 млн. лева. Увеличава се задлъжнялостта и по клиринга, и по дългосрочните кредити (от социалистическите страни). Заедно с тях общата стойност на дълга става от 650 млн. лв. през декември 1962 на 880 млн. лв. през септември на следващата година .

Изправени пред невъзможността да овладеят растящите задължения в конвертируема валута, партийното и държавното ръководство се ориентират към най-лесното и очертаващо се като единствено решение – да се продаде златния резерв на държавата. Тази идея е обсъдена още през 1960 г., но първоначално се сблъсква с действащите законовите разпоредби, които забраняват износа и продажбата на златните резерви. Положението обаче става толкова неудържимо, че се налага да се заобиколят забраните. Това е направено, като е обявено, че златото, с което разполага БНБ, не представлява държавен резерв, въпреки че друго злато в страната няма. Всъщност разрешение е поискано от Съветската държавна банка. След личното разпореждане на Т. Живков започва продажбата на златото с посредничеството на съветските банки в Западна Европа. От 1962 до 1964 г., на няколко транша са продадени над 23,5 т. злато, което представлява почти целият златен запас на страната. В края на 1964 г. в годишния отчет на БНБ е отбелязано наличието едва на 2,1 тона. Получените средства са използвани за погасяване на част от дълга.

В резултат на тези финансови операции и договорености в средата на 60-те българското правителство успява да закрепи положението с обслужването на външния дълг. Но все повече се налага необходимостта от провеждането на съществени реформи в българската икономика, които да я направят по-рентабилна и конкурентоспособна. Именно в годините на най-острата дългова криза се поставя началото на първата голяма реформена акция на комунистическото стопанство в България.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Румен. Пари и де/стабилизация в България 1948–1989. С., ИИБМ&Сиела, 2008.

Ангелов, Веселин. Третата национална катастрофа. С., Анико, 2005.

Вачков, Даниел, Мартин Иванов. Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика. С., ИИБМ&Сиела, 2008.

Груев, Михаил. Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те и 50-те години на XX век. С., ИИБМ&Сиела, 2009.

Иванов, Мартин. Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм. С., ИИБМ&Сиела, 2008.

Корнай, Янош. Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма. С., Академично изд. „проф. Марин Дринов“, 1996.

Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век. С., Университетско изд. „Св. Климент Охридски“, 2005.

Марчева, Илияна. Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война. С., Летера, 2016.

Марчева, Илияна. Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години. – В: Модерна България. С., Университетско изд. „Св Климент Охридски“, 1999.

Марчева, Илияна. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г. С., Кота, 2000.

Мигев, Владимир. Колективизацията на българското село (1948 – 1958 г.). С., Стопанство, 1995.

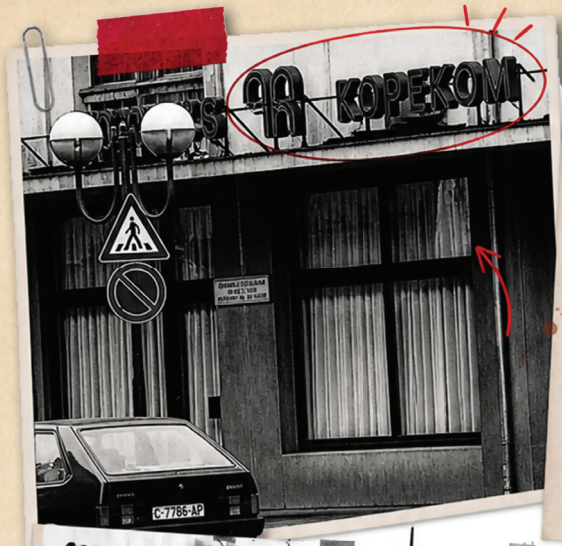
Мигев, Владимир. Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960). С., K&M, 1998.

Никова, Господинка. Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960). – В:Страници от българската история. Събития, размисли, личности. 2, С., Просвета, 1993.

Никова, Господинка. Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960. С., Издателство на БАН, 1989

Христов, Христо. Тайните фалити на комунизма. С., Сиела, 2007.

Даниел Вачков, проф. д-р, *работи в Института за исторически изследвания при БАН. От 2017 г. е директор на Института и главен редактор на „Bulgarian Historical Review“. Изследванията му са посветени на формирането и обслужването на външния държавен дълг, на банковата модернизация в междувоенния период, на финансирането на войните до средата на XX век, както и върху индустриалните аварии и катастрофи в епохата на социализма. Автор и съавтор е на пет монографии и над 90 студии и статии. Ръководил и участвал е в над 10 научни проекта. Член е на Смесената комисия между Република България и Република Северна Македония по исторически и образователни въпроси.*

СПРАВКА
ЗА ПЛАНИРАНИ И ОТЧЕТЕНИ ВАЛУТНИ ПОСТЪПЛЕНИЯ, РАЗХОДИ И САЛДА
ПО ПЪЛНИЯ ОБХВАТ НА ВАЛУТНИЯ ПЛАН НА СТРАНАТА
ЗА ПЕРИОДА 1975-30.11.1989 ГОДИНА

(милиони щатски долари)

ГОДИНИ	Валутни постъпления		Валутни разходи		Валутно салдо		Курс	
	план	отчет	план	отчет	план	отчет	план	отчет
1	2	2	3	4	5	6	7	7
1975	1103.9	1100.5	1983.3	1927.4	-879.4	-826.9	96.89	
1976	1663.7	1402.5	2126.7	1950.2	-463.0	-547.7	96.63	
1977	1747.1	1478.2	2281.5	1976.1	-534.4	-497.9	94.81	
1978	1944.7	1926.2	2135.3	2118.4	-190.6	-192.2	89.28	
1979	2414.8	2911.0	2356.9	2432.1	57.9	478.9	86.25	
1980	3874.5	3793.9	3338.8	3269.0	535.7	524.9	85.72	
1981	3974.3	3612.1	3682.8	3306.9	291.5	305.2	92.21	
1982	3598.5	3508.8	3591.6	3050.6	6.9	458.2	95.20	
1983	3545.8	3076.8	3419.5	2921.8	126.3	155.0	97.44	
1984	3590.6	3209.9	3442.0	3069.4	148.6	40.5	101.06	
1985	3314.8	3110.2	3871.1	3377.2	-556.3	-267.0	103.14	
1986	3607.4	2488.6	4786.6	4238.3	-1179.2	-1749.7	94.36	
1987	4134.8	2949.1	4990.3	4627.7	-855.5	-1678.6	86.79	
1988	4010.6	2978.4	4670.4	4733.6	-659.8	-1755.2	83.36	
1989	3648.6	2024.9	4062.3	3478.3	-413.7	-1453.4	83.40	

Забележка: Валутните постъпления, разходи и салда са преизчислени с осреднения официален курс на щатския долар за всяка година.

дефицит!

СТРОГО СЕКРЕТНО

До председателя на заводския профкомитет при завод „Г. Димитров" – Русе с копие до ЦС на профсъюзите е разпратено писмо от името на неустановени за сега лица (ГЕОРИЕВ – инженер, МИНЕВ – техник, КОЛЕВ – работник) със съдържание:

„В началото на този месец двадесет другари: инженери, техници, работящи и служители се събрахме в Сталин и анализирахме всестранно днешното ни икономическо положение и решихме да излезем с призив към много заводски профкомитети по случай 1 май и предстоящия профсъюзен конгрес. На всички е известно трагичното положение днес на трудещите се по заводи и ТКЗС. От една страна страшното ни материално положение, а от друга свързването ни до роби в името на една действително красива идея. Без да се задълбочаваме тук в нашите болки, ние ви зовем: Излезте от това безропотно подчинение на една власт, която убива нашия живот и се поставете на истинското място, за което сте избрани от работничеството и за 1 май излезте вместо с пресловутите лозунги, издигнете лозунгите: Искаме материално подобрение на нашия живот; искаме свобода при избор на работа; искаме свобода на лична професионална практика, която не експлоатира наемен труд и др. лозунги, които намирате за добре.

За предстоящия конгрес дайте следните директиви на вашите делегати:

1. Да се повишат трудовите възнаграждения с 30%, като най-малкото бъде 25 лева дневно.

2. Да се въведе 7 часовия дневен труд и събота до 5 часа – придобивка, която имат другарите в капиталистическите държави.

3. Предвид тежките производствени условия през последните 10 години да се даде право на пенсия за прослужено време при 55 годишна възраст и 25 годишен трудов стаж за мъжете и при 50 годишна възраст за жените, като възнаграждението бъде 70% от получаваното трудово възнаграждение през последната година.

4. На нетрудоспособните членове на ТКЗС и такива на пенсия върнали 55 години за мъжете и 50 години за жените, с най-малко 10 годишно членство в ТКЗС да се гарантира 300 лева месечно възнаграждение от стопанството.

Ние ви зовем към борба за извоюване на горните елементарни искания."

(инф. от Русе)

МАРТИН ИВАНОВ

РЕФОРМАТОРСТВО БЕЗ РЕФОРМИ

ИКОНОМИКА НА КОМУНИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ (1963-1989)

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ РЕФОРМИ (1963–1968)

От средата на 50-те години българската икономика започва да дава все по-сериозни признаци на задъхване. Темповете на растеж спадат, а първоначалните ефекти от индустриализацията са на изчерпване. Идеологически закостеняла, първата реакция на БКП е да потърси „оптимизация“, без да излиза извън рамките на марксистките постулати. Двата последователни опита за стопанско ускорение – „големият скок“ от 1958–1960 г. и Двадесетгодишната програма от 1962 г. - поставят нереално високи цели, за постигането на които наивно се разчита на „трудовия ентусиазъм“, „откриване на резерви“, окрупняване на ТКЗС и т. нар. „малка механизация“ (в рамките на наличните мощности, без въвеждането на нова техника). Така цялото „новаторство“ на опитите за ускорение се изчерпва с преповтаряне на познати и практикувани от почти две десетилетия мерки.

Липсата на видими резултати кара партийния елит да приеме през 1963 г. значително по-радикалната от негова гледна точка програма за стопански реформи. Вън от съмнение решителна роля за тази идейна ферментация изиграват разгърналите се по същото време реформени опити в СССР и ГДР. Майският пленум от 1963 г. разработва директивите на „новата система“ и така формално открива първата вълна на стопански реформи. През януари те са приети от Политбюро, а от 1 април 1964 г. започва експериментирането им в редица предприятия от различни отрасли. По официални данни експерименталните производствени единици постигат по-добри резултати от опериращите в условията на класическия сталински модел. През 1965 г. например

първите реализират 34% ръст на печалбата спрямо предходната година при 16% за нереформираните предприятия. „Обществената производителност на труда“ – измерител за конкурентоспособността на стопанските звена – нараства респективно с 15.6 и 4.9%. С оглед на очевидно по-добрите резултати през 1965 г., по „новата система“ започват да работят цели отрасли и подотрасли.

Съществен принос за разработването на програмата за реформи имат пленумите на ЦК на БКП от ноември 1965 и април 1966 г. Обсъдените от тях „Основни положения на новата система на планиране и ръководство на народното стопанство“ залагат много от жалоните на последващите икономически промени в страната чак до 10 ноември 1989 г. И на двата форума обаче противниците на реформите оказват сериозен отпор на планираните нововъведения. Важният Априлски пленум от 1966 г. е отлаган на два пъти и според чужди наблюдатели в крайна сметка реформите „остават под въпрос“, тъй като получават само статута на „основни насоки“, а Политбюро е упълномощено да прави допълнения и промени.

Между 1967 и 1968 г. в Политбюро протича процес на преосмисляне на българската реформена програма. Критики към „новата система“ са отправяни от експертна и от политическа позиция още през 1967 г., но същинският завой в курса е извършен на проведения през юли 1968 г. пленум на ЦК. На него е приет окончателния реформен план под името „Основните положения за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество“. В „Основните положения“ няма и опит за радикално скъсване с утвърдените досега практики на т. нар. командно-административна система, при която цялата стопанска активност зависи от предписанията на центъра (партията-държава). Като цяло българската реформена програма отстъпва съществено от унгарския, чехословашкия и югославския образец. По думите на дългогодишния съветник на Живков Нико Яхиел: „Промените, които се осъществиха в България през този етап, не прекрачваха отвъд системата, установена у нас. Това бяха реформи в самата система“. Всъщност реформената програма залага на по-голяма централизация на икономиката и се отказва от обещаните по-рано свободно формирани цени. Въпреки широко рекламираното прилагане на стопанската сметка продължава практиката на „планирани загуби“ и бюджетни дотации за губещи предприятия и отрасли (т.нар. от известния унгарски икономист Янош Корнай „меки бюджетни ограничения“).

РЕФОРМЕНИТЕ СУРОГАТИ (1968–1976)

Изоставили пътя на реформите, българските комунистически лидери търсят техни заместители, с които по един „по-безболезнен“ и идеологически много по-приемлив начин да бъдат компенсирани множеството недостатъци на старата сталинска командна система. Така в края на 60-те и началото на 70-те години окрупняването на производствените мощности, изменената структура на икономиката, научно-техническата революция (електронизацията и компютъризацията), както и сътрудничеството, а в перспектива – сливането със СССР са превърнати в заместител на реформите.

КОНЦЕНТРАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

Жалоните на новата линия са зададени на Септемврийския пленум от 1969 г. Фактически политиката на „концентрация и специализация“ в България започва да се провежда още в края на 50-те и началото на 60-те години. Съществена крачка в тази насока обаче е направена с приемането през ноември 1968 г. (само четири месеца след Юлския пленум, който окончателно приема реформения минимум!) на съвместното постановление № 50 на Централния комитет на БКП и на правителството. Документът подробно разписва функциите на уедрените държавни стопански обединения (ДСО). Съществуващите в края на 60-те години хиляди производствени предприятия са обединени в 120 ДСО, а в края на 1970 г. броят им е свит наполовина – до 64.

Важна стъпка в процеса на концентрация е създаването в началото на 70-те години на аграрно-промишлените и на промишлено-аграрните комплекси (АПК и ПАК). Идеята е дискутирана още на Юлския пленум (1968 г.), като до края на годината са създадени първите пет експериментални АПК. След близо две години на тестване през април 1970 г. ЦК взема решение новата организационна форма да се приложи в цялото селско стопанство. В рамките на 20 месеца съществуващите 744 ТКЗС и 56 държавни земеделски стопанства (ДЗС) са обединени в 161 АПК и ПАК. Средно комплексите обхващат 274 000 дка и 6500 души.

Въпреки противоречивите резултати от дейността им, експериментираните в селското стопанство комплекси са пренесени и в другите сектори на икономиката. В програмен документ, наречен „Основни насоки за усъвършенстване управлението на

икономиката през седмата петилетка“, партията представя своите виждания за бъдещите форми на стопанска организация. Поредната вълна на концентрация ще бъде реализирана чрез сливане на 60-те ДСО в десетина национални стопански комплекси (НСК). Вместо досегашното механично събиране под общо ръководство на отделните стопански единици, в рамките на ДСО чрез „реформата“ ще се премине към „затваряне на целия възпроизводствен цикъл по изготвянето на определена крайна или относително крайна продукция“ Още в края на годината е създаден първия НСК в химията. Няколко месеца по-късно идентични решения са взети и за другите индустриални отрасли. На мястото на предишните близо 60 ДСО са образувани 11 НСК.

Чрез възприетия след втората половина на 60-те години курс на стопанска концентрация БКП прави опит да усъвършенства контрола си върху икономическите процеси в страната. Обединявайки хилядите предприятията под десетина „шапки“, бюрокрацията значително увеличава възможностите да наблюдава и направлява производствения процес. Формалното „смъкване“ на нивото, на което се вземат стопанските решения (от министерствата към ДСО, АПК и НПК, но не и към самите предприятия), без да се реформира коренно плановия и инвестиционния механизъм, не може да компенсира липсващата рационалност на комунистическата икономика. В новите междинни звена са назначени „стари апаратчици, свикнали да получават нареждания и да ги препредават надолу по веригата“. Те продължават да действат бюрократично и безинициативно. Вместо да заменят министерствата и да ограничат административния апарат, АПК и НПК просто дублират централните органи на властта.

ОПИТ ЗА СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ИКОНОМИКАТА

Осъществената през 60-те и 70-те години структурна трансформация на индустрията до голяма степен е отзвук на отдавна забравената Двадесетгодишна програма. Тихомълком изоставен още през следващата 1963 г., този мегаломански проект за „ускорение“ обаче залага приоритетните отрасли, в които през следващите години ще бъдат изсипани огромни за българските мащаби средства. Четирите стълба, върху които е изградена приетата от VIII конгрес на БКП Двадесетгодишна програма (1962 г.), са енергетика, металургия (черна), машиностроене и химическа промишленост. По официални данни между 1960 и 1970 г. делът на черната металургия в отрасловата структура на промишлена-

та продукция нараства от 1.1 на 3.1%, на машиностроенето – от 12.4 на 20.2%, а на химическата и каучуковата индустрия – от 3.7 на 7.5%. Въпреки значителните усилия обаче дори официалната „Стопанска история“ на страната е принудена да признае, че „на границата между 60-те и 70-те години [промишлената структура] все още се отличаваше с по-високо относително тегло на хранително-вкусовата, кожарската и текстилната промишленост“.

Тези незадоволителни резултати мотивират политическото ръководство да заложи още по-голямо „ускорение“ на приоритетните сектори през 70-те години. Към тях са насочени една трета от всички реализирани инвестиции между 1970 и 1977 г., а относителният им дял в общото промишлено производство нараства от 30 на 38%, приблизително толкова, колкото имат хранително-вкусовата, шивашко-текстилната и кожарската промишленост (36.1 при 41.3% през 1970 г.). Постепенната вътрешноотраслова трансформация се дължи както на приоритетното отделяне на средства от бюджета за тези привилегировани сектори, така и на все по-голямото внимание, което започва да се отделя на т.нар. научно-техническа революция (НТР).

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Проведеният през септември 1969 г. пленум на ЦК обявява НТР за „супер-ключ“, който ще отприщи икономическата рационализация. Първоначално надеждите за технологична модернизация на промишлеността се възлагат на мощни научноизследователски центрове, чрез които да бъде осъществена „интеграция на науката и производството“. Паралелно с „окрупняването“ на науката за преодоляване на техническото изоставане на страната се разчита и на сътрудничеството със СССР. Още през 1961 г. Живков е заявил, че „ние не можем с наши сили да решим големите въпроси на техническия прогрес [...] [поради което] трябва да се свържем крепко със Съветския съюз и да вземаме от там с две шепи“.

Практически стъпки в тази посока са направени на Юлския пленум (1973 г.), който приема „Основни насоки за развитието на всестранното сътрудничество със СССР в периода на изграждане на развитото социалистическо общество в НРБ“ и по време на посещението на Брежнев в България (септември с.г.). Очакванията се оправдават и през 1978–1979 г. Кремъл отпуска безвъзмездно лицензии и технологии във важни за НРБ промишлени области. Със съветско участие например са разработени и внедрени в про-

изводството централният процесор ЕС 2020 и радионавигационните станции.

Към средата на седемдесетте години усилията за модернизация се концентрират в няколко приоритетни сектора: електроника, роботика, химия и биология. В детайли този канал за технологично обновление е разработен в специален документ, приет в началото на 1976 г. Основна задача на стратегията е да се осъществи „широка електронизация на народното стопанство... и на тази основа да постигнем високо качество и ефективност".

Макар да са налице редица успехи (спечелената специализация в електрониката в рамките на СИВ и др.), поставената основна цел – да се реализира „съществен напредък в модернизацията на мощностите", не е постигната. В доклада си пред Януарския пленум (1976 г.) Огнян Дойнов изразява притеснението на партийното ръководство от бавното внедряване на техническите постижения дори в области, в които България има добри възможности. Още по-критична е оценката на Тодор Живков пред Политбюро (септември 1977 г.): „Мудно се внедряват значителни постижения на науката и техниката в производството, недостатъчно се отчитат съвременните изисквания на НТР". Много характерен за съществуващите проблеми пред технологичните нововъведения в условията на планова икономика е примерът с усвоените през 70-те години 24-мегабайтови запаметяващи устройства. По думите на Огнян Дойнов: „Докато ние направихме втората крачка и внедрихме 29-мегабайтови дискове, челните фирми значително ни изпревариха. Те конструираха и усвоиха производството на няколко поколения нови устройства с висока плътност и вече произвеждат интегрирани дискови модули."

ВТОРА КРИЗА С ВЪНШНИЯ ДЪЛГ (1973–1978)

След близо десетилетие на сравнително спокойствие на „стопанския фронт" в самия край на 1973 г. до България достигат вълните на световната рецесия, предизвикана от войната „Йом кипур" и последвалото я рязко повишаване на цените на много от суровините на световния пазар. Най-тежък обаче е петролният шок, довел до четирикратен скок в нефтените ценови котировки. Започналата в резултат на войната стопанска криза в развитите страни на Запад силно ограничава възможностите за български износ по „първо направление" и съкращава постъпленията в конвертируема валута.

Дългосрочните договорености, на които се основава търговията между страните-членки на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ), първоначално изолират България от петролния ценови шок. Между 1974 и 1977 г. НРБ продължава да получава съветския нефт по цени значително под средните пазарни котировки. Цените започват да нарастват едва от 1975 г., но до 1978 г. остават под тези на световните борси.

Отвореният от Кремъл времеви прозорец на относително по-ниски нефтени цени не е използван рационално от политическия и стопански елит на страната за намаляване на ресурсоемкостта на българската икономика. Макар в средата на 70-те години Политбюро да приема „на килограм“ различни програми за икономии, технологично остарялата българска промишленост продължава да консумира 1.5 до 2 пъти повече суровини на единица продукция от световната норма. Енергоемкостта е от „20 до 25 на сто по-висока, отколкото в напредналите страни.“ Коефициентът на полезно използване на енергийните ресурси е не повече от 25–26%, а при металите – 40%. В резултат две трети от енергията и 60% от металите се похабяват, без да допринесат за увеличаването на националния доход на страната.

Окуражено от съветския петролен чадър, партийното ръководство изработва поредния амбициозен и крайно нереалистичен валутен план за 1975 г. Прогнозите на Плановия комитет предвиждат увеличение на износа за несоциалистическите държави с 26% спрямо предходната 1974 г. Както може да се очаква при обхваналата целия свят икономическа рецесия, вместо със заложеното активно салдо платежният баланс на страната приключва с близо 700 млн. валутни лева дефицит.

Финансирането на отворилата се дупка може да стане или чрез привличане на чуждестранни спестявания (под формата на заеми от СССР и/или от Запада), или като се жертва темпът на растеж и се пренасочат освободените ресурси за уравновесяване на платежния баланс. Високият икономически ръст обаче е една от свещените крави на плановото стопанство, а укротяването му до по-разумни в условията на криза нива налага да се орежат шумно пропагандирани инвестиционни проекти (нови мощности в Девня, „Нефтохим“ в Бургас и др.), рязко да се свие вносът (както на машини и технологии, така и на стоки за масово потребление) и да се ускори износът (пренасочвайки част от продукцията, която иначе би задоволила местните потребности на индустрията

и на населението). Подобна стабилизационна програма би имала значителна социална цена и изисква политическа смелост и далновидност, каквато очевидно членовете на Политбюро нямат. Вместо да предприеме болезнени, но нужни реформи, партийното ръководство отлага проблемите чрез трупане на външен дълг. Сякаш „неусетно" от 1.3 млрд. вал. лв. в края на 1973 г. за пет години той набъбва близо шест пъти до над 6 милиарда.

Неконтролируемото нарастване на външните задължения в долари скоро изправя икономиката на страната пред реалната опасност от фалит. През 1976–1977 г. става ясно, че вместо да заздравят положението, чуждите кредити са създали нови огнища и неравновесия. В резултат на сериозните недостатъци на плановата икономика значителна част от заетите от вън ресурси са инвестирани неефективно. Валутната задлъжнялост нараства драстично, без това да допринесе съществено за повишаването на потенциала на България да обслужва получените кредити. Размерът на дълга се увеличава с чувствително по-бързи темпове, отколкото е натрупването на пасивното салдо от външна търговия. Най-общо това означава, че все повече се сключват нови заеми, с които да се погасяват стари задължения и лихви. Паралелно с набъбващия външен дълг намалява и ентусиазмът на западните банки да продължават кредитните си линии. През 1977 г. страната навлиза в спиралата, водеща към финансов срив.

СЪВЕТСКИЯТ БАЙПАС

Краят на 1976 и началото на 1977 г. маркират вододела в развитието на втората дългова криза. Все по-често моделът на „растеж с дълг" започва да дава засечки, които заплашват с изпадането на страната в неплатежоспособност. Нарастващият брой на откази за подновяване на кредитите от западните банки и корпорации принуждава Политбюро да се замисли за някаква алтернатива, ако иска да предотврати фалита.

Критичността на ситуацията принуждава ръководство на БКП да се реши на няколко крайни мерки. След близо десетилетие във фризера отново е дадена зелена светлина на планираните, но неприложени през 1964–1966 г. икономически реформи. През лятото на 1977 г. е разработен нов бюджет за следващата година, който предвижда орязване на капиталовложенията със 150 млн. лв. и свиване на растежа на икономиката (от 7–9% през 1974–1975 г. на 6%). Предприемат се мерки за намаляване на вноса с 1 млрд.

лв. и за стимулиране на износа, особено към развитите капиталистически страни. През октомври 1977 г. се формира Валутна комисия, оглавена лично от Тодор Живков. Направен е опит за известно преформатиране на външния дълг, като се „заменят“ част от кредитите от западни банки със заеми от СССР. За целта през май 1977 г. Москва отпуска 115 млн. преводни рубли.

Критичната ситуация с външния дълг обаче изисква незабавно и радикално решение. Подобна бърза помощ може да окаже единствено СССР. Там обаче не бързат да разтворят „съветския дългов чадър“ над действалото неразумно досега българско партийно ръководство. Първоначалният демарш от декември 1977 г. е посрещнат хладно в Москва и както може да се очаква, министър-председателят на СССР Алексей Косигин и заместникът му Николай Байбаков отправят критики към българската делегация, че НРБ е заложила твърде високи темпове на стопанския си растеж, че прави големи капиталовложения в металургията вместо да развива електрониката и изчислителната техника и че не използва максимално наличните ресурси. Отклонени са и исканията за увеличаване на вноса на съветски енергоресурси, като е изказано съмнение, че на България наистина са нужни подобни големи количества.

Решителен пробив по поставените от НРБ искания – отпускането на нов инвестиционен кредит, значително увеличаване в доставките на нефт и отлагане на влезлите в падеж български задължения към СССР за срок от 10–15 г. е постигнат едва на Кримската среща между Живков и Брежнев от лятото на 1978 г. Първият секретар на БКП откровено информира, че „положението е станало вече неудържимо“, а без решаването на поставените от нас въпроси „не знаем какво да правим, просто сме парализирани“. В изпълнение на взетите в Ялта решения е подписана специална спогодба, по силата на която България ще получи по 400 млн. преводни рубли през 1979 и 1980 г., оформени като „ценови надбавки“ за стимулиране на производството и износа за Съветския съюз на произведения на българското селско стопанство, хранително-вкусова и лека промишленост, за уреждане заплащането на българските работници в СССР (Коми и другаде) и за обслужването на съветски туристи в България.

Значителната финансова помощ и увеличените доставки на съветски горива и суровини за България (по-голямата част от които НРБ реекспортира към западни държави срещу конвертируема

валута) постепенно потушават дълговата криза. Още през 1979 г. външният дълг започва да спада и в началото на 80-те години е почти ликвидиран като проблем. Помощта от Кремъл обаче позволява на БКП да продължи с политиката си на беззъби реформи, гаранция за бъдещ нов цикъл на стопански проблеми.

НОВИЯТ ИКОНОМИЧЕСКИ МЕХАНИЗЪМ (1979–1980)

Задълбочаващата се дългова криза при хроничната неефективност на централно-плановото стопанство вдъхва нов живот на идеите за реформи. Политбюро обаче пристъпва към преобразуванията със зле прикрита неохота и едва след видимото изчерпване на всички други алтернативи. Същинското „завръщане" към стопанските промени започва с Мартенския пленум на ЦК от 1979 г. Ако прибегнем до езика на времето, той е „исторически" в много отношения. За първи път след далечната 1966 г. политическият елит лансира една по-цялостна концепция за реформи в основните стопански механизми. Т. нар. „нов икономически механизъм" се базира на няколко ключови идеи – децентрализация на планирането, като част от решенията се оставят в правомощията на самите предприятия; „плановото изменение на цените на едро с оглед привеждането им в съответствие с международните", а заплатите стават „остатъчна величина" след приспадане на всички задължителни отчисления и плащания към бюджета. Оттук насетне „средствата за работна заплата не се гарантират, а трябва да се заработят". За дълбочината на възроденото реформаторство може да се съди и по предпочетения от Политбюро „жаргон". „Реформа" удобно е заменена с евфемистичното „нов икономически механизъм", „промяна" – с „усъвършенстване".

Първоначално новият икономически механизъм е експериментиран в селското стопанство (март 1979 г.), през май с.г. приложението му обхваща външната търговия, а от януари 1980 г. той трябва да се въведе „във всички сфери на обществения живот". Партийните решения обаче остават в една паралелна на ситуацията в страната реалност. Почти година след триумфалното оповестяване на новия стопански експеримент през втората половина на 1980 г. Огнян Дойнов признава пред Политбюро, че: „По същество сега в нашата икономика действат два икономически механизма, два икономически подхода [...] Тъй като старият подход и старият механизъм не са си отишли, а новият не се е наложил във всички сфери". Ситуацията не се изменя съществено и в края на 1982

г. По думите на Живков „на практика той [Новият икономически механизъм] се прилага сега само в бригадите, не е обхванал напълно предприятията, комбинатите, обединенията." Поради това ЦК взема решение за поредното ново начало на промените. Този път от 1 януари 1983 г. След пореден кръг на реформено говорене пред Ноемврийския пленум (1984 г.) Живков декларира, че „от 1 януари 1985 г. ще минем към тотално експериментиране [на НИМ] в цялата икономика и във всички сфери на нашето развитие".

Втората реформена програма от 1979 г. всъщност се оказва краткотрайно припламнало намерение за промяна в рамките на класическата командна система. Тя оставя трудно различими с невъоръжено око практически резултати, поради което единодушно историографията ѝ дава слаба оценка. Предприети са няколко „корекции" на цените с надеждата те да бъдат „приведени в съответствие с международните" (ноември 1979, декември 1980, септември 1985 г.). Започва работа по нов Кодекс на труда, макар приемането му да е отложено. Разширява се периметърът на стриктно контролираната частна инициатива в земеделието и услугите. Либерализира се нормативната рамка за създаване на смесени предприятия и чужди инвестиции у нас (февруари 1980 г.). Стопанското съживяване от началото на 80-те години практически замразява новия експеримент, чието приложение многократно се отмества напред във времето.

ЮЛСКАТА КОНЦЕПЦИЯ (1984–1989)

Новият тласък, който промените получават, е тясно свързан с избухналата в началото на 80-те години световна рецесия и кризата в българското селско стопанство от лятото на 1983 г. Тези две събития, наред със „смяната на караула" в Кремъл (издигането на Юрий Андропов за генерален секретар на КПСС) стартират третия, пореден и последен опит за ремонтиране на стопанския командно-административен механизъм.

ИКОНОМИЧЕСКО ИЛИ ПОЛИТИЧЕСКО ПРЕУСТРОЙСТВО? ЖИВКОВ С(РЕЩУ) ГОРБАЧОВ

Януарският пленум на Политбюро 1984 г. заменя досегашното приспивно темпо с един по-сгъстен график на промените. „Ние стигнахме до такъв етап – казва Живков пред форума – когато повече не можем да отлагаме решаването на проблема за политиче-

ската система, защото тя вече създава трудности [...] Всички наши мероприятия по провеждане на новия икономически подход опират в политическата система. Тя е стена, която задържа сега решаването на някои проблеми."

Осъзнатата необходимост от съществени преобразувания в „надстройката" (политическата система) ще се превърне в една от ключовите характеристики на третата вълна на реформите. Нещо повече, промените в политическата система са може би най-съществената отлика спрямо бедните откъм идеи предишни опити за реформи. През 1965–1966 г. темата присъства в дебата, но остава извън ядрото на приетия реформен минимум. Сега, макар на приливи и отливи, темата ще се задържи трайно сред приоритетите на новия реформен цикъл. Тя дори ще доведе до охлаждане на отношенията между Живков и Горбачов и до обвинения, че в София са отишли твърде далеч в идеите си за „разграничаване функциите на държавата и партията".

При срещата им в Москва през октомври 1987 г. генералният секретар на КПСС остро подчертава, че „преустройство без партията, демокрация без партията – не може". Живков обаче ще се опита да отстои своите възгледи, че „трябва да се ликвидира положението, при което Партията е и ешелон на държавното управление". С течение на времето обаче Т. Живков ще става все по-склонен да се откаже от тази „българска специфика".

Досега конвенционалният прочит на сблъсъка между Живков и Горбачов е, че „Юлската концепция" и предвидените в нея ограничени преобразования в „надстройката" са предизвикали острия конфликт между двамата партийни ръководители. Всъщност противоречията по реформите са ползвани само като параван, зад който да се прикрие съществуващото личностно и поколенческо, а не толкова идейно разминаване. За Горбачов явно Живков е човек от старото поколение, който скоро трябва да премине в „заслужена пенсия".

В този театър на сенките обаче никой от актьорите не изразява истинските си намерения. Ето защо отправените през октомври 1987 г. критики за обвързване със Запада (че България се била превърнала в „мини-Япония" и „мини-ФРГ") и за съществени изменения в политическата система не говорят за радикално разминаване в посоката на реформите. Така формулирани, тези обвинения от Горбачов са само смокинов лист, зад който да се скрие „неодобрението" на Кремъл, знак, че Живков не е вече сред фаво-

ритите на Москва и за начало на съревнованието в Политбюро за наследник на неговия пост. Нуждаейки се публично да мотивира конфликта си с българския партиен лидер по един доста циничен начин, обявилият се за „радикално преустройство“ Горбачов критикува консерватора по душа Живков за неговия прекален либерализъм.

ПРОМЕНИТЕ В ИКОНОМИКАТА: ЮЛСКА КОНЦЕПЦИЯ И ФИРМЕНА ОРГАНИЗАЦИЯ

Юлската концепция е рожба на таените от Тодор Живков преди срещата с Горбачов надежди, че ако се представи за убеден привърженик на реформите, би успял (за пореден път) да съхрани политическия си пост. Идеята е след няколко години на противоречиви опити за промени най-сетне да се очертаят основните контури на новия социалистически модел. За първи път от 1947 г. приетият от Юлския пленум (1987 г.) документ допуска съществуването за различни и формално равнопоставени форми на собственост. С други думи частната собственост би трябвало да добие право на свободно съществуване. По спомени на близки съветници на Живков обаче почти до края на режима „той допускаше развитието на частната инициатива единствено в сферата на услугите.“

Другият важен момент в Юлската концепция е намерението да се „преодолее отчуждаването на хората от собствеността и средствата за производство, което ще ги превърне в реален субект и на властта, и на стопанисването“. Опитът обаче да се предостави собствеността на трудещите се, които формално са обявени за собственици на предприятията, в които работят, среща безмълвното безразличие на новите „овластени“. Обобщавайки резултатите от предприетата през 1987 г. кампания, Живков признава: „Актът на предоставянето на обектите на социалистическата собственост за стопанисване и управление от трудовите колективи протича формално, вяло, без да дава особени резултати“. Полумерките (прехвърляне на стопанисването, но не и на собствеността) дават полурезултати (отчуждението). Тогава Политбюро се решава на хазартен от идеологическа гледна точка ход, като предаде не само управлението на стопанските предприятия, но и собствеността върху тях. В т.нар. „фирмена организация на акционерен принцип“ комунистическият елит влага своята оказала се последна надежда, че „така ние можем да формираме много по-пълна и пряка заинтересованост на социалистическите труженици и техните колективи“.

„Революцията отдолу“, по думите на Живков, очевидно си поставя и още една неизказана открито цел. Чрез фирмената организация се търси разбиване на създадените още през 60-те години междинни звена в икономиката (мастодонтите ДСО, народностопански комплекси, корпорации, асоциации). Въведената на Декемврийския пленум от 1988 г. фирмена система се разглежда като механизъм за разбиване на тези междинни йерархични нива, които вече са се превърнали в спирачка на редица от въвежданите от центъра стопански реформи. Скоро обаче става ясно, че така замислена, фирмената организация ще отговори само на една от двете ѝ поставени задачи – да заобиколи блокиращите промените средни звена. За да се преодолее „отчуждението от собствеността и средствата за производство“, е необходимо въвеждане на ясни икономически стимули.

Трябва да минат обаче още няколко месеца, докато идеята за използване на акциите успее да си проправи път. Приетият през януари 1989 г. Указ № 56, определящ най-общо условията за правене на бизнес, е все още крайно пестелив в регламентацията на тази нова правна форма. Учредители на акционерната фирма могат да бъдат само юридически лица, а придобиването на акции от граждани се отлага в бъдещето. Едва през юли 1989 г. на специално обсъждане в Политбюро става ясно, че „раздържавяването“ ще изключи главните инфраструктурни отрасли, където се предвижда държавата да остане единствен акционер. В електрониката, химическата и биотехнологичната промишленост, водещите направления на машиностроенето, застраховането, строителството и някой фирми от хранително-вкусовата промишленост държавата си запазва контролния пакет (51%). Единствено в сферата на услугите, търговията и селското стопанство се допуска свиване на нейното участие, но не и под 20%. Само членовете на трудовия колектив могат да получат поименни акции от фирмата. Делът на всеки от тях обаче не може да надхвърли 10 000 лв. (или 1% от капитала на фирмата). Изрично е посочено, че „фирми на граждани не могат да придобиват акции в акционерни фирми“. Живков особено държи да се подчертае „трудовия“ характер на акциите или както той по-рано го е нарекъл – „наше, социалистическо акционерство“.

Има обаче една „специална категория“ лица, които ще бъдат допуснати не само като собственици, но и като управители на новите фирми, без към тях да се прилага ограничителното трудово изискване: „При формирането на ръководните органи... във всич-

ки сфери – материалната и духовната, в управителните съвети на фирмите и другите стопански организации могат да бъдат ангажирани и по-възрастни другари, преминали в пенсия, такива, които работят и в други сфери, стига да стоят на правилни партийни позиции [к.м.].“ Малко по-късно ще стане ясно, че се предвижда партийната квота да бъде „до една трета в тези управителни съвети“, като нейната основна задача е „без да афишираме това, [да стане] пълномощник на държавата“.

Всъщност даденото още в края на 1987 г. обещание, че „не създаваме нов тип собственост, а само различен начин на управлението ѝ“, се оказва не „обходен маньовър“, а ясен индикатор за идейните граници, в които е стегнат българският комунистически реформизъм. Социалистическата собственост, както продължава да твърди Живков, си остава „светая светих на нашия строй“. От своя страна Начо Папазов предлага акционерната система да се използва като средство, с което да се убедят хората да „развържат кесиите и [така да] можем да вземем [к.м.] примерно 20-30 на сто от парите, които сега са покрити“.

Ако обобщим, дори в своята най-радикална част българското преустройство не успява да се освободи от бремето на идеологията. Промените, макар и крайно ограничени, се разглеждат като временно отстъпление. Жива остава надеждата, че нещата ще се обърнат и тогава, както при съветския НЕП, изкараните на светло пари ще бъдат иззети от новите „спекуланти“. Дотогава държавата обаче ще запази ненакърнен своя контрол върху стопанството. На орязаната частна инициатива ще бъдат подхвърлени неатрактивни от гледна точка на правителството сектори или губещи предприятия. Ще се децентрализира само отговорността за преодоляване на дефицитите в икономиката и за задоволяване на общественото потребление със стоки. Както и през 20-те години в СССР, с тази непосилна за държавата задача ще трябва да се нагърби една дозирано освободена частна инициатива. Там обаче лъвският пай от печалбата ще бъде изземван централно чрез унищожителни за всеки бизнес данъци, които достигат до 70–80 на сто. На трудещите се е подхвърлено (временно?) „парче“ от стопанските активи (акции, аренда на земя, лично стопанство) въз основа на моментния им статус. Така на практика чрез реформите огромни групи от населението се „закрепостяват“ към положението им през 1989 г. Предвид забраната да бъдат купувани акции от неработещи в предприятието лица, фирмената система очевидно няма потенциал да реши поставените ѝ задачи.

ФИНАЛНАТА КРИЗА НА КОМУНИЗМА

Съветската помощ (реекспортът на нефт, годишните субсидии и предоставяните кредити) позволяват на България да опази валутните си баланси през световната дългова криза, обхванала почти целия т.нар. Трети свят в началото на 80-те години. В момент, когато страната успешно намалява задълженията си в конвертируема валута наполовина (от 6 на 3 млрд. щ. д.), своите дългове разсрочват или изцяло прекратяват плащанията по тях Полша, Румъния, Мексико, Аржентина, Бразилия и редица други развиващи се страни.

Финалната дългова криза на комунизма в България започва едва след 1985 г., когато вълната от мораториуми позаглъхва и на хоризонта се очертават възможните решения (плановете „Бейкър“ и „Брейди“). След като в разстояние на шест години (между 1979 и 1984 г.) НРБ стопява своите задължения със средно по 500 млн. годишно, през 1985 г. тенденцията рязко се преобръща и до 1989 г. външният дълг ежегодно ще нараства с по 1.5 млрд. Разсекретените документи от т. нар. Дело № 4 хвърлят повече светлина върху този драматичен обрат.

От лятото на 1985 г. доларът започва бързо да се обезценява спрямо останалите валути и в рамките на година спада с над една трета спрямо нивото си от февруари 1985 г. (от 3 марки за 1 щ.д. на 1.9 марки). Тази „дребна“ наглед промяна има унищожителен ефект върху търговския баланс на страната. По традиция България реализира износа си в долари, а купува почти всичко от Европа главно в марки. Така експортът на същия обем стоки вече носи 38% по-малко приходи, а вносът става с 38% по-скъп. Със същия процент се обезценява и поддържания предимно в долари валутен резерв, който в средата на 80-те години възлиза на около 1.4 млрд. Ниското качество и слабата конкурентоспособност на българския износ не позволяват да се пренасочат бързо експортните потоци към други недоларови пазари. Така комбинираният ефект за икономиката на страната от девалвацията на щатската валута е загуба от близо 800 млн. щ.д. само през 1985–1986 г.

В допълнение, от есента на 1985 г. цената на петрола започва неочаквано да спада и само след пет месеца е вече 60% под предишните си котировки. Ако вземем предвид, че постигнатата в края на 70-те и началото на 80-те стабилизация до голяма степен се дължи именно на реекспорта на съветски нефт, вече можем да си представим какви негативи е принудена да понесе София от

този обрат на световния пазар. Според по-късно признание на тогавашния председател на БНБ Васил Коларов ценовите корекции на петрола лишават България от 300–500 млн. щ.д. годишно. Евтиният нефт предизвиква верига от фалити на почти всички български длъжници от Третия свят. След първата петролна криза от 1972 г. и под натиск от Москва София започва да търси диверсификация на своите нефтени доставки, като активизира контактите си с левите и радикалните режими в Близкия Изток и Африка. Използваната схема е да се изнася оръжие на кредит, което след това се заплаща с внос от Ирак, Иран, Либия, Алжир, Нигерия и др. на течни горива. Секналият приток на петродолари обаче разстройва икономиките на партньорите и те прекратяват своите плащания. Така България остава с огромен и фактически несъбираем дълг в размер от 2.8 млрд. щ.д.

В резултат на комбинирания ефект на тези промени в световната конюнктура след 1985 г. валутните баланси на страната се влошават драстично. Обезценяващият се долар, спадащите цени на петрола и секналите плащания по дълга на Третия свят не биха имали обаче тези фатални последствия, ако икономиката на страната разполагаше с резерви и по-голяма гъвкавост. Плановото стопанство има пословично ниска еластичност при външни шокове. Пренастройването към променените условия изисква безкрайно дълъг период на пренаписване на плановите задания, които след това трябва да бъдат разпределени между отделните предприятия. Нужното технологично време за пренасочване на износа към недоларови пазари е такова, че до голяма степен обезсмисля операцията. Отчайващо ниското качество на българската продукция пък демотивира производителите да търсят нови пазари, които биха имали по-високи претенции. Изостаналото в технологично отношение и силно ресурсоемко българско производство се пласира трудно на Запад. През 80-те години например само 15% от изнасяните по „второ направление“ 1000 позиции имат валутна възвръщаемост, т.е. се експортират на цена над производствените разноски. Според признанието на министъра на търговията Христо Христов: „Незадоволителното качество на нашата износна продукция, което се проявява в много отношения, е [...] една от основните причини за ниския обем на износа за западните страни и за неговото намаляване през последните години“. Сводка на посолството в Лондон дава ясна представа за значителния ценови марж, който българските продукти са принудени да поддържат за компенсиране на ниското си качество: 3-15% за електрокарите, 18-20% за мотокарите, 12-20% за универсалните

металорежещи машини и 5-20% за произведенията на хранително-вкусовата промишленост.

В резултат на тези вродени недостатъци на плановото стопанство България има хроничен търговски дефицит със Запада. През първата половина на 80-те той до голяма степен се компенсира чрез реекспорт на съветски петрол. Значителните промени, настъпили през 1985 г. (обезценка на долара, поевтиняване на нефта), разстройват постигнатия крехък външнотърговски баланс. Нарастващото пасивно салдо партийното ръководство опитва да финансира чрез привличане на външни спестявания. Понеже комунистическите икономики са традиционно негостоприемни към преките чуждестранни инвестиции (в производствени предприятия например), банковите кредити остават почти единствената алтернатива за запълване на дупката в търговския баланс. Ето защо, както и през втората половина на 70-те години, именно в тази посока е насочен погледът на Политбюро. Болезнени алтернативи, свързани с намаляване на темпа на растеж и жертви в социалната сфера, изобщо не са обсъждани.

Напротив, като някакво déjà vu проведеният през 1986 г. XIII конгрес на БКП залага поредното „ускоряване“. Според плановете до края на века националният доход трябва да се повиши 3–3,5 пъти. Това залага за оставащите до 2000 четиринадесет години ежегоден ръст от 20–25%. То е възможно само при запазване на обема на инвестиции и косвено – на вноса от Запад на технологии, машини, суровини. Тъй като икономиката вече не може да осигури достатъчно насрещен износ, средствата се „набавят“ чрез магически фокус. Също както през 1975 г. валутният план за 1986 г. за експорта е напомпан с над 20% (1 млрд. щ.д.). Това позволява да бъде заложен и по-висок план за импорта. Както може да се очаква, вносът се реализира почти на 100%, а износът – само наполовина. Счетоводното упражнение оставя зад себе си дефицит от 1.6 млрд. долара за 1986 г., приблизително толкова, с колкото нараства и външният дълг през годината (1.4 млрд.). Това не пречи „фокусът“ да бъде повторен и през 1987 г. и да генерира нов пасив от около 1 млрд. щ.д. За тези „фокуси“ данните са дадени от тогавашния директор на БНБ В. Коларов. Те са обичайна практика, но в посочените години на кризата (1986 г. и следващите) имат особено отрицателно въздействие върху икономиката.

Ако при предишните сходни кризи България успява да постигне стабилизация с активната съветска подкрепа, през втората поло-

вина на 80-те години това е вече невъзможно. СССР сам изпитва сериозни икономически трудности, а новият генерален секретар на КПСС М. Горбачов се ръководи от принципа: „Приятелството си е приятелство, но сиренето е с пари“. Вместо да получи кредити, субсидии и нефт, както през 70-те, сега България е принудена да изплати значителна част от натрупаните по-рано свои задължения към Москва. Точният им размер за момента не може да бъде установен, ала съгласно ежегодните Протоколи за стокообмена и плащанията между двете страни през 1988 и 1989 г. НРБ трябва да трансферира близо 600 млн. прев. руб. (около 650 млн. щ.д. според официалния обменен курс) през 1987 и 1988 г.

Оттеглените съветски гаранции по българския външен дълг значително влошават положението на страната. Ситуацията обаче става експлозивна заради редица вътрешни неразумни решения – раздутите валутни планове, неумелото управление на дълга, отказа от провеждане на стопански реформи и пр. За някои от тях вече стана дума. Отворилата се след 1985 г. дупка в платежния баланс и невъзможността тя вече да бъде запушена с помощ от СССР предизвикват смут сред партийното ръководство. Политбюро и стопанският екип на правителството се впускат да търсят кредити от Запада, с които да се балансират все по-неуравновесените външни сметки. Графикът на дълговите плащания ясно показва паниката, в която изпада ръководството на БКП. Значимият дял на краткосрочните задължения оформят в края на 80-те години е трудно преодолим праг по обслужването на външните задължения. Така според отчета на БНБ през 1989 г. „около половината от [...] дълга са краткосрочни финансови и търговски кредити“. Струпването на огромни падежи през 1988–1991 г. се превръща в детонатор на заложената от по-рано дългова бомба. При 3 млрд. долара средна стойност на износа през втората половина на 80-те години плащания, надвишаващи 2.5 млрд. (а в 1989–1990 г. и над 3 млрд.) са очевидно непосилни за българската икономика.

Илюзията, че с помощта на кредити от чужбина българското стопанство ще може да поддържа високи темпове на растеж, без това да става за сметка на орязаното потребление на населението, в крайна сметка води до безконтролно увеличаване на външния дълг. Наред с това, изпитващата от средата на 80-те години сериозни трудности българска икономика не е в състояние да абсорбира толкова голям капиталов поток. В резултат приижданите външни капитали (средно по 1.5 млрд. долара между 1985 и 1989

г.) не генерират аналогичен ръст на БВП, чрез който кредитите да бъдат обслужвани. При увеличение между 1984 и 1989 г. от 3.6 пъти на чуждестранните заеми в конвертируема валута нарастването на БВП по постоянни цени е едва 1.1 пъти, а на брутните инвестиции – 1.13 пъти.

От един момент нататък дори новите заеми престават да са решение. Не съществува кредитор, съгласен да предостави при продължаващата световна дългова криза толкова големи суми за такова кратко време на една силно дефицитна икономика. Изчерпвайки DROL-възможността (debt rollover (револвиране на дълга): обслужване на старите задължения чрез емитирането на нов дълг), България е принудена да посегне към своя резерв. Според секретен доклад на БНБ през 1987 г. „с валутни средства от стратегическия валутен резерв [...] е покрита част от пасива по платежния баланс“. За тази цел през годината са изразходвани 570.5 млн. щ.д. Към средата на следващата 1988 г. за запълване на дупката по платежния баланс от резерва са „пренасочени“ нови 300 млн. долара. За по-малко от година и половина размерът му спада над два пъти, от 1.2 млрд. през декември 1986 г. на 0.58 млрд. долара през май 1988 г.

Посягането към резерва е ясна индикация за растящите трудности, които България изпитва след 1986 г. при финансиране по „обичайния начин“ (чрез нови заеми) на дефицита по текущата си сметка. Непремереният хазартен ход на режима с провокираната изселническа вълна от 1989 г. срива окончателно кредита на доверие на страната пред западните финансови институции. В началото на лятото „Икономист“ и „Интернешънъл Хералд Трибюн“ публикуват няколко материала за „разпадащата се българска икономика“. Те стават повод „банките в редица най-развити капиталистически страни като Франция, САЩ, Великобритания, Швейцария, Холандия и в определена степен – ФРГ и Япония по същество [да] прекратят предоставянето на всякакви нови кредити на Българската външнотърговска банка“.

Пропилявайки за само 2 години своя валутен резерв при изчерпани възможности за нови револвиращи кредити, България остава с три възможни варианта за избор: (1) обръщане към кредитор от последна инстанция (СССР), (2) изплащане за сметка на консумацията (т. нар. „румънски сценарий”) или (3) преговори с кредиторите за редукция на дълга. Както става ясно, Москва отказва първия от тях. Напротив, в най-тежките години (1988–1989)

Съветският съюз изцежда едни от последните ресурси на страната. Втората опция е неприемлива заради своята огромна социална цена и „полския синдром“. След „Солидарност“ и обявеното военно положение във Варшава политическото ръководство в България панически отхвърля всякакви „скъпи“ за населението и за своето оцеляване решения. Ако през 70-те години БКП все още може да си позволи да ограничава вноса, за да изплаща външните задължения на страната, то през 1988 г., в разгара на дълговата криза, Политбюро е принудено да вземе решение за „увеличаване дела на вносните стоки на вътрешния пазар“. С плана за същата година се предвижда освен това „значително намаляване на експорта, което се отнася най-вече за стоките и услугите, от които нашият пазар изпитва дефицит“. Третият вариант е още по-невъзможен. Въпреки цензурата и информационното затъмнение предоговаряне на разписанието на плащанията и частичното им намаление би било събитие, което не може да остане скрито за публиката. То би повдигнало завесата пред натрупаните огромни проблеми в икономиката и би „осветило“ тази свръхсекретна зона. Постигането на сделка с Международния валутен фонд в очите на партийното ръководство е равносилно на публично признание за фалита на комунистическото стопанство. Поради това членовете на Политбюро се „задоволяват“ само да обсъждат възможността да се отправи молба за членство в МВФ и Световната банка (предварително условие за стартиране на преговори по редукцията на дълга). Както може да се очаква, никакви конкретни стъпки обаче не са предприети.

Партийното и държавното ръководство така и не успява да направи ясен избор между описаните по-горе възможности. Политбюро не е в състояние да формулира ясна стратегия за излизане от очертаващата се криза по външния дълг, която след това последователно да прилага. Напротив, Комисията по валутните проблеми, а оттам и цялата държавна машина, блуждае между различните алтернативни варианти: страната продължава да плаща известно време с цената на пълното изпразване на валутния резерв; полагат се неимоверни усилия да се прикрива действителното състояние на икономиката, което да удължи, поне с няколко месеца, револвиращото финансиране от западни банки; възлагат се ялови надежди за „чудотворна“ помощ от Москва; на приливи и отливи се „реже“ (но недостатъчно) ту от инвестициите за технологично обновление на производствените мощности, ту от капиталовложенията за подобряване жизненото равнище на населението. При серията от противоречиви и често изключва-

щи се една друга политики, между които се люшка Политбюро, обявяването на мораториум по дълга става неизбежно. С прекратяването на плащанията през март 1990 г. завършва и опитът в България да бъде изградена успешно функционираща планова икономика. Финал, който завършва с фалит.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Румен. Пари и де/стабилизация в България 1948–1989. С., ИИБМ&Сиела, 2008.

Вачков, Даниел, Мартин Иванов. Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика. С., ИИБМ&Сиела, 2008.

Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи. 1939-2010. С., Парадигма, 2011.

Иванов, Мартин. Реформаторство без реформи: Политическата икономия на българския комунизъм. 1963–1989. С., ИИБМ&Сиела, 2008.

Иванов, Мартин. Съветската помощ, „спряното кранче" от Горбачов и българската криза от втората половина на осемдесетте години. – В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов. С., Университетско изд. „Св. Климент Охридски", 2006.

Марчева, Илияна. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г. С., Кота, 2000.

Марчева, Илияна. Перестройката в България в светлината на модернизацията. – Историческо бъдеще, VII, 2003, № 1–2, с. 79-96.

Никова, Господинка. Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България. – Исторически преглед, LIX, 2003, № 5–6, с. 92-125.

Чакъров, Костадин. От втория етаж към нашествието на демократите. С., Труд, 2001.

Христов, Христо. Тайните фалити на комунизма. С., Сиела, 2007.

Яхиел, Нико. Тодор Живков и личната власт. Спомени. Документи. Анализи. С., „М-8-М“, 1997.

Brown, J. F. Bulgaria under Communist Rule. London: Pall Mall Press, 1970.

Brown, J., F. Brown, Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe, Durham and London: Duke University Press, 1991.

Johnson, Paul. Redesigning Communist Economy: The Politics of Economic Reform in Eastern Europe. New York: East European Monographs, 1989.

Lampe, J. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. London and Sydney: Croom Helm, 1986

Vogel, Heinrich ‘Bulgaria’ – In: Hans-Herman Hohmann, Michael Kaser and Karl C. Thalheim (eds.) The New Economic System of Eastern Europe. London: C. Hurst & Co., 1975.

Feiwel, George. ‘Economic Development and Planning in Bulgaria in the 1970s’, in Alec Nove, Hans-Hermann Höhmann and Gertraud Seidenstecher (eds.), The East European Economies in the 1970s. London: Butterworths, 1982.

Мартин Иванов, проф. дн, е изследовател в областта на икономическата история, преподавател в Катедра „Социология“ към Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Има магистърски степени по история и право. Автор е на над 150 научни публикации и 9 монографични изследвания върху икономическата и социалната политика на България от 70-те години на XIX век до наши дни.

К Д С
УПРАВЛЕНИЕ III – ДС

Строго-секретно!
Екз.№ 6

ДО НАЧАЛНИЦИТЕ НА ОТДЕЛИТЕ КЪМ УПРАВЛЕНИЕТО И ВКР ОТДЕЛИ–СОФИЯ, ПЛОВДИВ, СЛИВЕН, ВАРНА И ВКР ЗА ГУШ

С П Р А В К А

ОТНОСНО: някои изводи за агентурно–оперативната работа на органите на ВКР при бойни условия на базата на опита от участието на 12 и 22 мотострелкови полкове във военната операция в ЧССР

От анализа на агентурно–оперативната работа при изпълнението на бойната задача от 12 и 22 мотострелкови полкове в оказване помощ на здравите сили по разгрома на контрареволюцията в ЧССР, могат да се направят следните по–характерни изводи:

1. Подготовката на ОР и агентурния апарат на базата .

СЛУЖБА ИНФОРМАЦИЯ И АРХИВИ
РАЗПОВЕРЕНО
по Рег. № 1165
от 28.05.2004 г.

ГДР ТУРИСТИ НАПРАВИЛИ ОПИТ ЗА БЯГСТВО ОТ БЪЛГАРИЯ

Опити за бягство през границата към Турция и Югославия

СТРОГО СЕКРЕТНО

ВЛАДИМИР
ЗЛАТАРСКИ

ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕЗ СТУДЕНАТА ВОЙНА:

ТРУДНИЯТ ПЪТ КЪМ ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРО-ГЕРМАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Съществува известен паралел в историческото развитие на България и Германия в модерната епоха: макар и двете страни да имат зад себе си солиден исторически път през вековете, дори и да изглежда парадоксално, формално те се появяват на политическата карта на Европа почти по едно и също време – през втората половина на XIX век. В модерния си вид на обединена национална държава Германия възниква през 1871 г., а България през 1878 г. През следващите десетилетия първоначално слабите връзки претърпяват - под въздействие на редица географски, икономически и политически фактори - изключително интензивно развитие във всички възможни направления: държавно-политически, социално-икономически, обществено-културни, за да се стигне през първата половина на XX век до всеобхватното съюзничество в двете световни войни, трайно белязало колективната памет и представата за другия. Паралелът продължава и с края на Третата българска държава и на Германския райх, настъпили също почти едновременно, както и при навлизането в периода на Студената война на новите държавни формирования: Народна република България и Германската демократична република като комунистически тоталитарни страни в рамките на съветския Източен блок, и на новата Федерална република Германия като част от свободния демократичен свят на Запада. Когато става дума за българо-германските отношения в периода на Студената война, би следвало да се имат предвид връзките между НРБ и ФРГ (дълго време политически мотивирано наричана с абревиатурата ГФР), доколкото според международното право именно така наречената За-

падна Германия е правоприемника на съществувалия дотогава Германски райх.

С установяването на комунистическия тоталитарен режим в България всичко се променя и полето на дипломацията не прави изключение. Първият белег на прекъсване на традиционната линия на българската външна политика е нейното обезличаване чрез лишаването ѝ от самостоятелност и поставянето в пълна зависимост от интересите на Съветския съюз. Постепенно е заменен българския дипломатически корпус – веднага след деветосептемврийския преврат през инструмента на т.нар. „Народен съд“ са избити всички външни министри от изминалото десетилетие, до които новата власт успява да стигне: Богдан Филов, Димитър Шишманов, Иван Багрянов, Първан Драганов, а Константин Муравиев получава доживотна присъда. Иван Попов се самоубива в Букурещ, а Георги Кьосеиванов и Сава Киров остават в емиграция. Репресивните мерки (смърт, лагери, изселвания и др.) засягат в различна степен широк кръг дипломати като част от българския елит. Недоверието и следенето на оцелелите се пренася през десетилетията не само върху тях, но и върху техните деца: през 1984 г., тоест 40 години по-късно, Държавна сигурност разкрива секретно дело с името „Бивши членове на фашистки правителства, народни представители и дипломати“. Изводите на работещите по делото е, че някогашните дипломати остават чужди на комунистическото общество и врагове на „народната власт“. Наред с навлизането на приближени до новата власт кадри, във външното министерство се разполагат и чужди такива – това са т.нар. военно-политически „съветници“ от Москва. Тази практика засяга редица български институции по онова време, а София е сред „първенците“ по подобно „внимание“ в Източния блок – през 1949 г. от 61 такива съветници, 29 са в България.

В последните дни преди 9 септември България първо къса дипломатическите отношения, а после обявява и война на Германия. До април 1945 г. преминалата в оперативно подчинение на Червената армия Българска армия воюва с доскорошния си съюзник и понася големи жертви в неуспешен опит страната да бъде призната от Съюзниците за съвоюваща*. Тя остава в лагера на

** Комунистическите чистки в армията протичат в два етапа – първоначално репресиите са предимно срещу генералитета, тъй като голямата част от останалия офицерски състав е необходим за воденето на военните действия. След края на войната и завръщането от фронта кървавата разправа с българския офицерски корпус продължава на всички нива.*

загубилите с всички произтичащи от това последици, включително икономически по отношение на Германия – според системата на мирните договори от 1947 г. България не само няма право на германски репарации, но също така е лишена от възможността да търси свои законни вземания, резултат от двустранни договори и други споразумения, сключени след започването на Втората световна война. Нещо повече: значителната германска собственост в страната се трансформира в съветска, което освен че лишава българската икономика от възможности, помага и на бързото съветско навлизане в този сектор.

Започналата разправа с дотогавашния елит в окупираните от Червената армия страни в Централна и Източна Европа, където под съветско ръководство бързо се установяват комунистически диктатури, допринася за бързото разпадане на коалицията на победителите от Втората световна война. Посоката на съветските амбиции е начертана от Сталин открито в една негова реч от 9 февруари 1946 г.: „Нашата победа означава преди всичко, че победи нашият съветски обществен строй. ... че съветският обществен строй е най-добрата форма на организация на обществото, в сравнение с всеки несъветски обществен строй.“ Масовият терор и неспазването от Москва на постигнатите договорености показват ясно на западните съюзници, че този строй ще бъде налаган на всяко място, което бъде достигнато. Това е добре разбирано в западния свят и намира израз в речта на Уинстън Чърчил няколко седмици по-късно, когато на 5 март 1946 г. нещата са наречени с истинските им имена: „От Щетин на Балтийско море до Триест на Адриатическо море, Желязна завеса се спусна над континента. Зад тази линия се намират всички столици на древните държави от Централна и Източна Европа. Варшава, Берлин, Прага, Виена, Будапеща, Белград, Букурещ и София – всички тези известни градове и населението около тях се намират в това, което трябва да нарека съветската сфера, и всички са подложени в една или друга форма не само на съветско влияние, но и на много силен и в много случаи нарастващ контрол от Москва ... Сигурността на света изисква ново единство в Европа, от което никоя нация не трябва да бъде изключена окончателно.“

Призивът е насочен най-вече към Съединените щати, където вече започват да възприемат схващанията, изразени от младия дипломат в американското посолство в Москва Джордж Кенън. В неговата т. нар. „Дълга телеграма“ от 22 февруари същата година той анализира същността на руската/съветска външна политика,

като обръща внимание, че враждебността към Запада е основа на съветската марксистко-ленинска доктрина, „която смята икономическите конфликти в обществото за неразрешими с мирни средства. В тази догма, в която е вписана една алтруистична цел, те намират оправдание за инстинктивния си страх от външния свят, за диктатурата, без която не знаят как да управляват, за жестокостите, които не смеят да не извършат, за жертвите, които се чувстват длъжни да изискват. В името на марксизма те пожертваха всяка една морална ценност в своите методи и тактики.“ Стремежът към силово налагане на възвестения от Сталин съветски обществен строй се корени в страха, породен от разбирането за неспособността на властта да издържи на сравнение или контакт с политическите системи на западните страни – страх от срещата с икономически напредналия Запад и „неговите по-компетентни, по-мощни и по-добре организирани общества“. И най-вече от „това, което би се случило, ако руснаците научат истината за света отвън или ако чужденците научат истината за света вътре.“ От всичко това Кенън достига до извода, че в Русия „са се научили да търсят сигурност само в търпелива, но смъртоносна борба за пълно унищожение на съперническата сила, никога в споразумения и компромиси с нея.“ За Вашингтон правилността на тези разсъждения става съвсем очевидна на фона на случващото се в източноевропейските страни и окончателно се потвърждава през 1948 г., когато е извършен комунистическият преврат в Чехословакия, Западен Берлин е подложен на блокада, а в Далечния изток набират сили нови тенденции. На тази основа година по-късно Кенън формулира, че „основният елемент на всяка политика на Съединените щати спрямо Съветския съюз трябва да бъде дългосрочното, търпеливо, но твърдо и бдително сдържане на експанзивните тенденции на Русия.“ САЩ поемат ролята на защитник на Западния свят.

По този начин започва Студената война, в която България е част от Източния блок, доминиран от СССР. Специфичен е случаят с Германия, която след войната е окупирана и разделена на съветска, американска, английска и френска зона. В условията на започналото вече формиране на двата противостоящи си блока, през 1949 г. от първата възниква Германската демократична република, а другите три са обединени във Федерална република Германия. И от двете страни на новата вътрешногерманска граница държавният модел има свой нюанс – от едната страна е „първата германска държава на работниците и селяните“, където е установена тоталитарна диктатура (отличаваща се от Третия райх), а

от другата се създава държава с демократично-либерално управление от западен тип (различен от кайзеровата епоха или Ваймарската република). „Германският въпрос“ се превръща в един от основните проблеми в международните отношения в Европа през целия период на Студената война.

В нейната ранна фаза българската дипломация просто преповтаря съветските позиции против обединяването на западните зони. То е осъждано като пречка за „демилитаризирането и демократизирането“ на Германия, превръщащо я в „оръдие“ на военностратегическите цели на САЩ и Великобритания в ущърб на „европейските страни, които се стремят към установяването на здрав и траен мир“. Представата за Западна Германия като държава на „шовинисти и реваншисти“ ще бъде поддържана дълго време от София. В същото време през октомври 1949 г. България установява дипломатически отношения с ГДР, броени дни след нейното създаване. В съвместна декларация година по-късно лидерите на двете държави Вълко Червенков и Валтер Улбрихт оповестяват „решителната си борба за запазването на мира, срещу империалистическите подпалвачи на войни“. В следващите години България просто се присъединява към редица общи декларации на страните от Източния блок, чието съдържание отразява съветската позиция по германския въпрос. А тя е формирана от тактиката на Сталин чрез настояване за обединение на двете страни в една неутрална и демилитаризирана Германия да успее да разшири с времето съветското влияние в западната част и да попречи на интегрирането ѝ в западния свят, включително военно. През 1952 г. София подкрепя в специална декларация съветското предложение за сключване на мирен договор с една обединена Германия и за подпомагане на германския народ „за окончателното проваляне на завоевателната империалистическа политика на САЩ, Великобритания и Франция и тяхното оръдие Аденауер“.

Тази агресивна реторика на властта в София, облечена в загриженост за мира, не пречи обаче със Западна Германия да се търси развиване на нови икономически отношения. Началото е поставено още две години преди създаването на ФРГ, когато през 1947 г. е сключена първата следвоенна спогодба (де юре страна по нея е британско-американската окупационна зона), разширена скоро и върху френската зона. Направени са и опити (неуспешни) за отваряне на българско икономическо представителство в Берлин. Това първо оживление, намерило израз и в действията на отделни

български министри за активизиране на двустранните икономически отношения с Германия, е брутално пресечено. Ярък пример е случилото се с министъра на индустрията Петко Кунин, първо обвинен във вражеска и антисъветска дейност заради покана към германски проектанти по отделни проекти, а впоследствие жестоко малтретиран и осъден на смърт. Сходна е съдбата на министъра на строежите и пътищата Манол Сакеларов, арестуван формално заради нежелание да замени икономичните германски строителни практики със съветски. Трябва да се отбележи обаче, че това са само формални поводи – истинската причина е развихрената по заповед на Сталин разправа с „врага с партиен билет" по повод опита от Чехословакия и провала на съветските опити за преврат в и Югославия. Отстраняването и съдът над Трайчо Костов е централна част в този процес. Когато и тази вълна на насилие позатихва, българо-германските договорености по стопански въпроси започват постепенно да зачестяват, увеличава се обемът на двустранната търговия. Както и в предишната епоха, България изнася предимно селскостопанска продукция срещу внос на различни индустриални материали, машини и съоръжения. Въпреки че баланса по вноса и износа бързо нараства в германска полза, което създава напрежение, в средата на 50-те години Западна Германия излиза на първо място във външната търговия на България с капиталистическите държави.

През 1955 г. приключва първата и най-остра фаза на противопоставянето Изток-Запад по отношение на германския въпрос. През месец май ФРГ се присъединява към НАТО и завършва своята интеграция със Запада – голямата цел на канцлера християндемократ Конрад Аденауер. С това се слага край на продължителните съветски усилия за установяване на контрол върху цяла Германия. В Кремъл и преди това вече са отчели новите реалности и на свой ред създават Организацията на Варшавския договор като военнополитически съюз на осемте социалистически държави в Европа. Москва поема нов курс на официално признаване на двете германски държави и през септември 1955 г., десет години след края на войната, Германия и Съветския съюз подписват първия си следвоенен договор, с който установяват дипломатически отношения. Във връзка с тази линия на съветската външна политика с цел да се легализира приемането на ГДР във Варшавския договор, още през март с указ на Президиума на Народното събрание България прекратява състоянието на война с Германия. За установяване на официални отношения със западната част от страната обаче не може да се мисли, тъй като в Бон

вече се оформят насоките на доктрината „Халщайн“. Според тази наречена на името на държавния секретар на външното министерство Валтер Халщайн политическа програма, целейки да затвърди своята претенция за единствен представител на Германия в международноправния ред, ФРГ не може да поддържа дипломатически отношения с държави, признаващи ГДР.

Въпреки това икономическите контакти се разширяват - година по-късно е отворено българско търговско представителство във Франкфурт на Майн. Пак през 1955 г. е осъществен и първия следвоенен политически контакт, когато като част от обиколката си из някои социалистически страни депутатите от Свободната демократическа партия Вили Макс Радемахер и Евалд Бухер посещават България. Пътуването е неофициално и по собствена инициатива, но двамата са приети на високо ниво, обсъждат възможностите за увеличаване на двустранната търговия, а след завръщането си се обявяват за откриване на търговска мисия с консулски правомощия. Въпреки че вдига шум в печата, визитата на депутатите от Бундестага остава без последици, като и двете страни я неглижират – софийските вестници не я отразяват, а германският външен министър Хайнрих фон Брентано определя посещението като „неподходящо“. Три години по-късно страната е посетена и от делегация на Германската социалдемократическа партия.

Тези визити за дълго остават единствени, връзки на политическо равнище практически няма, а подаваният от Москва остър тон продължава да се разпространява и от официална София. През март 1958 г. германският парламент гласува решение за оборудването на Бундесвера със системи за пренос на ядрени оръжия, което канцлерът Конрад Аденауер обосновава с експанзионистичната политика на Съветския съюз, опитващ да разруши политическото и военното единство на Запада. Това дава повод на българското правителство да обвини Германия в „разюздана войнственост“ и да определи с официална декларация речите на Аденауер и на военния министър Франц-Йозеф Щраус като „войнствени закани, напомнящи времето на Хитлер и Гьобелс“. По ирония на съдбата три десетилетия по-късно именно баварският политик ще бъде най-ухажваната фигура от Тодор Живков. Но дотогава има много време, а в онзи момент правителството заклеймява „призрака на германския милитаризъм“, от който българския народ два пъти вече е страдал. Десетина дни след тази декларация в София пристига цялото държавно и партий-

но ръководство на ГДР начело с Валтер Улбрихт, Ото Гротевол и Ерих Хонекер, а двете комунистически партии наред със заклеймяването на решението за ракетите и на Запада като цяло дават пореден обет да продължат своята борба против „догматизма, сектантството и ... всички отклонения от марксизма-ленинизма, а също и против всички открити и прикрити влияния на буржоазната идеология в работническото движение“. С други думи да продължат действията от взаимен интерес за утвърждаване на тоталитарната власт.

Твърде скоро ефектът от тези контакти, намерил израз и в активизиране на сътрудничеството между българската Държавна сигурност и германската ЩАЗИ, ще изпитат на гърба си мнозина граждани на Източна Германия. През същата 1958 г. се стига до Втората берлинска криза, провокирана от опита на Съветския съюз да установи контрол над цял Берлин под булото на взаимно изтегляне на всички чуждестранни части, за да можела столицата на ГДР да бъде обявена за „свободен град“ и да преминела в „нормално положение“. На следващата година исканията на Москва се разпростират върху цяла Западна Германия, която чрез сключване на мирен договор да бъде обявена за неутрална и да излезе от НАТО. Аденауер категорично, а западните сили по-уклончиво отхвърлят тези ултиматуми на съветския лидер Никита Хрушчов и това отприщва поредица от събития, които кулминират през август 1961 г. с издигането на Берлинската стена. През цялото време българската дипломация подкрепя безусловно съветските действия, като в разгара на кризата дори изпада в неприятно положение, когато малко преди издигането на стената трябва да се състои поредното подновяване на двустранното търговско споразумение. Българската страна отказва Западен Берлин да е част от договора и опитва да протака нещата, докато кризата отмине. Прекъсването на търговските контакти с ФРГ е риск на фона на факта, че към онзи момент България е заплашена от практически фалит след продължителна много тежка финансова криза, заради която златния резерв на БНБ е продаден на СССР. По проявена добра воля от страна на Западна Германия до пълен разрив не се стига и през 1962 г. преговорите са подновени, малко след заглъхването на дълго проточилата се криза.

След като с издигането на Берлинската стена най-достъпната врата за бягство на Запад е затворена, търсещите спасение от тоталитарния режим граждани на ГДР се пренасочват по други пътища и най-вече към българското черноморско крайбрежие.

С течение на времето с бързото разрастване на международния туризъм то се превръща в място за редица нерегламентирани контакти Изток-Запад, за срещи, събиране на семейства, но и за бягство. Като партньори в съветската система за сигурност в Източния блок, българската Държавна сигурност и ЩАЗИ активно си сътрудничат в редица сфери и особено с цел превенция на „Бягството от Републиката“, както в ГДР наричат тези опити, срещу които се прилагат строги репресии не само за заловените, но и за членовете на техните семейства. По границата с Турция са изграждани редица допълнителни съоръжения, консултирани със служители на ЩАЗИ. В същото време обаче нуждаещата се все по-силно от стопанско-финансовия обмен с мощната ФРГ социалистическа България с нейната буксуваща икономика не може да си позволи обтягане на отношенията или намаляване на непрекъснато увеличаващия се брой западногермански туристи. Затова по смисъла на българското законодателство подпомагането на опити за бягство на лица от ГДР не е наказуемо престъпление за лица от ФРГ и това обстоятелство е подчертавано от официални лица и разпространявано чрез печата.

Българските власти опитват да поддържат този много чувствителен баланс между верността към Москва и желанието да се развиват икономически отношения със Западна Германия. На политическо равнище страната и нейния лидер Тодор Живков имат славата на най-верен съветски сателит, като дори на два пъти са предприемани сондажи за включване на България в Съветския съюз. Дори да се правят опити тези действия да се представят като някакви хитри ходове, донесли икономически ползи, моментите на инициативите са знакови – първия път в началото на 60-те години, когато Китай, Румъния и дори Албания опитват да се „по-отклонят“ от съветското влияние и след това през 1973 г., когато доктрината „Брежнев“ за ограничен суверенитет на страните от Източния блок в отношенията им със СССР налага ново затягане на контрола върху същите. Българският пример трябва да служи като прецедент и пример за останалите държави в Източния блок.

В края на 1963 г. 14-годишната ера на управление на Конрад Аденауер приключва. Канцлер става Лудвиг Ерхард, негов неизменен стопански министър и автор на германското „икономическо чудо“, както е прието да се нарича безпрецедентния следвоенен възход на Германия. Но не толкова тази промяна определя в най-голяма степен настъпващото вече нюансиране в германската външна политика, колкото общата ситуация в тази фаза на Студе-

ната война. Още по време на Втората берлинската криза сред западните сили започва да се оформя мнението за разделянето на германския въпрос (обединението на двете части на страната) от този за статута на Берлин. Това кошмарно за Аденауер развитие е подсилено от Кубинската ракетна криза през 1962 г., след която стоялите на ръба на ядрения сблъсък суперсили САЩ и СССР започват да провеждат курс на деескалация. В Европа тя включва признаване на съществуващото статукво и в Бон трябва с неудоволствие да констатират изместването на интереса от въпроса за нейното обединение към този за общата сигурност. По времето на Ерхард на политическо ниво започва процес на отслабване на доктрината „Халщайн", като се приема дипломатичната теория, че отношенията на държавите от Източния блок с ГДР се поддържат най-вече заради натиска на СССР и поради това те не трябва да бъдат пречка за Бон да има отношения с тях. В резултат, като част от общата политика за изпращане на сигнали за намаляване на напрежението към страните от региона, са сключени търговски договори с Полша, Румъния и Унгария.

От края на 50-те години западногерманските индустриални концерни започват да изпращат редовно свои представители в страните от Източния блок, които освен като търсещи възможности представители на частния бизнес изпълняват често и неофициални дипломатически мисии. По отношение на България този курс също има резултат. След като през 1962 г. в качеството си на упълномощен представител на индустриалния гигант „Круп" Бертхолд Байц посещава за първи път страната, при втората си визита през септември 1963 г. той вече има срещи на най-високо равнище. Интересът от българска страна е много голям, като Байц е приет лично от Тодор Живков, който предлага сключване на дългосрочен търговски договор, взаимно откриване на търговски представителства и най-важното, с оглед на преживяната тежка финансова криза: отпускане на германски кредити с дълъг срок на погасяване. Българската страна се постарава при тази и другите срещи с министри и високопоставени лица да създаде у госта усещането, че в София не харесват особено източногерманския лидер Валтер Улбрихт, очевидно с цел да подтикнат Бон към известно заобикаляне на доктрината „Халщайн". С това се слага началото на няколкомесечни преговори, завършили с подписването на двустранна спогодба на 6 март 1964 г., която обединява въпросите както по двустранната търговия, така и по търговските представителства, които имат по-широко поле на дейност. Направени са взаимни компромиси – след известно увъртане

българската страна приема в документа Германия да бъде записана с конституционното си име и още по-значимото: неговият обхват да се разпростира и върху Западен Берлин. Германците пък отстъпват от твърдата си позиция и се съгласяват повишената в ранг търговска мисия във Франкфурт на Майн да изпълнява също отделни консулски дейности. Те правят жест и като издействат от Европейската икономическа общност съгласие срокът на спогодбата да е с година по-дълъг от обичайното за т.нар. „страни с държавна търговия“. От германската дипломатическа централа обосновават това си искане до ЕИО в Брюксел с български политически отстъпки (като включването на Западен Берлин), но и с общата си политика на Изток – да разкриват търговски представителства вместо още невъзможните дипломатически мисии и по този начин да подобряват отношенията с държавите от Източния блок. Ходовете на германското правителство в това направление следват ясна тактическа логика, като първо се търси нормализирането на отношенията с България, Румъния и Унгария – все страни, с които няма спорни въпроси от войната. Търговското представителство на ФРГ в София е открито на 19 октомври 1964 г.

Тази германска политика има две страни: от едната стои държавната линия с подобни представителства да могат да се решават – извън актуалните икономически теми – и останали от войната отворени въпроси. От друга е стремежът да се отговори на все по-нарастващия натиск от страна на частния сектор за възстановяване на традиционния бизнес с държавите от Централна и Югоизточна Европа, останали зад Желязната завеса. За България подписването на тази спогодба е успех както с договореното вдигане нивата на търговията (макар че остава под българските желания), така и с установяването на регламентиран контакт. Трябва обаче да се има предвид, че целият процес е неизбежно белязан от условията на Студената война и не е нещо специално в двустранните отношения, а част от по-общи процеси. По това време Западна Германия сключва подобни договори с цел нормализация на отношенията и с други страни от комунистическия лагер, а те от своя страна, в това число България, предприемат тази стъпка само след съвместно предварително обсъждане и със съгласието на Москва. То обаче често е плаващо и условно, още повече, че западногерманската политика на Изток абсолютно игнорира ГДР, където естествено опитват да противодействат. Първият импулс за нормализиране на отношенията между ФРГ и социалистическите държави приключва, когато през юни 1964 г. СССР и ГДР сключват Договора за приятелство, сътрудничество и

взаимопомощ, който гарантира териториалната цялост на Източна Германия.

Факторите Москва и Източен Берлин стоят в основата и на отхвърлянето на т.нар. „Мирна нота“ на правителството на Лудвиг Ерхард от март 1966 г., с която на източноевропейските държави са предложени преговори за общ мирен ред, ограничаване на въоръжаването и активизиране на сътрудничеството в икономиката, културата и науката. В същото време текстът по същество запазва позицията за обединението на Германия и отричането на линията „Одер–Ниса“, по която минава следвоенната граница с Полша. Макар предложението да среща категоричен отпор от съветска, източногерманска и полска, а вътрешно уклончиво мълчание от българска, румънска и унгарска страна, блоковата дисциплина налага всички да участват в острата колективна реакция. А тя е издържана в класическия стил на тоталитарната социалистическа реторика: в декларацията от срещата на страните от Варшавския договор в Букурещ от юли 1966 г. германската нота е отхвърлена с обвиненията, че опирайки се на „западногерманските реваншисти“, „американските империалисти“ целят задълбочаването на разделението в Европа. Бон е обвинен в териториален реваншизъм и категорично е обявена подкрепа за границите на ГДР, Полша и Чехословакия, както и готовността да се разгроми „всяка агресия срещу тях от страна на силите на империализма и реакцията“.

Това е на ниво Варшавски договор – на нивото на двустранните отношения обаче България формално не дава официален отговор на мартенската нота, което е позитивно прието от отсрещната страна, разбираща принудата към солидарност. В Германия обаче са наясно с вече постоянните трудности на социалистическите икономики, които започват да изостават безнадеждно и съответно далновидно са подплатили дипломатическата си акция с други действия: през месец май 1966 г. е обявена либерализация на търговията с България, Румъния и Унгария. Още през есента са предприети също така предпазливи политически сондажи в тези три страни. Като част от целенасочената политика на Бон да се изпращат правителствени представители по различните търговски изложения зад „желязната завеса“, формално по повод Пловдивския панаир в България е командирован държавният секретар на външното министерство Ролф Лар. Година по-рано той има успех в Румъния, а за България тръгва по думите му със задачата „през икономиката да се прави политика“. Мисията му е

да обясни смисъла на мирната нота и най-вече онази част, която акцентира върху отказа от използване на сила. По този начин Бон се стреми да разсее подозренията на Източния блок, че с инициативата си цели обграждане на ГДР с агресивни намерения и да се обясни, че макар и формално да не може да обмени подобни декларации с нея, отказът от прилагането на сила важи и в двустранната германска политика. Или казано с други думи - решението на германския въпрос ще се преследва от Бон единствено и само с мирни средства. Всичко това е прието много резервирано от българския външен министър Иван Башев при срещата му с Лар на 22 септември 1966 г., дадени са общи уклончиви отговори, а в германската дипломатическа централа е преценено, че засега България няма да предприеме нищо в посока на задълбочаване на политическите контакти.

За разлика от официална София, която дори да иска, не посмява да предприеме стъпки за сближение със Западна Германия, новият румънски лидер Николае Чаушеску продължава да демонстрира по-голяма самостоятелност и в началото на 1967 г. установява дипломатически отношения с ФРГ. Това събитие предизвиква бурни реакции – докато в Бон правителството на Курт Георг Кизингер отбелязва първи пробив с източната политика, в Източен Берлин, но и във Варшава са бесни на румънската „измяна“. Възникват подозрения за нова вълна – полски доклади от София констатират, че германската политика опитва да възстанови традиционното си влияние на Балканите и чрез външната търговия да използва България. Признаците за национално обусловено разместване на парадираното социалистическо единство са ясно различими: очевиден е разнобоя в интересите на Румъния, България и Унгария от една страна, които се стремят да участват в процеса на разведряване на отношенията и разширяване на връзките със Западна Германия, и от друга на ГДР, Полша и Чехословакия, които са крайни противници на източната политика на Бон. В Москва също не одобряват този курс и успяват да наложат волята си, страхувайки се от домино-ефект на бързо по-нататъшно установяване на отношения между нейните сателити и Западна Германия. Постановена е формулата, че нормализация в контактите може да настъпи само след признаване на ГДР и на линията Одер-Ниса. Тази т.нар. „Доктрина Улбрихт“ си поставя за цел утвърждаването на съветското влияние в германския въпрос и на ГДР като субект, както и поставянето на преграда пред усилията на Западна Германия да разшири връзките си с държавите зад Желязната завеса. Въпреки унгарската съпротива, волята

на Съветския съюз е наложена по време на срещата на страните от Източния блок във Варшава през февруари 1967 г., а подтикната директно от съветския външен министър Андрей Громико българската страна, която вероятно първоначално е смятала да подкрепи двустранните договори с ФРГ, изцяло се солидаризира с новата доктрина. При тези условия през април официалното предложение на търговския представител в София Хайнц Херман за установяване на дипломатически отношения е отклонено. Месец по-късно в София Брежнев и Живков подписват новия българо-съветски договор за сътрудничество и взаимопомощ, а през септември същата година е подновен и договора между НРБ и ГДР. Двете страни декларират, че считат Западен Берлин за „самостоятелна политическа единица“, а решаването на германския въпрос за възможно само при признаване съществуването на две германски държави. Тази позиция е повтаряна през следващите години при всеки подходящ момент, а българо-германските контакти са замразени.

Напрежението в Европа остава високо и в края на 60-те години две разнопосочни събития предизвикват раздвижване. Първо, през 1968 г. на фона на ангажираността на САЩ във Виетнамската война, танковете на страните от Варшавския договор премазват „Пражката пролет“ в Чехословакия. Тази поредна директна съветска употреба на сила (вече прилагана през 1953 г. в ГДР и през 1956 г. в Унгария) вече е облечена в коалиционна форма и носейки риска от голяма ескалация, в известна степен изиграва ролята на някакъв вид катализатор на стремежите към разведряване. Второ, когато през 1969 г. в Западна Германия за първи път на власт идва по-центристката коалиция между социалдемократите и либералите, в международните отношения настъпва период на опити за постигане на известно намаляване на напрежението Изток-Запад. Докато на европейско равнище започва т.нар. Хелзинкски процес – серия от срещи на високо ниво с цел намаляване на надпреварата във въоръжаването и изобщо на конфронтацията, то на нивото на германската дипломация като приоритет е поставена Източната политика на канцлера Вили Бранд, разработена от дипломата Егон Бар под мотото „Промяна чрез сближаване“. С оглед на течащите вече от няколко години процеси в германската политика, готовността да се признаят реалностите за съществуването на ГДР като втора германска държави не е изненадваща. Това не е принципна промяна, тъй като осъществяването на обединението остава главна цел на външната политика на Бон, но вече ще се работи за него по друг начин: през трансформиране

на източната част със съгласието на Съветския съюз. Все повече на преден план започва да излиза необходимостта да се полагат усилия и за облекчаване на положението на населението на ГДР, а във виждането на Бранд за това е необходим диалог с тоталитарния режим в Източен Берлин.

През 1970 г. икономическите процеси подпомагат сериозно този курс и започват да стимулират пренебрегването на някои политически бариери. Изправен пред тенденцията за лавинообразно нарастващ съветски дълг към Западна Германия (от 223 милиона марки през 1967 г. до близо 2,5 милиарда марки към 1973 г.), Брежнев залага на подобряване на отношенията с ФРГ с цел привличане на нейните технологии въпреки възраженията на ГДР, Полша и Чехословакия. Това води до сключване на договорите на ФРГ и със Съветския съюз, и с Полша, предвиждащи развиване на двустранни отношения и респектиране на границите. По този начин се създава предпоставка силите-победителки от войната да подпишат на 3 септември 1971 г. първото си споразумение в условията на Студената война - Четиристранния договор относно статута на Западен Берлин. Своеобразен връх в тази серия „източни договори“ е „Основополагащият договор“ между ФРГ и ГДР от 21 декември 1972 г., в който двете германски държави се задължават да поддържат добросъседски отношения при неприкосновеност на границите и уважаване на независимостта. Целият договор е връх в завоалираната лексика, която трябва да е формулирана така, че да не прави по същество никакви отстъпки на отсрещната страна и да не нарушава действащите в двете държави закони.

По този начин за кратко време конюнктурата в „голямата политика“ се поизменя и това създава предпоставки да се подхване отново процеса за възстановяване на българо-германските отношения. Стартът е даден в началото на 1971 г., когато висшият орган в тоталитарна България - Политбюро на ЦК на БКП - приема решение „когато бъдат създадени съответните условия“ да се работи за установяване на дипломатически отношения със Западна Германия. Постановено е да се засилят контактите на политическо и най-различно обществено ниво, да се разшири персонала на взаимните търговски представителства, като българското във Франкфурт бъде оглавено от старши дипломат. Набелязани са редица мероприятия за взаимни посещения, икономически мерки, сътрудничество между фирми, увеличаване броя на туристите и на научно-техническите и културни контакти. В същото време

обаче Политбюро заръчва да се продължи българската медийна пропаганда за „разобличаването на западногерманския реваншизъм, милитаризъм и неофашизъм, както и досегашната „умела и последователна идеологическа борба“ срещу германската социалдемокрация с нейния антикомунизъм. Инструкцията към медиите обаче е да се въздържат от нападки към правителството на Вили Бранд и да се изтъкват положителните елементи от външната му политика.

Очевидно е, че в България сериозно се подготвят за времето, когато условията на Студената война ще доведат до съветското съгласие за установяване на отношения с ФРГ. По много от набелязаните мерки започва да се работи, осигурени са пари от валутните фондове на съответните ведомства. Идва време за първото посещение на български министър в Германия след войната – през февруари 1972 г. вицепремиерът и министър на външната търговия Лъчезар Аврамов се среща в Бон с канцлера Вили Бранд и външния министър Валтер Шеел. Освен подписаното ново търговско споразумение, вече се водят и политически разговори, в които германската страна изразява разбирането си, че България не може с резки действия да предизвика напрежение сред съюзниците си. Не че има някакви български намерения за самоинициативи, дори напротив – през 1971-1972 г., следвайки съветското тълкуване на Четиристранния договор, режимът в София предизвиква криза с чартърните туристически самолетни полети от Западен Берлин, които в различни периоди отказва да приема с аргумента, че градът не е част от ФРГ. Българските финансови загуби от намаления брой туристи не са малки. Действията са в услуга на традиционния курс на СССР да се притиска политически западната част на разделения град, както и на ГДР, при които към стремежа за себеутвърждаване се прибавя и желанието да монополизира въздушното обслужване от аеролиниите на източната зона, като за гражданите на Западен Берлин се осигуряват коридори. С правилно разбиране за реалностите, след няколко неуспешни опита да реши случая със София, Бон отнася въпроса към съветския посланик Валентин Фалин, който обещава работа по бъдещо решение, но и показва ясно границите на българските действия: „Трябва обаче да се има предвид, че на практика е невъзможно да се постигне двустранно споразумение с България“.

Макар и в хода на тази ситуация търговският представител в София Ролф фон Кайзер да заплашва с нота, че въздушният транспорт между двете държави може да бъде преустановен, ако въ-

просът не се реши, това е повече дипломатически похват. Всъщност по това време ФРГ вече открито споделя със съюзниците си убеждението, че след постигането на разбирателство с Чехословакия възстановяването на отношенията с България и Унгария ще се случи. Остава въпросът какво ще предприеме Съветският съюз и в германското външно министерство не си правят илюзии по-този въпрос. „Ако не успеем да намерим приемливи решения със Съветския съюз, същото може да се очаква и за останалата част от Варшавския договор (с възможно изключение на Румъния). От друга страна, ако намерим приемливи за двете страни решения със Съветския съюз, това ще бъде решаващо за проблема в отношенията с повечето съюзници на Съветския съюз“, отчита един анализ на германската дипломатическа централа през есента на 1972 г.

Именно в тази насока се съсредоточават нейните усилия и през 1973 г. те дават резултати. Когато през пролетта тече подготовката за посещението на Брежнев в Западна Германия, съветският лидер обявява на германския посланик, че трябва да обсъди с канцлера Бранд „възможността за следващи политически стъпки“ в отношенията с Чехословакия, България и Унгария. Макар че по време на самата визита през месец май Брежнев опитва да отхвърля представата за източноевропейските страни като за свои сателити, тъй като те си били водели самостоятелна политика, на практика той показва, че само СССР има думата, като подчертава пред Бранд и Шеел, че след решаването на проблемите в германо-чешките отношения ФРГ ще може „веднага“ да има посолства в Чехословакия, България и Унгария. Така и се случва: още в деня на приключване на германо-чешките преговори пред германския търговски представител в София е обявена българската готовност „веднага“ след подписването на въпросния договор да бъде изпратена делегация в Бон за преговори по установяване на дипломатически отношения. Валтер Шел е поканен в София за взаимно подписване на акта и дори е сондирана възможността „по-късно“ Тодор Живков да посети Германия. Предложеният алгоритъм е приет от германска страна, където отчитат реалистично основата, върху която може да се стъпи. В доклад от лятото на 1973 г. е отбелязано, че „Германско-българските отношения винаги са били приятелски, без взаимна враждебност, а и в нашите отношения с България няма напрежение от миналото. Особено силното съобразяване на София със Съветския съюз и ГДР във връзка с отношенията с Бон може да се обясни не толкова с историческите връзки с Москва или дори с антигермански настроения, колкото,

парадоксално, с факта, че нито в миналото, нито днес е имало сериозни напрежения в германско-българските отношения."

Подготвителните разговори се провеждат на 30 юли и 1 август 1973 г. в Бон. В техния ход наред с желанието за предоставяне на икономически и митнически преференции, за засилване на научно-техническото сътрудничество и сключване на консулски договор, българската страна повдига и въпроса за прекратяване на враждебните действия на български емигрантски организации и на Радио „Свободна Европа" на територията на ФРГ. Германската страна бързо контрира темата с искане за конкретни примери, даващи повод за оплакване. Въпреки добрата обща атмосфера и бързото разбирателство по повечето теми, възниква и един сериозен проблем: българската страна се показва неотстъпчива по въпроса за консулското обслужване от бъдещото германско посолство на жителите на Западен Берлин, който социалистическите страни не признават за територия на ФРГ. Българският опит за отлагане на въпроса за времето след установяване на дипломатическите отношения няма успех и това спъва процеса. Без да отказва по принцип посещението на външния си министър в София, германското правителство оставя „на българите да преценят дали са в състояние да постигнат с нас изясняване на отворения въпрос" преди една такава визита. Фактът, че Унгария и Чехословакия повдигат сходни искания, а Полша, въпреки наличието на договор на практика не изпълнява тази точка показва, че в случая отново става дума за съгласувана предварително политика от страна на социалистическите страни под влиянието на СССР. Тъй като решение не е постигнато, посещението на Валтер Шеел е общо пренасрочено за късната есен. Съответно и последвалото германско предложение с България да се сключи специална спогодба за правна помощ, каквато например е отказана на Чехословакия, е отклонено. През октомври идва и директното съветско становище, че въз основа на Четиристранния договор от 1971 г. Москва не признава германското право да включва Западен Берлин в преговорни процеси.

Сблъсквайки се за пореден път с обща преграда от страна на държавите в съветската сфера, Бон отново търси решение в директните преговори. В началото на ноември 1973 г. в Москва външните министри Громико и Шел се споразумяват чрез съвместна декларация за добри намерения въпросът да се уреди „по приемлив за заинтересованите страни начин". Макар нито Москва да намалява натиска си върху чисто практическата свързаност

между ФРГ и Западен Берлин, нито Бон да отстъпва от нея, с декларациите след срещата пътят за сключване на германо-чешкия договор и оттам за установяване на дипломатически отношения с България и Унгария е разчистен. На 12 декември в София заместник-външният министър Любен Петров и високопоставеният дипломат Гюнтер ван Вел затварят преговорния процес с подписване на множество споразумения. Седмица след това са обменени съответните ноти и на 21 декември 1973 г. българо-германските дипломатически отношения официално са установени, като това е оповестено с кратко съобщение в комунистическия официоз вестник „Работническо дело“. Типично за начина на политическо действие и в търсенето на баланс Тодор Живков прави официално посещение в ГДР още в началото на следващата година, малко преди договорената визита на западногерманския външен министър Валтер Шеел в София. Двамата с Ерих Хонекер оценяват новите договорености между ФРГ и социалистическите страни като „важни крачки“, преди да си дадат „много висока оценка на братската дружба и тясното плодотворно сътрудничество между двете партии, страни и народи“.

Пътят към възстановяването на българо-германските дипломатически отношения в условията на Студената война отнема много време, почти три десетилетия. Макар и от двете страни да има желание това да се случи по-рано, ограниченият суверенитет на българската политика пречи това да се осъществи. Последната дума по въпроса има Съветският съюз, който съобразно своите интереси блокира първите два опита през 60-те години. Веднъж официално установени, двустранните отношения преживяват истински бум в оставащите 15 години до рухването на комунистическите режими в Източна Европа. Посещенията на високо ниво стават почти всяка година, икономическите и търговските връзки са все по-тесни, а с течение на времето ФРГ се превръща в любима дестинация на режима в София за осъществяване на разнопосочните дейности на външнотърговските дружества.

ЛИТЕРАТУРА

Йотова, Радостина. Политически, икономически и културни отношения между България и ГДР 1949-1961 г. С., Дис. 2006

Калинова, Евгения. Българската и съветската позиция по германския въпрос до средата на 50-те години. – В: България в сферата на съветските интереси, С. Издателство на БАН, 1998, 174-181

Калинова, Евгения. Победителите винаги имат право (Съдбата на германските имущества в България и на българските претенции спрямо Германия след Втората световна война. – В: Collegium Germania 3: Die Rolle der Wirtschaftsbeziehungen zu Deutschland in der Entwicklung Bulgariens. Von den 1930er Jahren bis zur Gegenwart. Sofia: Gal-Iko, 2000, 201-225

Лилков, Вили, Христо Христов. Погубената България. За съдбата на българския елит след 9 септември 1944 г. С., Сиела, 2021

Никова, Господинка. Ликвидирането на германската собственост в България след Втората световна война. - В: Проблеми на стопанската история. С., УНСС, 2000, 229-246

Никова, Господинка. Берлинската криза от 1961 г. и България. -In: Bulgarian Historical Review, 2006, 1-2, 398-421

НРБ от началото до края. С., ИИБМ&Сиела, 2011. Под общата редакция на Ивайло Знеполски. Автори: Даниел Вачков, Ивайло Знеполски, Иван Еленков, Мартин Иванов, Михаил Груев, Момчил Методиев, Пламен Дойнов

Райчевски, Стоян, Фанна Коларова. „Бягство от ГДР през ‚Желязната завеса' на България". С., Фабер, 2018

Тодорова, Румяна. Българо-западногермански отношения (1949-1956). -В: Collegium Germania 3: Die Rolle der Wirtschaftsbeziehungen zu Deutschland in der Entwicklung Bulgariens. Von den 1930er Jahren bis zur Gegenwart. Sofia: Gal-Iko, 2000, 194-199

Baev, J. The Establishment of Bulgarian–West German Diplomatic Relations within the Coordinating Framework of the Warsaw Pact. -In: Journal of Cold War Studies, vol. 18, no. 3, 2016, pp. 138–163

Hoepken, W. Die deutsch-bulgarischen Beziehungen seit dem Zweiten Weltkrieg. -In: Bulgaristik-Symposium Marburg (=Südosteuropa-Studien, Heft 43). München: Hieronymus, 1990, 67-78

Jarząbek, W. „Ulbricht-Doktrin“ oder „Gomułka-Doktrin“? Das Bemühen der Volksrepublik Polen um eine geschlossene Politik des kommunistischen Blocks gegenüber der westdeutschen Ostpolitik 1966/67, in: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 55 (2006), 1, 79-115

Kennan, George F. “The Sources of Soviet Conduct.” Foreign Affairs 25, no. 4 (July 1947)

Morsey, R. Die Bundesrepublik Deutschland - Entstehung und Entwicklung bis 1969. München: Oldenbourg, 1995

Weber, J. Deutsche Geschichte 1945-1990. München: Verlag BLPB, 2003

Weiß, P. U. Die Grenzen der „Brüderlichkeit“. Vertrauen und Misstrauen im deutsch-deutschrumänischen Dreiecksverhältnis der 1960er Jahre. -In: Diplomatie mit Gefühl: Vertrauen, Misstrauen und die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Berlin, München, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015, 49-64

Владимир Златарски, доц. д-р, изследва историята на България през XIX и XX век, с акцент върху нейния европейския и балкански контекст. Специално поле на интерес в проучванията му са българо-германските отношения и военно-дипломатическата история. Автор е на монографиите „Райхът и царството. Германското присъствие в България (1933–1940 г.)“ и „Неискрените. България, Румъния и Централните сили (1913–1914 г.)“.

НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО НА НРБ

(особена част)

ТОМ I

София

681 1944

КОНСТИТУЦИЯ НА НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

СТРОГО СЕКРЕТНО

Строго секретно

МИНИСТЕРСТВО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ

ЗАПОВЕД

№ 182

София, 22.XII.1956 година

ОТНОСНО: изпълнение на постановление № 451 на Министерския съвет

В изпълнение на алинея втора от точка първа на 451 Министерско постановление от 3.XII.1956 година,

ЗАПОВЯДВАМ:

1. Да се устрои ТРУДОВО ВЪЗПИТАТЕЛНО ОБЩЕЖИТИЕ за възоррени в района и сградата на П-ри обект – остров Белене – за мъжете и в сградите на остров "Щурчето" – за жените.

2. Да се обзаведат трудово-възпитателните общежития – П-ри обект и "Щурчето" с домакински, станен и постелочен инвентар за около 2,000 души от домакинския, станен и постелочен инвентар на затворническото общежитие – Белене.

3. Да се определят районите на затворническото общежитие и Трудово-възпитателното общежитие.

4. Да се определят помещения за администрацията за ТВО – Белене.

5. Да се определи начина на риболова, сенокоса и прибирането на сеното от земеделското стопанство в района на Трудово-възпитателното общежитие.

6. Да се уредят взаимотношенията между затворническото общежитие, Трудово-възпитателното общежитие, Народната милиция, Вътрешни и Гранични войски, като се изготви съгласуван план, относно: охраната, пропускателната система, движението в териториите на отделните общежития, охранителните периметри и зони, местата и начина за провеждане на водопой за добитъка, залесителните мероприятия, ползуването на столовете

МАРТИН КАНУШЕВ

ПРАВО, ПРАВОСЪДИЕ И НАКАЗАНИЕ В НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА НРБ

Програмата на Отечествения фронт от 17 юли 1942 г. ултимативно формулира свръхзадачата на социалистическата революция: тя трябва „да премахне всички противоконституционни, противонародни и фашистки закони и да освободи всички цивилни и военни лица, преследвани за тяхната борба срещу фашизма“.

Изграждането на социалистическото наказателно право в НРБ се реализира чрез три взаимосвързани мероприятия на народно-демократичната власт.

Първо, цялостна, незабавна и необратима отмяна на основните наказателни закони, създадени и прилагани от буржоазното право преди 9 септември 1944 г. Второ, извършени са съществени промени в запазената част от капиталистическото наказателно законодателство; някои от действащите норми са използвани за кратко време, но те системно са санкционирани от народната власт, като в тях е въплътено социалистическо съдържание. Трето, налице е форсирано създаване на ново наказателно законодателство, съответстващо на революционното преустройство на българското общество, с цел ефикасна защита на социалистическите отношения.

Социалистическото законодателство, създадено всеобхватно по сталинистки образец, намира своята завършена юридическа форма в *Наказателния кодекс* от 10 февруари 1956 г. То представлява съвкупен резултат от взаимното наслагване на няколко нормативни акта, които изграждат цялостната наказателната политика на „народната демокрация“. На първо място са *Наредбата-закон за защита на народната власт* от 17 март 1945 г., *Наредбата-за-*

кон за снабдяването и цените от 13 септември 1945 г. и *Законът за конфискуване на придобити чрез спекула и по незаконен начин имоти* от 5 април 1946 г., след тях *Законите за изменение и допълнение на Наказателния закон* от 24 август 1946 г. и от 7 април 1948 г. и накрая, *Законът за защита на държавната и кооперативната собственост* от 16 ноември 1950 г., *Наказателният закон* от 13 февруари 1951 г. и *Наказателният кодекс* от 10 февруари 1956 г.

Основополагащият законодателен акт на „народната демокрация" у нас е *Наредбата-закон за защита на народната власт*, приета на 17 март 1945 г. За нея комунистическият юрист Иван Ненов твърди, че „изграждането и укрепването на народнодемократичната държава е основна задача в процеса на социалистическата революция. Тя представлява главното оръдие за опазване на революционните придобивки на трудещите се и за построяването на комунистическото общество. Поради това самата социалистическа държава се нуждае от ефикасна защита от престъпни посегателства". Според мнението на комунистическите юристи тази наредба-закон е проявление на функцията на народнодемократичната държава да потиска и преодолее съпротивата на свалените от власт експлоататорски класи. Нейната роля е да защити завоеванията на трудещите се, да смаже съпротивата на враговете на революцията и опитите за реставрация на капиталистическото господство и да съдейства за укрепване на икономическата база на новата държава.

Вторият основополагащ законодателен акт представлява *Наредбата-закон за снабдяването и цените*, приета на 13 септември 1945 г. Според мнението на комунистическите юристи тя е въведена като част от революционното действие и като крайно необходимо средство за пресичане пътя на черната борса и спекулата, за да се спасят трудещите се от ограбване, и е израз на волята на „народната власт" да бъдат обуздани спекулантите и черноборсаджиите. С нея са създадени първите правни норми, насочени срещу нарушаването на стопанската политика; същевременно тя е един от ключовите елементи за бъдещия решителен удар срещу икономическата база на капитализма. Наказателната защита на социалистическата стопанска система има два момента: да обуздае капиталистическите елементи и да сломи тяхната съпротива срещу икономическата политика на „народната власт", както и да води постоянна борба срещу проявите на нарушаване на социалистическите изисквания за правилно управление на стопанската дейност.

На трето място е *Законът за конфискуване на придобити чрез спекула и по незаконен начин имоти*, приет на 5 април 1946 г. С него всички движими и недвижими имоти, пари, акции и ценни книжа, които след 1 януари 1935 г. са станали частно притежание в резултат на криминална дейност, се конфискуват безвъзмездно в полза на държавата.

На четвърто място е *Законът за изменение и допълнение на Наказателния закон* от 24 август 1946 г. С него в Общия буржоазен закон от 1896 г. са включени два нови престъпни състава, като първият от тях предвижда максимално наказание за кражба на вещи, които са държавна, обществена или кооперативна собственост: строг затвор от една до петнадесет години. Подобна санкция се налага и за повреждане, унищожаване и разпиляване на обществено имущество в резултат на неполагане на достатъчно грижи от страна онези, на които е поверено неговото управление, стопанисване или запазване.

На пето място с изключително значение е *Законът за изменение и допълнение на Наказателния закон*, приет на 7 април 1948 г. С него революционните норми на *Наредбата-закон за защита на народната власт* цялостно са пренесени в общия *Наказателен закон*; тяхната служебна роля е в две посоки: за смазване на класовата съпротива срещу „народната власт“ и за опазване на увеличаващата се обществена собственост. Тук в раздела „Измяна“ изчерпателно са включени всички престъпни състави, които квалифицират непосредствените посегателства на класовия враг спрямо политическите основи на „народната власт“.

На шесто място е *Законът за защита на държавната и кооперативната социалистическа собственост*, приет на 16 ноември 1950 г. Той е резултат от нуждата от всестранна и ефикасна защита на социалистическата собственост, която е основа на народнодемократичния строй и опора на държавата в развитието на народното стопанство към социализъм. Основното задължение на всеки един гражданин на НРБ е да я пази и да съдейства за нейното укрепване и разрастване. Този закон създава разгърната и детайлна система от наказателни разпоредби, покриваща новите престъпни деяния срещу социалистическата собственост.

На седмо място е *Наказателният закон*, приет на 13 февруари 1951 г., който обединява в системен и всеобхватен корпус основните наказателни разпоредби на социалистическото право. Неговите автори категорично заявяват: „Наказателният закон има за

задача да пази НРБ и установения в нея обществен строй и правен ред чрез определяне на престъпленията и на наказанията. Тази задача се състои в запазването на НРБ като социалистическа държава, създадена в резултат на борбите, които българския народ води против фашистката власт и на победата на народното въоръжено въстание на 9 септември 1944 г.“.

Накрая е първият цялостен социалистически *Наказателен кодекс*, приет на 10 февруари 1956 г., в който вече е налице завършена и строга класификация на престъпленията и наказанията. В него на първо място са поставени престъпленията против Народната република – общественоопасни деяния, които засягат държавно-политическата организация: диктатурата на пролетариата и политическата власт на работническата класа в съюз с трудещите се. „Народнодемократичната държава“ представлява главното оръдие за построяване на социализма, за сломяване на съпротивата на повалените експлоататорски класи, за опазване на страната и социалистическото строителство от посегателствата на империалистическите сили. Престъпленията против Народната Република са насочени срещу политическите основи на социалистическата държава, с които се цели връщането на историческата сцена на съборената от власт капиталистическа класа. Тяхното извършване става с контрареволюционна цел и поради това те са контрареволюционни престъпления. Втората по значимост група деяния е насочена против икономическите основи на народнодемократичната държава: това са престъпленията против обществената собственост и против народното стопанство. Тук обект на защита е икономическата основа на народнодемократичния строй, защото тя представлява главната опора на държавата в развитието на народното стопанство към социализъм и трябва да бъде поставена под засилена закрила: основно задължение на всички граждани и техен патриотичен дълг е да я пазят.

На 2 април 1968 г. е приет изцяло нов социалистически *Наказателен кодекс*. Въпросът е: каква държавна политика трябва да бъде провеждана чрез прилагането на този закон, който пряко съответства на „развитото“ социалистическо общество и обезпечава неговата ефикасна защита. Отговорът: икономията на наказателната репресия през класическия комунизъм в НРБ съдържа три момента. Първо, да се използва възможния минимум държавна принуда, като вътре в легалните санкции рационално се съчетаят принудителни с възпитателни елементи. В „развитото“ социалис-

тическо общество е налице обективна тенденция престъпността да намалява, в резултат на което сферата на действие на държавната намеса в борбата срещу нея се стеснява, а полето на приложение на моралния фактор се разширява. Второ, максимално да се повиши ефективността на възпитателното въздействие чрез диференциране на наказателната отговорност и оптимизиране на легалните санкции. За извършителите на тежки престъпления и опасните рецидивисти са предвидени строги и продължителни наказания, а за малозначителните нарушения – възможност за постановяване на присъда без лишаване от свобода. Трето, интензивно да нарасне ролята на социалистическата общественост в борбата с престъпността чрез постъпателна замяна на наказателната репресия с различни мерки за обществено въздействие. Личното убеждение и колективното възпитание са адекватните способи за правилното приложение на правните норми в НРБ.

ПРАВОТО НА НРБ

В *Манифест на комунистическата партия* Маркс и Енгелс дават следната квалификация на буржоазното право: „Вашето право е само въздигната в закон воля на вашата класа." Следователно правото се състои от норми, прилагането на които осигурява съществуването на държавната власт; норми, които действат в нейна защита; те закрепват и развиват обществените отношения, като създават социален порядък в интересите на господстващата класа. Юридическите норми представят цялостна и завършена система от правила за поведение, проникнати от класово съдържание за силово постигане на политически цели. Защо? Защото тяхното налагане и спазване се осигурява от принудителната сила на държавата. Тук решаващият аргумент е тезата на Ленин, че „правото е нищо без апарата, който е способен да принуждава към съблюдаване на неговите норми". Правото е неразривно свързано с държавата, която се поражда във всяко класово общество. То не може да съществува без нея: с помощта на държавата господстващата класа възвежда своята воля в закон, превръща я в задължителни норми за поведението на хората. Законът е пряк израз на волята на класата, която е удържала революционна победа и притежава в своите ръце държавната власт.

Но социалистическото право представлява съвършено нов тип право, коренно противоположно на експлоататорското. Тук държавата е главното оръдие в ръцете на работниците и селя-

ните за построяването на комунизма и за защитата на социалистическите завоевания. А правото изразява организираната и направлявана от комунистическата партия обща воля на трудещите се маси. Основната задача на социалистическото право е да развие и укрепва онези отношения, които оптимално ще спомогнат за построяването на комунистическото общество. То е свръхмощно средство за възпитанието на гражданите, като формира и затвърждава тяхното социалистическо съзнание, принуждава към съзнателна дисциплина онези от тях, които по силата на останалите навици и привички от капитализма нарушават обществения ред, не изпълняват правилата на социалистическото общежитие и не спазват социалистическите закони. Следователно всяко нарушение на нормите на социалистическото право е действително посегателство върху интересите на целия трудов народ. Не може да бъде по друг начин, защото всяко престъпление изправя престъпника директно срещу народа. Поради това санкциите на държавна принуда, прилагани спрямо нарушителите на закона, се опират на пълната и единодушна подкрепа на широките маси. Единствено в социалистическото общество цялата дейност на държавния апарат и на отделните граждани са подчинени на нормите на правото; радикално ново историческо състояние, което изразява общата воля и съвкупната сила на трудовия народ.

Ключовата роля на всяко съществуващо право е да регулира обществените отношения в интерес на онази класа, чиято обща воля и съвкупна сила нормативно изразява. Социалистическото право, което е непосредствен израз на направляваната и организираната от БКП воля на работническата класа и на ръководените народни маси, регулира обществените отношения в името на интереса на всички трудещи се. Регулиращата роля на правото в обществения живот се състои във факта, че гражданите съобразяват своето поведение с предписанията на неговите норми. Поведение, което противоречи на закона, влече прилагане спрямо нарушителя на санкции от страна на упълномощен държавен орган. Поради това съдът е централен орган на социалистическата държава, който има основен принос за осъществяване на нейните политически задачи; той е в цялостна и директна зависимост от нея, а нейния характер обуславя неговата същност. Държавата винаги е имала класов характер, следователно и съдът ще има класов характер. „Трябва да признаем, че ние не признаваме надкласови съдилища“, категорично заявява Ленин, чертаейки хоризонтите на комунистическото общество.

За социалистическото право понятието за престъпление има три елемента: обществена опасност, класова природа и материална същност. Правните норми като задължителни правила за поведение са израз на волята на трудещите се, на партийната и държавната политика; те имат исторически обусловено съдържание и конкретна класова насоченост. Социалистическата наука за правото ясно разкрива действителните икономически корени на буржоазното право и обосновава неговото ликвидиране с възникването на новите социалистически материални условия за съществуването на обществото.

Първо, обществената опасност е социално-политическа характеристика на престъплението; тя има обективен характер и представлява противоречие между деянието и интересите на социалистическото общество. Тя пряко се изразява в отрицателното отражение на престъплението върху прогресивното развитие на обществото, в противоречието с тенденциите и закономерностите на възходящо развитие и се проявява или чрез увреждане, или чрез заплаха от увреждане на обществените отношения. Опасността на престъплението оказва разрушаващо и регресивно въздействие върху новите социалистически отношения, противодейства на тяхното укрепване и заздравяване, подкопава тяхното състояние, изменя ги и в крайна сметка ги разлага. Тя се изразява и в едно затрудняване, което достига до пълно противопоставяне на закономерния ход на обективния исторически процес, насочен към построяването на комунизма: чрез увреждането на обществените отношения престъплението създава реална опасност за ускореното прогресивно развитие на социалистическото общество.

Второ, социалистическото право на НРБ е създадено и строено под прякото влияние на съветското право, то притежава всички задължителни признаци на своя първообраз. В него е провъзгласена класовата същност, която характеризира всеки социалистически закон, натоварен с функцията да бъде мощно оръжие в ръцете на победилата работническа класа за осигуряване всеобщото тържество на социализма и комунизма. На свой ред *Наказателният закон* от 1951 г. е първият закон, който експлицитно формулира своята класова същност, класови функции и класови цели. Той провъзгласява класовия характер на социалистическото право. Следователно понятието престъпление е класова категория, а неговата класова същност отразява факта, че то е деяние, насочено срещу интересите на

господстващата в дадено общество класа. Но за първи път в цялата история при социализма съществува пълна хармония между интересите на господстващата работническа класа и интересите на обществото като цяло, които напълно съвпадат със социалните закони на неговото прогресивно развитие. От това единство се определя и съвпадението между класова опасност и обществена опасност на противозаконното деяние. Престъплението, бидейки деяние, опасно за господстващата класа, е и обществено опасно. Обратно: онова, което възпрепятства общественото развитие, противоречи на интересите на работническата класа.

Трето, материалната същност на престъплението се състои в марксисткото положение, че то е действие или бездействие, опасно за системата от обществени отношения, които съответстват на интересите на трудещите се маси, икономически и политически организирани в господстваща работническа класа. Буржоазното определение на престъплението като противоправно, виновно и наказуемо деяние не изтъква неговото материалното съдържание, не показва неговата обществена и класова същност, т.е. че то представлява нарушение на условията на съществуване на обществото, накърняване на господстващата система отношения. То се разглежда като деяние, обществеоопасно от гледна точка на интересите на господстващата класа, израз на чиято воля – обусловена от материалните условия за живот на тази класа – се явява правото. Накратко, престъплението е обществеоопасно деяние, което застрашава или накърнява господстваща в дадена държава система на обществени отношения.

Наказателният кодекс от 10 февруари 1956 г., в чиято основа е залегнал *Наказателния закон* от 13 февруари 1951 г. и чието приемане е съпътствано от *Закона за отменяване на всички закони, издадени преди 9 септември 1944 г.* от 20 февруари 1951 г., е окончателен знак за завършеното изграждане на цялостно и всеобхватно социалистическо законодателство в НРБ по сталинистки образец. Той представлява система от правни норми за пълна, надеждна и сигурна защита на социалистически отношения. Наказателното право има за цел да бъде верен страж за опазване на „народнодемократичния“ порядък чрез възпитаване на гражданите за преодоляване на буржоазните остатъци и за привикване на несъзнателните сред тях с морала на социалистическото общежитие. На народнодемократичното право е присъщ принципът на революционната целесъобразност; то има за основна

роля да защитава от всевъзможни заплахи обективният ход на историческия процес към комунистическо общество.

МИЛИЦИЯТА НА НРБ

На 25 март 1948 г. е приет първият *Закон за Народната милиция* на НРБ. Въпросът е: какви са целите и задачите на милицията като основен инструмент, чрез който трябва да се осъществи историческия преход от народна демокрация към социалистическо общество. „Милицията е пазител на правата и свободите, извоювани от народа“ и поради това тя е от народа, за народа и на народа. Заедно с това Народната милиция е „родена“; тя е „рожба на всенародното антифашистко въстание на 9 септември 1944 г.“.

Народната милиция е ключовият инструмент за упражняване на държавната власт, изпълнителен орган на нейните политически решения. „Тя има за задача да поддържа обществения ред, спокойствието и сигурността на територията на НРБ, да пази живота и честта на гражданите, държавните, обществените и частни имущества“. Какви са функциите на Народната милиция? Тя трябва да поддържа обществения ред, спокойствие и сигурност в страната; да пази живота, правата, свободите и честта на гражданите; да опазва държавните, обществените и частните имущества; да води борба срещу стопанските вредителства и спекулата; да бди за запазване на обществения морал и води борба срещу „социалните злини“; да следи за опазване на държавната тайна и да води борба срещу шпионите и диверсантите; да взема решителни мерки за предотвратяване на противозаконните деяния; да разкрива престъпленията, разследва и предава престъпниците на съдебните власти, и да съдейства за изпълнение на присъдите; да контролира производството, търговията и ползването на взривовете и оръжията; да регистрира движението на населението и контролира чужденците; да изпълнява всички задължения, възложени от законите и правилниците на страната.

Какви са надзорните действия, които изпълнява Народната милиция? Най-напред, тя упражнява наблюдение и надзор върху публичните прояви: „грижи“ се за запазване на реда при събрания, митинги и манифестации. На второ място са надзорните действия спрямо онези дружества и организации, които не могат да съществуват, ако уставите им предварително не са легализирани от народната власт. На трето място, надзорната дейност

включва всекидневното наблюдение върху функционирането на общодостъпни заведения, курсове и бюра: нейните органи упражняват постоянен контрол над всички публични места. И накрая, надзорната дейност включва мерки спрямо обществоопасните лица: Народната милиция може да задържа и изпраща в трудово-възпитателни общежития или на ново местожителство лица с фашистки и антинародни прояви, които са опасни за обществения ред, държавната сигурност или разпространяват зловредни и лъжливи слухове. Същите мерки могат да бъдат вземани и спрямо: изнудвачи, измамници и рецидивисти; сводници, сутеньори и лица, опасни за обществения морал, просяци, комарджии и лица със скандално поведение, спекуланти и черноборсаджии.

На 9 ноември 1976 г. е приет нов цялостен *Закон за народната милиция* в НРБ, съответстващ на степента на историческо развитие на „развития" социализъм, който е индикативен за важната промяна при упражняването на милиционерската власт: особен „преход" от тотално репресивни функции към осъществяване на цялостна превантивна дейност чрез профилактични мерки. Разбира се, методът на принуждението и наказанието отново е в сила, но той вече е допълнителен спрямо метода на убеждението и възпитанието, защото активното участие и постоянната помощ на трудещите се са социалната база, върху които се реализира дейността на Народната милиция: тя охранява обществения ред, защитава правата и интересите на гражданите и на организациите; участва активно в борбата срещу престъпността и съдейства за утвърждаването на социалистическата законност, извършва своята дейност в интерес на народа и се опира на помощта на трудещите се. Това обаче са властовите функции, неизменно присъщи на органите на реда по време на целия комунистически режим. Много по-важен е новият акцент: основната задача на Народната милиция е да „предотвратява престъпленията и противообществените прояви и да възпитава гражданите в дух на уважение, спазване на обществената дисциплина и съзнателно изпълнение на законите".

Една конкретна процедура демонстрира практическата логика, ръководеща превантивната дейност, извършвана от Народната милиция. При наличието на факти за бъдещо престъпление или противообществена проява нейните органи са длъжни да вземат необходимите мерки. Когато имат достатъчно достоверни данни, че съществува опасност дадено лице да извърши престъпление или нарушение на обществения ред, те могат да го предупредят

за евентуалната му отговорност. Предупреждаването на лица, за които има валидни и надеждни сведения, че е налице опасност да извършат престъпление или нарушение на обществения ред, се извършва с протокол. В него се вписват правонарушението, което може да бъде извършено, последиците от него и отговорността, която ще носи виновният.

Но успоредно с тази конкретна процедура, контролираща извършването на възможно престъпление, е налице и универсална властова технология, наречена „Превантивни административни мерки". Те могат да бъдат прилагани от органите на реда в особено важни случаи с цел предотвратяване на престъпления и противообществени прояви посредством две средства: първо, забрана за напускане на местоживеенето, а за лицата, които нямат постоянно местоживеене – забрана за напускане на определено населено място до шест месеца, и второ, поставяне под административен надзор до шест месеца, който обхваща прилагането на една или повече мерки: забрана за посещаване на определени населени места, забрана за напускане на жилището в определено време, забрана за посещаване на определени части на населеното място или на обществени заведения и задължение за явяване в определено време в дадено поделение на Народната милиция.

Превантивните мерки се прилагат спрямо няколко асоциални категории: лица, осъждани за престъпление против Народната република; рецидивисти, осъждани за престъпления против личността или против социалистическата собственост, за подправка на документи и парични знаци, за контрабанда и валутни престъпления, за употреба на сила или заплашване, или за оказване на съпротива спрямо органи на властта и за хулиганство; лица, които водят скитнически живот или се занимават с просия, като не упражняват общественополезен труд; лица, които системно водят неморален живот; лица, които имат противонародни прояви. С измененията на *Закона за народната милиция* от 9 ноември 1979 г. последната категория е преформулирана: „лица, които извършват противообществени прояви, засягащи сигурността на страната". Спрямо всички категории превантивните мерки се налагат, ако те имат прояви, които представляват опасност за обществения ред или за сигурността на страната; по отношение на едно лице може да се приложат една или повече мерки; те не се прилагат спрямо ненавършилите 18 г.

Народната милиция заедно с всички държавни органи и всички обществени организации води „ожесточена и непримирима борба“ посредством използването на превантивни и профилактични мерки, чиято политическа е цел ликвидирането на ключовите предпоставки за съществуването на престъпност в „развитото“ социалистическото общество: хулиганство, безделие, скитничество, просия, аморалност, алкохолизъм и наркомания; тотална комунистическа борба под лозунга за социалистическа законност срещу всички онези субекти, които са не само действителни, но и потенциални извършители на противообществени прояви.

ПРАВОСЪДИЕТО НА НРБ

Революционната целесъобразност означава, че през преходния период от капитализъм към социализъм значението на съда е фундаментално за държавата, защото победеният класов враг не подбира средствата, за да възстанови загубеното си политически и икономическо господство. Именно с помощта на съда, чрез използването на законна принуда, народнодемократичната държава укрепва своите основи и унищожава всяка съпротива на класовия враг. Новият народен съд е принципно различен от стария буржоазен съд, който представлява властово оръдие на едно експлоататорско малцинство за укрепване на неговото господство и за потискане на трудещите се в тяхната борба за пълно освобождение. За разлика от него, социалистическият съд служи на интересите на широките народни маси, на огромната част от народа с цел укрепване на неговото политическо господство. Тук отново Ленин е задал стратегическия хоризонт на комунистическото мислене: „Новият революционен съд е необходим за борба против експлоататорите, които се опитват да възстановят господството си, да защитят привилегиите си или с измама да получат малка частица от тези привилегии. Но освен това на съдилищата, ако те действително са организирани върху принципа на съветските учреждения, лежи и друга, много важна задача. Това е задачата да се обезпечи най-строгото провеждане на дисциплина и самодисциплина на трудещите се.“

Същата роля трябва да има и българският съд, създаден след 9 септември 1944 г. чрез неколкократни изменения на съдоустройствения и процесуалните закони, а след това и с приемането на *Конституцията на НРБ* на 4 декември 1947 г. и *Закона за устройството на съдилищата* на 7 ноември 1952 г. Няма съмнение, че

наказателният съд на народната власт у нас е изграден по високия революционен образец на пролетарските съдилища в СССР. Защо? Защото правосъдието в НРБ има за основна задача да защитава от посегателства установения от Конституцията държавен и обществен народнодемократичен строй, социалистическата стопанска система, социалистическата собственост и обществените блага. То обезпечава политическите, трудовите и имуществените права на гражданите и правата на държавните учреждения, предприятията и организациите. Съдилищата изпълняват тези задачи, като строго прилагат легалните санкции на наказателния закон, които са установени за цялостна защита на социалистическите обществени отношения. Основен метод на политическо действие на българската „народнодемократична“ държава е методът на убеждението, който е задължителен и за всички съдилища. Те трябва да възпитават гражданите в дух на преданост към родината, дисциплина и труд, в съзнателно подчинение на социалистическите закони и спазване на правилата на социалистическото общежитие. В своята дейност народният съд не се ограничава единствено в строгите рамки на съответното дело, а взема предвид и общественото отражение на постановените присъди и по този начин е незаменим помощник на БКП в изпълнението на нейната отговорна задача за възпитание и превъзпитание на гражданите в принципите на комунистическия морал.

Според редица постановления на Върховния съд на НРБ съдебният процес е ключова форма за осъществяване на служебната роля на правото за развитието на социалистическия базис и за укрепването на социалистическите отношения. Защо? Защото всеки процес не само разрешава едно конкретно дело, а трябва да бъде също така изключително средство за целенасочено възпитателно въздействие. Чрез него съдът възпитава гражданите на социалистическа законност. Социалистическо правосъдие има две неразделни задачи: законосъобразно решаване на всяко наказателно дело и комунистическо възпитание чрез всяко наказателно дело. А социалистическото правосъзнание на съдията изисква при постановяване на всяка своя присъда да направи обобщаващо заключение: правилна политическа оценка на характера и степента на обществена опасност на деянието и на дееца, защото само тя може придаде на присъдата възпитателно въздействие, сила и убедителност. Издавайки присъда, той трябва да определи наказание, което със сигурност ще въздейства възпитателно и предупредително не само върху подсъдимия, а и върху всички останали граждани. Присъдата е най-важният акт на социалисти-

ческото правосъдие: чрез нея съдът разрешава конкретното дело и възпитава гражданите в духа на социалистическата законност и комунистическия морал.

Три са законовите принципи, които политически ръководят практиката на социалистическото правосъдие - принципи, които организират и насочват съдебния процес по индивидуализация на наказанията в социалистическото общество.

На първо място е принципът на политическата целесъобразност или на обществената необходимост. Съдът определя конкретното наказание в пределите, установени от закона, като преценява поотделно всяко и в съвкупност всички обстоятелства, свързани с извършеното престъпление и неговия автор, и то винаги през политическата стратегия да намери точния му размер, който най-пълно би съответствал на целта за ускоряване на прогресивното историческо развитие. Наказанието е оправдано и легитимно по силата на обществената необходимост като държавна мярка, предпазваща социалистическото общество от посегателства. Ето защо при определяне на най-целесъобразния размер на санкцията съдът винаги внимателно и в детайли трябва да отчита актуалната ситуация. Едно наказание е обосновано единствено, когато е целесъобразно; съдебната обоснованост на всяка произнесена присъда трябва да съвпада с политическата целесъобразност на всяко наказание. Революционната целесъобразност на наказанието се намира в директна връзка с непосредствените политически задачи, които са поставени за решаване пред трудовия народ от комунистическата партия и социалистическата държава.

На второ място е принципът на индивидуализация на наказанието според качествените особености на престъплението и престъпника. Съдът, който винаги изхожда от конкретната обществена опасност на деянието и дееца, трябва правилно да определи каква легална санкция е необходима, оправдана и достатъчна, и то спрямо крайната цел: превъзпитание на осъдения към спазване на правилата на социалистическото общежитие и според ефекта от генералното предупреждение. „Престъпникът – човек, който е опасен в дадено време и когото е необходимо или да изолираме, или да се опитаме да поправим, но комуто не трябва да отмъщаваме“ е политическият лозунг на социалистическото правосъдие. Същността на процеса на индивидуализация се състои в постепенна конкретизация на легалната санкция от дадена законова норма и практическото ѝ „напасване“ към харак-

терните черти на деянието и дееца. Основното правило гласи, че съдът трябва да се ръководи от пределите на наказанието, предвидено в закона за съответното престъпление. Но той има и правото да конкретизира при всяко разглеждано дело наказанието, което най-правилно съответства на извършеното престъпление. Политическият завет на Ленин безрезервно продължава да бъде изпълняван: в социалистическата държава отговорността трябва да бъде съвършено точно и индивидуално установена. Това налага съдът да реши въпроса за вида и размера на наказанието, като направи всестранна оценка на всички обстоятелства по дадено дело от гледна точка на характерните особености на конкретния случай. Накратко, процесът на съдебна индивидуализация на наказанието обхваща правилна оценка на обстоятелствата по делото и решаване на въпроса за размера на наказанието, което се „отмерва“ според обществената необходимост. Съдебната индивидуализация на легалната санкция трябва да съвпадне без остатък с революционната целесъобразност за защита на социалистическото общество.

На трето място е принципът на обстоятелствата, съпътстващи извършването на дадено престъпление. Социалистическото право изхожда от презумпцията, че степента на обществена опасност на деянието и дееца се разкрива чрез два вида: законови, които са квалифицирани в състава на всяко престъпление, и съдебни, които изграждат контекста на неговото осъществяване, но не са кодифицирани. Посредством тези обстоятелства съдът определя индивидуалния размер на наказанието, като се ръководи от предвидената в закона санкция. Въпросът се свежда до конституирането на категорична преценка: при смекчаващи обстоятелства съдът постепенно „се движи“ към най-ниския размер на наказанието, а при отегчаващи – към най-високия, предвиден за съответното престъпление, а къде ще установи своята присъда, зависи от неговото решение. При изключителни или многобройни смекчаващи обстоятелства той може дори да слезе под законния минимум или да премине към по-лека санкция. Съдът разполага с независима власт относно решението на проблема: кои, колко и с каква тежест обстоятелства ще вземе предвид за смекчаващи или отегчаващи. Но комунистическия законодател го задължава в мотивите към неговата присъда да ги посочи изчерпателно и обоснове в тяхната съвкупност. Съдебната преценка на обществената опасност на всяко извършено престъпление трябва да съвпадне с революционната целесъобразност на индивидуалната релевантност на всяко наложено наказание.

НАКАЗАНИЕТО НА НРБ

Кои са характерните черти на социалистическата икономия на репресията?

Първо, през ранния социализъм наказанието изпълнява функция, която се състои във всеобхватно сломяване на всяка съпротива на свалените от власт експлоататорски класи, а крайната цел е цялостно и безвъзвратно обезвреждане на враговете на народа. Масовото насилие, убивайки голям брой класови тела, трябва посредством революционно преустройство цялостно да реорганизира българското общество. Оттук и две стратегии: първо, налице е една унищожаваща, потискаща и негативна власт-репресия, която се състои в тотално обезвреждане на класовия враг. Победилата работническа класа не може да задържи цялата власт и да построи новия комунистически строй без решителна и безкомпромисна борба на живот и смърт против всяка съпротива на експлоататорските класи, против всеки техен опит да възстановят своето влияние. Съществува и втора стратегия: една постепенно възникваща власт-управление, която създава позитивни резултати, имаща за цел трудово-изправителното въздействие върху „морално неустойчивите членове“, а крайната цел е тяхното преобразуване и ускореното изграждане на нов човек. Тук наказанието има двуединна социална функция: да съчетава принудата с убеждението, репресията с възпитанието, тъй като трябва да обуздава народните врагове и да възпитава неустойчивите елементи от средите на трудещите се. То е политически инструмент за унищожаване на класовия враг с цел безпрепятствено изграждане на комунизма и педагогически метод за преодоляване на „гнилите остатъци от капитализма“ в съзнанието на целия трудов народ.

„Развитият“ социализъм, чието начало бележи окончателното приемане на цялостно комунистическо законодателство и изграждането на тоталитарна правна система, постъпателно създава рационална икономия (умерена, пресметлива и спестяваща, а не пределно-ексцесивна) на наказателната репресия. Тази властова констелация е задълбочена чрез директивна реализация на наказателна политика за оптимално съчетаване в поправителните санкции на принудителни с възпитателни елементи и постоянно внедряване на различни изправителни мерки за обществено въздействие. Сега специалната и генералната цели на легалните наказания се постигат първо чрез възпитателно въздействие,

след това чрез предупредително-сплашващо въздействие, накрая чрез възпиращото въздействие на принудителното затваряне. Налице е обективна необходимост от диференцирането им: разширяване на кръга на наказанията без лишаване от свобода; строги процедури за определяне на присъдата при повторност, съвкупност и рецидив; гъвкави правила за налагане на възпитателни мерки спрямо непълнолетните; различни възможности за условно осъждане и предсрочно освобождаване; контролирано прилагане на освобождаване от изтърпяване на наказание чрез замяна с административни санкции или мерки за обществено въздействие. Трябва да се използва възможният минимум принуда като в легалните наказания се синхронизират принудителни с възпитателни елементи. Налице е тенденция престъпността да намалява, в резултат от което сферата на действие на държавната репресия се стеснява, а полето на приложение на моралния фактор бързо се разширява. Но е задължително да се повиши и ефективността на възпитателното въздействие чрез оптимизиране на санкциите: извършителите на тежки престъпления и опасните рецидивисти ще получават строги наказания, а първичните престъпници и малозначителните нарушения – присъди без лишаване от свобода. Съществува и необходимост от екстензивно нарастване на ролята на социалистическата общественост в борбата срещу престъпността: държавната репресия постепенно трябва бъде заменена с мерки за обществено въздействие, тъй като основните методи вече са личното убеждение и колективното превъзпитание.

През късния социализъм е налице пренасочване на наказателната политика от преследване, разкриване и санкциониране на престъпленията към изграждане на всеобхватна система за превенция-профилактика на престъпността. Основната задача на целия апарат на закона е установяването на причините и условията, които пораждат правонарушенията, а крайната цел – създаването и прилагането на строги осигурителни мерки за тяхното ограничаване и отстраняване. Народната милиция, прокуратурата и съдът са длъжни да укрепват социалистическата законност чрез всеобхватно предотвратяване на престъпленията; да възпитават гражданите в дух на преданост към родината и делото на комунизма, на съзнателно изпълнение на правните норми и трудовата дисциплина. Същите задачи изпълняват и другарските съдилища, показните процеси, народните съвети, доброволните отряди, комисиите за борба с противообществените прояви, детските педагогически стаи, центровете за възпитателна работа

и съветите за профилактика, трудовите колективи, органите за държавен, партиен и народен контрол, цялата социалистическа общественост. Резултатът: през късния социализъм е изградена една система от държавни органи и обществени организации за генерална превенция на престъпността, която трябва да функционира ефикасно и да осигурява тотална защита на социалистическото общество от всевъзможни правонарушения.

Тази историческа логика прави разбираема социалната роля на наказанието. На нивото на идеологията, правото и закона то е изградено върху Лениновото учение за двуединната политика, която съчетава принудата с убеждението, репресията с възпитанието, насилието с поправянето. Наказанието има за цел да обезоръжава и обуздава народните врагове и да възпитава неустойчивите елементи от средите на трудещите се. Налице са две задачи, които пронизват наказателната икономия на социалистическото общество: задачата за принуждение и задачата за възпитание. От тях произтичат и конкретните изисквания за ефективна политика: наказанието като форма на принуда е необходимо само, доколкото целите на социалистическото общество не могат да бъдат постигнати с възпитателни средства и чрез лично убеждение; смъртното наказание и лишаването от свобода са оправдани единствено в случай, че другите легални санкции, в които преобладават възпитателните елементи не са достатъчни; целите за поправяне и превъзпитание на осъдените и за възпитателно въздействие върху другите граждани имат първостепенно значение пред целите за отнемане на възможността за извършване на нови престъпления и за предупредително сплашване чрез заплаха от репресия.

Разбира се, през преходния период от капитализъм към социализъм новите наказателни органи трябва да бъдат ефикасно оръдие за защита на пролетарската революция от посегателствата на свалената от власт капиталистическа класа и нейните привърженици: това е безкомпромисна борба против контрареволюцията. Защо? Защото онзи, който извършва контрареволюционно престъпление, е враг на народа, враг на революцията и враг на социализма. Субект на това посегателство винаги е класовият враг, а съществуването на контрареволюционно престъпление еднозначно показва, че неговият субект е класов враг. Следователно наказанието пряко произтича от принципа на революционната целесъобразност: то има класова природа и представлява мощно оръдие в ръцете на господстващата работническата класа

за опазване на установения от нея обществен ред. Престъпните посегателства на съборените от власт вражески елементи срещу народната власт са директен израз на класовата борба и срещу тях са необходими извънредни мерки. Победата на пролетарската революция изисква контранастъплението на реакционните класи да бъде безпощадно смазано. Революционната целесъобразност налага нито едно престъпление да не остане неразкрито и нито един престъпник – ненаказан.

Но, наказанието има и друга, не по-малко съществена политическа роля. То е „напълно годно средство“ не само за изолиране, репресия и унищожение, но и за подпомагане на прогресивното развитие на социалистическото общество. На първо място е налице принцип на умереност на репресията, на достатъчен минимум, без който целите за защита на народната власт и за ограничаване на престъпленията не могат да бъдат постигнати, дори при най-пълното използване на по-леки методи. Да, враговете на народа трябва да бъдат ликвидирани физически, и то мигновено, но за всички останали е необходимо коригиращо въздействие. Налице е втори принцип: предупредителното значение на наказанието се определя не толкова от неговата строгост или жестокост, а от неговата практическа неизбежност. Оттук и третият принцип: не внедряването на всеобща наказателна „мекота“, на пределно ограничаване на репресията, а прилагането на един целесъобразен, диференциран и индивидуализиран подход; не трябва да бъдат използвани еднотипни и монотонни наказания, а разнообразие от осигурителни, изправителни и възпитателни мерки. Налице са три политически принципа, които изграждат и ръководят наказателната икономия на социалистическото общество.

Обобщение: наказанието в НРБ притежава двойствена функция, то е властови инструмент за унищожаване на класовия враг с цел безпрепятствено изграждане на комунизма и педагогически метод за преодоляване на наследството от капитализма в съзнанието на работническата класа. То трябва да допринесе за социалистическото възпитание на трудещите се, които са „заразени от болестите на дребнобуржозното разложение“ и да служи като средство за преодоляване на „гнилите остатъци от капитализма“ в тяхното съзнание, които са фундаменталната причина за посегателствата срещу социалистическата законност. Принципът на съчетаване на принудата и възпитанието и на предупреждаването на неустойчивите елементи чрез заплаха с наказание е политическият фундамент на социалистическото право.

Коя в действителност е целта на възпитателното наказание, коя е крайната цел на трудово-изправителното въздействие върху осъдените? Тази цел е тяхното цялостно трансформиране и ускореното изграждане на един нов човек, непознат в човешката история. Тя се изгражда от три елемента: социален произход, защото всички социалистически хора имат общо историческо минало; лични убеждения, защото съзнанието на всички социалистически хора е отражение на една-единна идеология; политическа активност, защото социалистическият човек притежава напълно целесъобразно поведение. И доколкото съществуват отклонения от тези постулати, престъпникът подлежи на изправителна корекция, а в извънредни случаи – на изолиране, обезвреждане, унищожаване. Наказателната система на НРБ чрез превъзпитание на неустойчивите членове на бъдещото комунистическо общество представлява машина за масово производство на социалистически хора.

ЛИТЕРАТУРА

Айдаров, Йордан. Правни и теоретични основи на профилактиката на престъпността в НРБ. С., Наука и изкуство, 1977.

Ангелов, Марин. Престъпността в България и перспективите на нейното отмиране. С., Наука и изкуство, 1965.

Бойчев, Георги. Санкцията и правната система на НРБ. С., Наука и изкуство, 1972.

Вакарелски, Иван. Организацията на съда и прокуратурата в НРБ. С., Наука и изкуство, 1957.

Въпроси на българската държава и право в светлината на идеите на В. И. Ленин. Сборник статии. С., БАН, 1971.

Георги Димитров и наказателната политика на държавата. Сборник статии. С., МВР, 1983.

Държавната и правната система в периода на изграждане на развито социалистическо общество. Сборник статии. С., БАН, 1975.

Живков, Тодор. Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество. С., Партиздат, 1968.

Каракашев, Веселин. Обществената превенция на престъпността в НРБ. С., Наука и изкуство, 1957.

Лютов, Костадин. Нови положения относно наказанията в наказателния кодекс на НРБ. С., БАН, 1972.

Манковски, Борис. Основни принципи и система на социалистическото наказателно законодателство. С. БАН, 1958.

Манчев, Никола. Престъпления против Народната Република. С., Наука и изкуство, 1959.

Маркс, Карл., Фридрих. Енгелс. Манифест на комунистическата партия. С., Проектория, 2013 [1848]

Наказателни и устройствени закони. С., Наука и изкуство, 1982.

Ненов, Иван. Същност и значение на наказателния закон на НРБ. С., Наука и изкуство, 1954.

Павлов, Стефан. Характер и основни начала на нашето народнодемократично наказателно правосъдие. С., БАН, 1950.

Профилактика на престъпността, осъществявана от органите на Народната милиция. Сборник статии. С., НИКК – МВР, 1972.

Райчев, Петър. Някои въпроси на наказателното право в съчиненията на Георги Димитров. – В: Социалистическо право, кн. 7, 1959. 26-46.

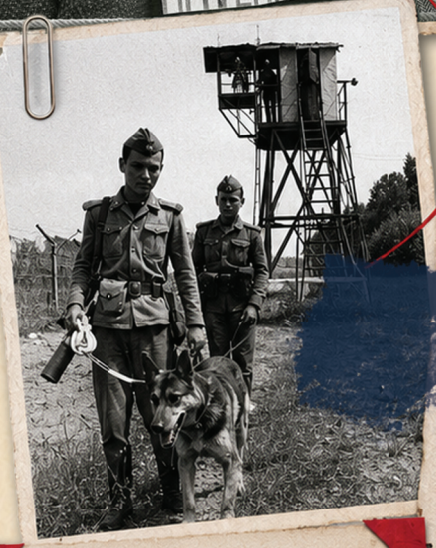
Ролята на социалистическото право през двадесет и петте години социалистическо строителство в НРБ. Сборник статии. С., Наука и изкуство, 1969.

Сборник постановления и тълкувателни решения на Върховния съд на НРБ по наказателни дела, 1953-1979. С. Наука и изкуство, 1982.

Устройство на съд, прокуратура, арбитраж и адвокатура в НРБ. Сборник статии. С., Наука и изкуство, 1957.

Мартин Канушев, проф. д-р, е преподавател в Департамент „Философия и социология" на Нов български университет. Преподава социология на властта, знанието, субекта, правото и медицината. Автор на книги, студии и статии по социология, сред които фундаменталните изследвания „Историческа социология на наказателните политики в България" и „По границите на социологията". Член на Редакционната колегия на списание „Социологически проблеми".

КРДОПБГДСРСБНА
ДЕКЛАСИФИЦИРАН
§ 17
от ЗДРДОПБГДСРСБНА

СТРОГО СЕКРЕТНО!

38 109

МВР
СОФ. ГРАДСКО У-НИЕ
Рег. № ..... Екз. № .....з.
24.07.1989 год.
1080 – СОФИЯ

МИНИСТЕРСТВО на ВЪТР. РАБОТИ
ЦЕНТР. ПО ИНФ. Р. БОТ. И ПЕЧАТ
Вх. № 10590/27.7.89

ИНФОРМАЦИОННО СЪОБЩЕНИЕ

ОТНОСНО: Разпространени инкриминирани материали на територията на столицата

В 10.50 ч. на 21.07.1989 г. от портиера на бл.4, ул. „Жолио Кюри“ към БОДК, бе получен сигнал за разпространени инкриминирани материали с остро вражеско съдържание. На извратената оперативна група са предадени 4 пощенски плика, открити от камериерките грижещи се за хигиената в апартаментите на военния аташе на САЩ и на дипломатическите представителства на Испания, Югославия и Франция. Пликовете били пъхнати под изтривалките пред входните врати.

Пликовете съдържат написан на пишеща машина материал от 10 страници озаглавен “Подробен анализ“, в който от името на Комитет за защита на преустройството се оценява социално-икономическото и политическо положение на НР България; отправя се остра критика срещу БКП и правителството във връзка с възстановяването на имената на българите-мюсюлмани;

М А Л Ц И Н С Т В А.

В пределите на България живеят /1943г./следните малцинства:

1. Турци	610,181	6. Ромъни	7,427
2. Цигани	170,772	7. Гърци	6,853
3. Евреи	56,958	8. Сърби	1,128
4. Арменци	29,761	9. Други	37,748
5. Руси	22,814	ВСИЧКО	943,638

С учредяването на Македонската държава и македонците живеещи в България минават сега за малцинство.
Към 25.VII.1945 год. в България имаше 950,000 инородно население с българско поданство и 6,100,000 българско такова.

Видове малцинства.

ТУРЦИ-те са разпределени в следните области:

Варна	173,181	Пловдив	36,186
Ст.Загора	163,223	Враца	5,742
Русе	133,667	Г.Джумая	4,018
Бургас	48,925	София	1,126
Плевен	44,114	Всичко	610,182

СТРОГО СЕКРЕТНО

МИЛЕНА
АНГЕЛОВА

МАЛЦИНСТВЕНИТЕ ОБЩНОСТИ

БЪЛГАРИЯ И КОМУНИСТИЧЕСКИЯТ РЕЖИМ (1944-1989)

ПОЛИТИКИ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИ РАМКИ: МЕЖДУ „ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА“ И „ЕДИННАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА НАЦИЯ“

България излиза от Втората световна война като държава с етнически и религиозно разнородно население. Наред с българското православно мнозинство живеят значителни групи турци, роми и помаци (българоезични мюсюлмани), както и по-малки общности – арменци, евреи, власи, каракачани, татари, гагаузи и др. Наследена от османския период, тази пъстрота поставя новия режим пред стратегически избор: интегриране на различията или тяхното заличаване.

Политиките към етнорелигиозните малцинствени общности по време на комунистическия режим в България (1944–1989) са показателен пример за неговата двойственост: на думи – равенство и „пролетарски интернационализъм“, модернизация и „културна революция“; на практика – асимилация, скриване (или пропагандна представителност), надзор и репресия. В по-общата картина за периода тук се проследяват динамиките на постепенното засилване на асимилационния натиск на държавните политики: от ограничените периоди на разрешена „културна автономия“ до прокарването на проекта за „единна социалистическа нация“, в който различията първо се дисциплинират, а впоследствие се предприемат опити за тяхното заличаване.

В идеологията на комунистическата държава класовият принцип само формално изпреварва националния. „Пролетарският интернационализъм“ обещава равноправие на всички народи,

но на практика, с развитието на режима, се налагат държавен атеизъм, административен контрол върху езика и религията и селективна публичност. Културните изяви на по-малки и „по-безопасни“ малцинства са разрешени и дори поощрявани в определени моменти (арменска, еврейска) – чрез „показна интеграция“ и контролирана публичност. По-големите и геополитически чувствителни малцинствени групи (мюсюлманските общности – турци, помаци, роми) са подложени на по-систематичен административен контрол, преминал през натиск за културно „обновяване“, специални образователни политики на „културна хомогенизация“ и насилствена асимилация (включително принудително преименуване, „преобличане“ на жените и изселване).

Комунистическият режим в България прилага селективна и йерархизирана политика към малцинствата, която отразява не само вътрешните ѝ националистически импулси, но и структурната зависимост от съветския модел на управление на малцинствените общности. Заимстват се ключови елементи от съветската практика – диференцирано третиране на „лоялни“ и „опасни“ общности, инструментализация на „витринните“ малцинства – културна интеграция при строг контрол (напр. арменци, евреи); административни промени (сливане на училища, редуциране на часовете по майчин език); социално-инженерни мерки (принудително заселване, училища-интернати, трудова мобилизация и пр.). Следва се и съветската политика за „сближаване“ и „сливане“ – според съветската идеологическа реторика малцинствата „доброволно“ се сливат с „прогресивната нация“. В упражняването на принудителната асимилация под лозунга на „сливането“ („единната социалистическа нация“), българският режим интерпретира, адаптира или дори радикализира съветските подходи.

Партийните политики към малцинствените общности следват функционална логика, разделяща ги, образно казано, на „витринни“ и „опасни“. Докато малобройни и политически „удобни“ малцинства като арменци и евреи са допускани до контролирана публична видимост и често са използвани за пропагандни цели, турците, помаците и голяма част от ромите са възприемани като „остатък от османското минало“ и като препятствие пред изграждането на новата „социалистическа нация“. Те се превръщат в основен обект на репресивна асимилация, наблюдение и изтласкване от публичността – невидими, небългарски, непоправими.

Партийният дискурс легитимира тази селекция чрез реторика за лоялност и културна пригодност, като „витрините“ малцинства са широко пропагандно представяни, докато „опасните“ са подлагани на системна етнокултурна подмяна и социално изключване. Дори т.нар. „позитивна дискриминация“ в повечето случаи служи като параван за прикриване на структурна репресия. Тази двойственост разкрива как зад маската на „социалистическия интернационализъм“, се провеждат политики на етническа хомогенизация и инструментализиране на малцинствения въпрос.

Изтриването на общности чрез прекласификация на преброяванията е един от основните политически инструменти в политиките за „хомогенизиране на нацията“. Преброяванията имат конститутивна власт и изиграват важна роля в „натурализирането“ на дискурсите за асимилацията на малцинствата заедно с мобилизирането на усилията на етнографи, историци, философи, лингвисти, идеолози, политически служители и др., които режимът използва, за да оправдае политическите репресии.

ЕТАПИ И ДИНАМИКА НА ПОЛИТИКИТЕ КЪМ МАЛЦИНСТВАТА (1944–1989)

Политиките към малцинствата не остават еднакви през целия период, а следват определена динамика. Могат да се открояят четири основни етапа: 1944–1956 – когато асимилационният натиск е сравнително по-слаб, но се прилагат политики на изселвания; 1956–1970 – „културна революция“ и административен натиск; 1970–1980 – установяването на доктрината за „единната социалистическа нация“ и насилствена асимилация; 1980–1989 – кулминация на насилственото обезличаване и т.нар. „Възродителен процес“.

След 1944 г. българското комунистическо управление стриктно следва зададената от Москва доктрина за „пролетарския интернационализъм”, която изтъква приоритета на „класата над нацията“. В първите години след превратa на 9 септември 1944 г. новата власт първоначално демонстрира готовност за предоставянето на „широки демократични права“ и опитва да спечели на своя страна малцинствата в страната. Конституцията от 1947 г. дава формално на някои малцинствени общности правото на национално и културно самоопределяне. Турците получават училища с преподаване на майчин език, печатни издания, те-

атрални трупи и радиопредавания. Арменци и евреи възстановяват своите културни дружества, ансамбли и училища. Това е използвано като доказателство за „народната демокрация“ и за „освободителната мисия на партията“. Но зад витрината протичат и други процеси. Паралелно се въвежда държавен атеизъм и надзор над религиозните общности: храмовете са поставени под надзор, духовниците стават обект на проверки, а религиозните празници биват ограничавани. Поредицата от мерки за постепенна интеграция се редува с ограничения и груба държавна намеса в религиозния живот, а също – забрани, засягащи облеклото, обичаите и други знаци или изяви на традицията във всекидневието. Така се очертава най-сериозният обект на постъпателни и все по-радикални въздействия – например към помаците, турците и мюсюлманите като цяло. Този натиск се превръща и в източник на разнопосочни реакции, собствени начини и стратегии за противодействие, консолидация и съпротива. Някои от малките групи (като каракачани и татари) остават сравнително незабележими в публичното пространство и привидно не са обект на пряка репресия. Всичко това създава впечатление за нов курс – символично включване на малцинствата в изграждането на „новото“ общество.

Началната точка на държавното насилие може да се постави още в края на 1940-те години с принудителните изселвания към вътрешността на страната на мюсюлмани от южните гранични райони, започнали от 1947–1948 г. Още в края на 1940-те години властта организира и първото масово изселване сред турската общност (над 150 000 души между 1949 и 1951 г.); преди това страната напускат голяма част от българските евреи, а за Съветска Армения заминава значителна част и от арменците. Още тогава се очертава основната линия на малцинствените политики до края на режима: етническите и религиозни различия да бъдат или изтласкани извън страната, или погълнати от „социалистическата модернизация“.

Асимилационният натиск се засилва чувствително след т. нар. Априлски пленум през 1956 г. (чиито решения продължават да следват съветските политики, вкл. по „националния въпрос“) и утвърждаването на Тодор Живков като партиен и държавен „вожд“. Постсталинисткото управление бележи отчетлив завой в посока заличаване на културната автономия и поставя началото на серия от асимилационистки мерки, следващи етнонационалистическа логика – изместването от „интернационализъм“ към на-

ционализъм (от „класа към нация“) и към промяна на политиките към религиозните и етнически малцинства. След Ноемврийското решение на Политбюро на ЦК на БКП от 1956 г. (за „издигането на политическото, културното и материално положение на българо-мохамеданското население“) в пропагандната реторика на управляващия режим като евфемизъм за политическата линия на принудително „приобщаване“ на мюсюлманското население се налага терминът „културна революция“ – обобщаващ политиките за модернизация, насочени към „изграждането“ на безкласово атеистично общество. Отначало привнесеният от съветските политики към малцинствата термин изглежда твърде абстрактен, но с течение на времето в тази дефиниция се включва и системата от мерки за премахването на традиционното облекло. Това означава, че основният фокус на тези политики се оказват жените – неслучайно „разфереджаването“ и „преобличането“ се превръщат в мерило за резултатност на „културната революция“ и на важни за режима външни белези на „комунистическата модерност“. Така зад този термин се скриват по-широк спектър от инструменти за насилствена асимилация и българизация на мюсюлманското население. В този период помаците се превръщат в първа цел на открита асимилация. Кампаниите за смяна на имената (1962–1964) са представени като „доброволни“, но включват административен и репресивен натиск. Ромите са засегнати чрез политики на принудително заселване (1957–1958), т.нар „трудово мобилизиране“ и специални образователни мерки, вкл. откриването на специални „училища-интернати“.

От началото на 1970-те и през 1980-те години се налага политиката за изграждане на „българската социалистическа нация“. Тази формулировка е повлияна от концепцията за „единната съветска нация“, която съветският лидер Леонид Брежнев определя през 1971 г. като „нова и висша форма на развитие на отделните националности“. Това е отразено и в Конституцията на НРБ от 1971 г., където вместо „малцинства“ се кодифицира формулата „граждани от небългарски произход“. Започва буквалното настъпление на режима с цел насилствената асимилация на мюсюлманските общности – от смяна на имената, забрани върху език и ритуали, контрол на религиозни институции и пр. до кулминацията в перфидно наричаният в пропагандното говорене „Възродителен процес“ (1984–1989) – държавното насилие в опитите за побългаряване на турската общност, засегнало над 850 000 души.

В общ план политиката преминава от символична интеграция през ограничаване и обезличаване към открита асимилация. Големите мюсюлмански общности (турци, помаци, роми) стават основен обект на натиск, докато малките общности (арменци, евреи, каракачани, власи, татари) служат по-скоро за легитимираща „витрина“.

ТУРСКАТА ОБЩНОСТ: ОТ КУЛТУРНА АВТОНОМИЯ ДО НАСИЛСТВЕНА АСИМИЛАЦИЯ

Съдбата на турската общност е най-показателният случай за начина, по който комунистическата държава трансформира идеологията на интернационализма в проект за националкомунистическа хомогенизация. Когато на 9 септември 1944 г. доминираният от комунистите Отечествен фронт поема властта, в България живеят около 750 000 турци, предимно селско население, компактно населяващо югоизточните административни райони около Кърджали, Хасково, Стара Загора, Пловдив, Сливен и североизточните области Разград, Русе, Шумен, Търговище, Силистра, Добрич и Варна. Те са най-голямата етническа и религиозна група, различна от мнозинството. Поради географската им компактност и външнополитическия им „проблемен“ потенциал (връзката с Турция) те се превръщат в централно звено на държавната сигурност и идеологическия контрол.

В първите години след преврата от 1944 г. турската общност получава известни културни права. Поддържат се турски училища, печатни издания на турски език („Yeni Işık“, „Yeni Hayat“), театрални групи, радиопредавания. Това е представяно като „победа на народната демокрация“ и доказателство, че социализмът премахва националното потисничество. Масовото изселване (1949–1951) на над 150 хил. души към Турция е първият знак за настъпателно демографско и идеологическо инженерство. В този момент съветската страна насочва българското ръководство към нов вектор на политиките спрямо турското население: не изселване и освобождаване от него, а „превъзпитание и включване в задачите на режима“ – по примера на съветския опит за изграждане на „многонационална“ държава на основата на признаване на националните особености (културна автономия), стимулиране на културното и икономическото развитие и активно участие на различните националности в изграждането на социализма. Така през 1950-те и частично през 1960-те години преобладават усили-

ята за „спечелване“ на мюсюлманското население чрез активна социална и модернизаторска дейност, като се полагат и специални грижи за формирането на послушен местен партиен елит от турската общност. В същото време действа с нарастваща сила и атеистичният натиск.

През октомври 1958 г. на специален пленум на ЦК на БКП се разглеждат т.нар. „Тезиси за работата на партията сред турското население“. Този документ ясно очертава коренна промяна в политиката на „приобщаване“. Моментът едва ли е избран случайно, доколкото малко преди приемането на тезисите България е посетена от съветския партиен ръководител Н. Хрушчов. Следват цяла поредица от решения (официални и неогласени) и мерки до средата на 1960-те години: сливане на турските с българските училища и постепенно свеждане на майчиния език до избираем предмет; чистки сред учителите; свиване броя и периодичността на турскоезичните издания; настъпление срещу мюсюлманската религия и традиции, а атеистичната пропаганда громи „реакционната същност“ на исляма.

В началото на 1960-те години XXII конгрес на КПСС приема нова Програма за изграждане на комунистическо общество в Съветския съюз до 1980 г. В сферата на националните отношения се очертава „нов етап“ на заличаване на етнокултурните различия и създаване на нова „съветска социалистическа нация“ чрез русификация. Изказаното на конгреса предложение съюзниците от Източния блок да последват съветския пример не може да не се отрази на националната политика. Българското партийно ръководство, вярно на блоковата дисциплина, също поема курс към създаването на „единна комунистическа нация“. Тези промени в партийните политики се развиват на фона на първия опит за насилствено преименуване на помаците през 1964 г., приключил с временно отлагане на насилствените действия и известно смекчаване на курса.

През февруари 1969 г. се очертава нова ограничителна линия чрез решението на Политбюро *„За по-нататъшното подобряване на работата сред турското население и пълното му приобщаване към българския народ в борбата за социализъм и комунизъм“*. В началото на 1970-те години режимът на Т. Живков въвежда нови политики с трайни последици за малцинствата в страната, най-важната от които е адаптирането на Брежневата теза за „единния съветски народ“ към българския случай – социалис-

тическа държава с един народ и един език чрез премахване на отличителните белези на малцинствата. С въвеждането на Конституцията от 1971 г. турците вече не са „малцинство“, а „граждани от небългарски произход“, като формалното доктринално обезличаване градира през следващото десетилетие. Първите жертви на насилствената асимилаторска политика през 1970-те години са помаците, а през следващите почти две десетилетия верига от политически реформи и събития води до ескалация на асимилационните политики.

Идеологизираният евфемизъм „възродителен процес” влиза в политическото говорене на комунистическия режим още през 1970-те години като етикет за пропагандно представяните репресивни политики към мюсюлманите, заместващи реалното „насилственото побългаряване“ и се явява в случая едновременно и евфемизъм, и оксиморон за „асимилационни кампании“. Терминът включва скритите намерения, идеологическите основания и в крайна сметка – постепенно засилващия се натиск върху различните мюсюлмански общности в страната, въпреки че се налага в официалния политически жаргон в средата на 1980-те години. Централно и ключово действие в този процес е смяната на имената, но стратегическата цел на правителствените политики е „хомогенизирането” (друг евфемизъм, използван вместо „заличаване”) на груповата идентичност. През зимата на 1985 г. в Кърджалийско, Хасковско, Пловдивско, Бургаско и в Североизточна България властите императивно налагат на турското население да смени турските си имена с български. На опитите за съпротива властта отговаря с арести, блокади на селища, със забрана за общуване на майчин език на обществени места, носенето на традиционно облекло, извършването на религиозни ритуали и др. Над 850 хил. души са подложени на насилствена смяна на имената, забрана на езика и редица ограничения. Кампанията е съпътствана от репресии: арести, лагери (напр. Белене е отворен отново), полицейски блокади на селища. Кулминацията на насилието е изселническата вълна от лятото на 1989 г., когато над 300 хил. турци са принудени да напуснат страната в посока Турци, а изгонването перфидно е представено от пропагандата на режима като „голяма екскурзия“.

ПОМАЦИТЕ: „ЛАБОРАТОРИЯ“ НА АСИМИЛАЦИЯТА

Данните от Статистическия годишник на Царство България от 1926 г. посочват над 100 000 души преброени като помаци, живеещи основно в Родопския регион, Пиринския край и по-малка част в Северна България (Ловешко). В следващите издания на статистиката те са наричани „българи-мохамедани (помаци)“ (1932, 1933 и 1934) и „българи-мохамедани“ (1935 и 1936), а от 1937 г. Статистическият годишник престава да публикува данни за етнодемографския показател „народност“. В първите години след установяването на комунистически режим на управление се наблюдават колебания по отношение на това как да бъдат назовавани помаците, но към края на 1940-те години постепенно се утвърждава названието „българомохамедани“.

Още от създаването на модерната българска държава властта формулира официалната идеологическа теза, че те са „етнически българи, насилствено ислямизирани в миналото“. Тази постановка легитимира последващите мерки като „възстановяване на историческата истина“ и позволява на властта да представя асимилационния натиск не като насилие, а като акт на „национална консолидация“. Опитите за „приобщаване“ на помашката общност започват от 1880-те години, за да кулминират в политиките за насилствено християнизиране (т. нар. „Кръстилка“, 1912–1913) и в дейността на дружба „Родина“ след 1937 г. В тази перспектива помаците се превръщат в своеобразна „лаборатория“ за по-нататъшни асимилационни политики и практики.

След установяването на комунистическия режим в България религиозните свободи в началото са „гарантирани“ от правителството на Отечествения фронт, но след 1945 г. темата за влиянието на „турския национализъм сред населението, изповядващо ислям“ се очертава като важен проблем за управляващите. Мюсюлманската религия се възприема преди всичко като опасен белег за малцинствена принадлежност. Според вижданията на ръководните кадри от партийните среди този факт може да способства за капсулирането на „българите мохамедани“ от общата тенденция за изграждането на „социалистическата нация“.

Още в края на 1940-те години започват принудителни изселвания на помаци от граничните райони на Родопите към вътрешността на страната, като официалният аргумент е сигурността на държавната граница. Трябва да се спомене и включва-

нето на помаците от Пиринския край в експеримента на „македонизация“ (1946–1948), когато те са отбелязвани официално и като „македонци-мюсюлмани“. Паралелно се въвежда засилен контрол върху религиозния живот: джамиите са поставени под надзор, имамите подлежат на проверки и чести смени, а религиозното обучение на децата е ограничено или направо прекратено.

През 1950-те години, след новата паспортизация на населението (1953 г.), асимилационният натиск се формулира в преформатираната от властта, привнесена съветска формула за „културна революция“. Организират се кампании за т.нар. „разфереджаване“, насочени срещу традиционното женско облекло – фереджета и шалвари, които са представяни като „остатък от феодализма“ и „пречка пред социалистическата модернизация“. Властта разглежда външния вид като видим белег на различие, който трябва да бъде елиминиран, за да се постигне социална хомогенност. По същото време се предприема и борба срещу обрязването (сюнета), обявено за „варварски обичай“ и „здравна опасност“. Религиозните празници, особено Байрам, също се поставят под строг контрол, като се насърчават „социалистическите“ ритуали, които трябва да заместят традиционните.

Най-ясна и пряка форма на асимилация представляват кампаниите за принудителна смяна на имената. Първата вълна от тях започва между 1962 и 1964 г. – прекратена временно след ескалацията на съпротивата в с. Рибново (1964). Втората вълна на преименуването е подновена в по-мащабен и организиран вид в началото на 1970-те години и е доведена до край. Властите вече не прикриват кампанията с претенции за доброволност, а действат открито по административен и репресивен ред. На няколко места местното население организира протести, последвани от насилие, съдебни процеси, затвор и принудителни изселвания на стотици семейства (Корница, Барутин, Якоруда и др.).

През 1980-те години помаците отново са въвлечени в общата политика на „национална консолидация“, когато принудителното побългаряване е насочено и към турците и ромите-мюсюлмани. Освен смяната на имената, държавата засилва контрола върху облеклото, празниците и религиозните практики.

Политиките към помашката общност разкриват една важна закономерност: именно върху тях властта „изпитва“ механизми за асимилация, които впоследствие ще приложи и спрямо турците. Помаците се превръщат в своеобразна лаборатория на асими-

лационния натиск, в която интернационалистката реторика отстъпва решително пред логиката на насилствената национална хомогенизация.

РОМИТЕ: МЕЖДУ СОЦИАЛНА ИНТЕГРАЦИЯ И КУЛТУРНА АСИМИЛАЦИЯ

Политиките към ромската общност в Народна република България (1944–1989) концентрират напрежението между социалистическата визия за модернизация и дълбоко вкоренените социални йерархии и предразсъдъци. Ромите са едновременно обект на „позитивна“ социална мобилизация и на структурна дискриминация – привидно включени чрез труд и образование, но фактически изключени от символното пространство на „нацията“. И преди установяването на комунистическия режим в България ромите (официално наричани в този период „цигани“) са маргинализирана група в българското общество – неуседналостта на повечето от тях ги лишава от лични документи и право на глас, неграмотността – от социална мобилност, а социалната дистанция и силно негативните етностереотипи – от участие в стопанския и културния живот.

В преброяванията през комунистическата епоха и непосредствено след нея (1992 г.) числеността на ромите варира от 170 000, през 313 000 до над 500 000 души. Заради различни начини на (само)идентификация и административни „външни“ класификации, неофициалните оценки към края на 1980-те сочат по-големи размери от регистрираните. Ромската общност в България е силно вътрешно разнородна – по език, религия, начин на живот и икономическа специализация. Основните разграничения минават между християнски и мюсюлмански роми, между уседнали („йерлии“) и чергари („калдераши“, „лудари“, „чокнари“), както и между „български“, „турски“ и „влашки“ по език. Тази вътрешна фрагментация улеснява политиката на режима: липсата на единна обща идентичност позволява различни подходи към отделните подгрупи и предотвратява консолидирането на общностна съпротива.

Веднага след 1944 г. и за ромската общност се декларират възможности за културно признаване: създаване на културно-просветни дружества и печатни издания; кратък опит с ромски театър; включване на активисти в партийно-масовите организации.

Ранната линия насърчава явното „показване“ на ромската идентичност като отделна от религията и от турскоезичната среда. Този кратък период приключва в началото на 1950-те години и културната автономия рязко се стеснява.

В доктринерските партийни програми ромите са представяни като „изостанала“ социална група, неподходяща за социалистическата модерност без дисциплиниращи намеса. От средата на 1950-те години фокусът на политиките се насочва към мерки за въдворяване по местоживеене и „трудовата“ интеграция – със специални постановления неуседналите роми са принудени да напуснат традиционния си чергарски начин на живот и да се заселят в специално отделени квартали (напр. правителственото „постановление“ от 1957 г. „За решаване въпроса с циганското малцинство в България“). Планирани като „преходни“, тези райони се превръщат в нови стабилни гета с висока жилищна плътност и бедност. През 1958 г. следва ново специално правителствено решение за настаняване на работа и квалифициране на ромското население, което с принудителни мерки препотвърждава и уседналостта на ромските групи. Ромите са насочвани към участие в трудови бригади, строителство и селското стопанство. В официалната пропаганда това е представено като акт на „цивилизоване“ и „освобождаване от паразитното съществуване“, но реално се превръща в инструмент за ограничаване на автономността и традиционните форми на препитание.

От края на 1950-те и началото на 1960-те години започват да се откриват училища-интернати за ромски деца – сегрегирани училища, представяни като форма на социална грижа и ускорено „интегриране“ на подрастващите. Зад този образ обаче стои практиката на изолация и опит за ускорена „българизация“. В интернатите децата са откъсвани от семейната среда, от езика и от обичаите си. Образователният акцент в тези детски институции е върху засиленото трудово обучение на децата, което трябва да ги направи добри работници, а не да получат общообразователна подготовка, както учениците в нормалните училища.

През 1960-те и 1970-те години се засилва натискът за културна асимилация. Властите продължават с кампаниите за изоставяне на традиционните занаяти и за въвеждане на ромите в „социалистическия трудов колектив“. Освен привидно модернизационните мотиви, партийно-държавната политика има и ясен национално-хомогенизационен аспект. Решението на Политбюро

на ЦК на БКП от април 1962 г. относно отделното третиране на помаците спрямо турците предписва същото за татарите и за циганите-мюсюлмани: „да се пресекат отрицателните тенденции на турчеене на българите мохамедани, цигани и татари ... и да се засили още повече патриотичното им възпитание“. В този период започва и принудителната смяна на имената на ромите – процес, който се проточва около две десетилетия, тъй като се осъществява по различно време при отделните групи. Само между 1962 и 1964 г. този процес засяга около 270 000 души, предимно уседналите йерлии.

От втората половина на 1970-те години се засилва политиката на открита етнокултурна асимилация. „За по-нататъшно подобряване на работата сред българските цигани, за тяхното още по-активно включване в изграждането на развитото социалистическо общество“ е названието на специално партийно решение от октомври 1978 г. Част от „подобрителните“ мерки включват например забрана на ромски език в публичното пространство, закриване на ромски ансамбли и др.

През 1980-те години ромите-мюсюлмани са въвлечени в държавното насилие и на „Възродителния процес“. Кампаниите за смяна на имената засягат и тях – сменени са имената на около 180 000 души. Разпръснатостта на ромите, особено в периферията на градските центрове, водят до това, че преименуванията често се извършват „тихо“ – по места, с административни актове и милиционерски натиск, без големи публични кампании. Въпреки това натискът е реален, а съпротивата – макар и по-слабо документирана, се изразява в запазване на старите имена и обичаи в семейния кръг.

Ромите-християни остават извън пряката кампания, но и те живеят в условия на социална маргинализация. Бедността, сегрегацията в образованието и ограничените възможности за социална мобилност са част от ежедневието на цялата общност. В дългосрочен план мерките срещу ромите-мюсюлмани, както и срещу ромите изобщо, водят до ограничаване на традиционната им култура и до частична загуба на език и обичаи, но не и до трайна интеграция. Подобно на помаците те преживяват двойната травма на социална маргинализация и културна репресия. И все пак вътре в ромската мрежа от групи и практики се запазва значителна адаптивност. Част от „турските“ роми следват локалните турскоезични модели и религиозни норми; кардарашите поддър-

жат относителна групова затвореност; в градска среда се появяват протестантски конверсии, които създават нови линии на солидарност, език на морална реформа и общностна взаимопомощ. Тези вътрешни разминавания обясняват и различната чувствителност към асимилационните мерки: колкото по-затворена и вътрешно организирана е групата, толкова по-ограничен е ефектът на държавната намеса; колкото по-„свързани“ са ромите с мюсюлманска турска среда, толкова по-настойчиви са администраторите в изискването за разграничаване.

В крайна сметка политиката на социално инженерство не интегрира ромите, а задълбочава сегрегацията. Крайният резултат е произвеждането на повърхностна модернизация, стигматизация и административно пренебрежение. Друг резултат от дългосрочните политики на комунистическия режим към ромската общност е нормализирането на патерналистката логика: ромите като „проблем“ за управление, не като граждани с права. Може да се каже, че политиката към ромите в комунистическа България не е просто „асимилационна“. Тя е колебаеща се между краткотрайно културно признаване и дълготрайно институционално обезличаване; между социално включване чрез труд и пространствено изключване чрез гетоизация; между статистическа видимост и символна невидимост.

МАЛКИТЕ МАЛЦИНСТВЕНИ ОБЩНОСТИ: „ВИТРИННА“ ТОЛЕРАНТНОСТ И АДМИНИСТРАТИВНА НЕВИДИМОСТ

В контекста на комунистическата държава малките етнически и религиозни групи в България заемат двусмислено място: те не представляват заплаха за националната сигурност, нито имат потенциал за колективна съпротива, но именно поради това се превръщат в привидна витрина на „интернационалистката“ идеология и своеобразна лаборатория на лоялността, в която се наблюдава до каква степен културните различия могат да съществуват под строг идеологически надзор.

ЕВРЕИ: ОТ „СПАСЯВАНЕ“ КЪМ КОНТРОЛИРАНА ЛОЯЛНОСТ

След 1944 г. еврейската общност се оказва в центъра на новия официален разказ. „Спасяването“ на българските евреи в периода на Втората световна война се превръща в централен елемент от антифашистката легитимация на режима. Общността се оказва

политически използвана едновременно като носител на травма и инструмент на легитимация.

Между 1948 и 1952 г. около 43 000 евреи напускат България за Израел – с мълчаливото одобрение на държавата. За режима това е изгодно по няколко причини: намалява се потенциалът за вътрешна културна автономия, елиминират се връзките с „буржоазни“ среди, а държавата демонстрира, че не пречи на „желанието на евреите да се върнат в родината си“. След тази масова емиграция („Алия“) в България остава малобройна, лесно контролируема общност (около 6 500 души) – главно в София, Пловдив, Варна и Русе, със свои училища, синагоги и културни клубове.

През 1950-те години, в контекста на съветската антиционистка кампания, отношението на властта се променя. Макар в България да няма политически съдебни процеси срещу „ционистки заговори“ като в Прага или Москва, службите засилват наблюдението над еврейските институции. В официалната преса се поддържа внимателен баланс: осъжда се „израелската реакционна политика“, но се подчертава „приносът на еврейските граждани към социалистическото строителство“. В този период се засилва и секуларизацията на общността. Религиозният живот постепенно се свива до символични функции – погребения, сватби, бар мицва, а по-активните вярващи се събират предимно в София и Пловдив. Младото поколение се интегрира в професионалните елити – лекари, инженери, музиканти, учени – и се възприема като пример за „успешно социалистическо включване“. Религията се редуцира до културен маркер, а „еврейският въпрос“ изчезва от публичния дебат.

През 1960-те и 1970-те години евреите се превръщат в символ на социалистическата толерантност. В художествената литература, киното и печата те се появяват като герои на антифашистката борба или като „примерни граждани на народната република“. Зад „витрината“ обаче се поддържа постоянен идеологически надзор. Ограниченията се проявяват по-скоро чрез контролирана публичност: позволени са ансамбли, празници и културни дружества, но в строго канализирани рамки. Няма специални забрани върху имената или езика, но културната автономия постепенно се свива и общността остава в състояние на ограничена публична видимост.

След 1980 г., когато режимът вече се стреми към по-добри отношения със западни държави и с Израел, контролът формално

се облекчава. Но дори тогава всяка проява на независима еврейска активност се разглежда като потенциално „чуждо влияние“. Към края на режима общността е силно секуларизирана, с висока степен на социална интеграция, но и с почти изчезнала институционална тъкан. Тази двусмисленост е същинският белег на политиката към „витринните малцинства“: те са полезни, докато утвърждават социалистическият пропаганден образ като толерантно и „наднационално“ общество.

АРМЕНЦИ: ВИТРИННА ЛОЯЛНОСТ И „ОДОБРЕНО РАЗЛИЧИЕ“

Арменската общност в България (около 22 000 души към 1946 г.) представлява една от най-организираните малцинствени групи още преди Втората световна война. Потомци на бежанци от Османската империя след геноцида от 1915 г., арменците формират компактни квартала и енории в Пловдив, Варна, Русе, Бургас и София, като изграждат собствени училища, църкви и благотворителни дружества. Именно тази традиция на самоуправление и културна организираност ги прави особено чувствителни към промяната на режима след 1944 г., когато новата власт поставя под въпрос автономното съществуване на малцинствените общности, но същевременно търси витрина за „пролетарския интернационализъм“.

След идването на комунистическата власт автономните организации са закрити, а имуществото им национализирано. На тяхно място се създава казионното дружество „Ереван“, което обединява дейността на общността под идеологически надзор. Негови клонове се създават и в останалите градове с големи арменски общности – Пловдив, Варна и Русе.

Съветската политика по „репатриране на арменците“ в Съветска Армения (1946–1948) се отразява и в България: около 5 000 души заминават, част от които по-късно се завръщат. В началото на 1960-те емиграцията продължава, този път към САЩ, но без публично огласяване.

През 1950-те години властта поставя религиозните институции под контрол, но Арменската апостолическа църква съумява да запази за относително дълго време храмовете и богослужебната си традиция – рядък случай на институционална приемственост при малцинствата. Заедно с това и културният живот на общността се вписва в приемливите за властта рамки: арменските ансамбли за

песни и танци участват във фестивали и програми редом с български, турски и еврейски колективи – арменският език и музика се превръщат в екзотична украса на социалистическата сцена.

През 1960-те и 1970-те години арменците се интегрират пълноценно в градската професионална среда – лекари, инженери, музиканти, занаятчии – и се превръщат в модел за „успешна интеграция без асимилация“. Властта често използва техния пример в пропагандата: „етнически различни, но социалистически съзнателни“. Под повърхността на демонстративна лоялност обаче се крие логиката на контрола, характерна за всички малцинствени политики и техните ограничения за общностна изява извън строгите партийни предписания.

Политическата цена на това признание е деполитизиране и институционален надзор. Партийните политики продължават да възприемат общността като „образцово малцинство“ – безопасно, добре образовано, полезно за международния имидж на България. До 1980-те години арменците се превръщат в класически пример за „успешно интегрирано малцинство“: лоялни, образовани, културно активни, но без право на собствен глас. Режимът ги използва за външнополитическа легитимация – привидно доказателство, че социалистическа България няма етнически проблеми. На практика арменците запазват повече културна автономия от турците и ромите, но тя е подчинена на пропагандни цели. Тяхното присъствие се вписва удобно в представата за „лоялно малцинство“ – без значителна численост, без геополитически връзки, без териториални претенции и показва другата страна на комунистическата асимилация – сравнително омекотени политики, при които властта не се стреми да скрие или изтрие групата, а да я превърне в доказателство, че различието е възможно – но само под контрола на държавата.

КАРАКАЧАНИТЕ – НОМАДИ ПОД ДИСЦИПЛИНАРЕН РЕЖИМ

Каракачаните представляват една от малките етнокултурни групи в България след 1944 г. (около 15 000 души). Традиционно свързани с трансхумантното (полуномадско) овцевъдство и сезонните миграции между планините и низините, до средата на XX в. те са разпръснати в районите на Пирин, Родопите, Рила, Стара планина. Преди затварянето на границата с Гърция в края на 1940-те години поминъкът на част от групата е свързан със смесено пребиваване между България и Беломорието. Езикът на пра-

вославната каракачанска общност е гръцки – по-точно архаичен диалект на северногръцки, със заемки от български и турски. От гледна точка на тоталитарната власт, каракачаните се открояват не толкова с религиозни или политически различия, колкото чрез традиционния си номадски поминък и култура на мобилност, които поставят общността в проблематична за комунистическата държава позиция, изграждаща своето социално и пространствено устройство върху принципите на уседналост, производствена отчетност и политически контрол.

Част от каракачаните запазват модела на циклично придвижване почти до 1954 г., когато загубват собствеността над стадата си, а властта ги задължава да се заселят за постоянно в градовете или да работят в колективните земеделски стопанства. Дотогава те са сравнително затворена общност, ревностно пазеща устоите на своята идентичност: родовата памет, майчиният език, специфичният поминък и православната религия.

През 1950-те години комунистическата власт организира няколко кампании за „усядане“ на каракачански семейства, главно в районите на Ямбол, Сливен и Бургас. Някои са включени в трудовите кооперации и държавните животновъдни стопанства, други получават земя и жилища. Макар част от тях да приемат новия начин на живот, за някои промяната означава повече от загуба на поминък. Паралелно с принудителното заселване се провежда и езикова асимилация. Гръцкият език остава в домашна употреба при по-възрастните, но почти изчезва при следващото поколение.

През 1960-те и 1970-те управляващият режим представя политиките към каракачаните като успех на социалистическата модернизация – те се изтъкват като пример за „победа на новия бит и трудов морал“. Политиката към каракачаните се вписва в по-широкия модел на социалистическото „национално инженерство“, при което различието се преодолява чрез дисциплиниращa интеграция, а не чрез културно признаване. Липсата на институционална видимост – дружества, печат, училища – води до почти пълно разтваряне на каракачаните в българското мнозинство. На административно ниво групата също престава да съществува като отделна категория – каракачаните влизат при преброяванията като „българско население“.

За разлика от случая с турците и помаците, каракачаните не са подложени на крайно репресивни политики за смяна на идентич-

ността, нито са поставени под социално стигматизиране – както е при политиките към ромската общност. Вместо това върху тях се прилага „тиха“ форма на асимилация – без идеологически шум и без публичен дебат, оправдавана с икономически и модернизационни аргументи. В резултат, към края на комунистическия период каракачаните представляват за режима „успешно асимилирана“ общност, при която различието е обезсилено не чрез насилие, а чрез структурно включване в доминиращия социален модел – когато властта не забранява културата, а просто не ѝ оставя място за съществуване.

ВЛАСИ И АРУМЪНИ: АДМИНИСТРАТИВНА НЕВИДИМОСТ И КУЛТУРНА ЕРОЗИЯ

Власите и арумъните представляват особена категория сред малцинствените групи в комунистическа България – нито преследвани, нито признати. И при двете общности държавата прилага стратегията на административно заличаване (както е и при татарите и гагаузите като турскоезични общности), при която отсъствието на обозначение в преброяванията и институциите води до постепенна културна асимилация без необходимост от остри репресивни мерки.

Власите (румъноезично население, населяващо райони по поречието на Дунав в Северозападна България и в Добруджа) никога не получават официален статут на малцинство нито преди, нито след 1944 г. Още след Крайовската спогодба (1940) румънските училища и културни дружества в Южна Добруджа са закрити, а преподаването на румънски език е преустановено. След идването на комунистическия режим това положение се институционализира: липсва законов акт, който да регламентира съществуването на влашка културна идентичност. Власите не са обект на официално преименуване или принудително заселване; те просто изчезват от административната карта. В преброяванията от 1956 г. насетне те не се посочват като отделна категория, а се вписват като „българи“ или „други“. Културното „сливане“ се улеснява от религиозната и социалната близост с мнозинството – власите са православни християни и живеят сред смесено население. До 1970-те години местните обичаи, фолклорът и езиковите особености се запазват само в семейна среда и постепенно губят своето значение като маркери на групова идентичност. За разлика от арменци и евреи, при тях няма дори формална културна структура, чрез която общността да осъществява представителство. В този смисъл асимилацията на власите е най-тихата и най-завършена-

та – резултат не от натиск, а от последователно административно „неразпознаване“.

Арумъните (куцовласите) представляват по-малка, но по-ясно очертана група – предимно в Пиринския край и около Плевен, Ловеч и Враца. Те говорят източнороманski език, близък до румънския, и поддържат традиции, свързани с планинското скотовъдство и занаятите. Подобно на каракачаните, и те са свързани с мобилни стопански практики, което засилва вниманието на властта към тях след 1948 г. През 1950-те и 1960-те години част от тях са обхванати от кампаниите за усядане и трудова мобилизация, но без да се говори за етническа специфика. В културен план арумъните споделят съдбата на власите: езикът и традицията се запазват само в рамките на семейството, а училищното образование напълно изключва езика. Властта не насърчава нито поддържането на връзки с арумънски организации в Югославия или Гърция, нито контакти с Румъния. Към края на комунистическия период те са вече напълно уседнали и езиково асимилирани, като идентичността им се редуцира до родова памет и културни фрагменти – песенен репертоар, елементи от обредност и др.

И при власите, и при арумъните отсъства открита репресия от страна на режима. Вместо това действат механизмите на системната невидимост: липса на институционално признаване, отсъствие в официалните преброявания, недопускане на легитимен публичен език за различието. Държавата не ги обявява за „българи“, но им отнема възможността да бъдат нещо друго.

ГАГАУЗИ И ТАТАРИ: ТУРКОЕЗИЧНИТЕ „НЕВИДИМИ“ ПРИ КОМУНИСТИЧЕСКИЯ РЕЖИМ

Сред по-малките туркоезични групи в комунистическа България гагаузите и татарите заемат междинно място между „невидимите“ и „асимилираните“ малцинства. Те споделят езикови черти с турската общност, но се различават по произход и религия, което ги поставя в особена позиция – езиково близки и привидно несъществуващи за политическия режим. И двете групи преживяват процес на постепенна административна асимилация, при който различието е обезсилено не чрез репресия, а чрез системна невидимост – статистическо изключване и липса на институционално и културно признаване.

Татарите, компактно заселени в Североизточна България – главно в районите на Добрич, Силистра, Варна и Разград – наброяват към средата на XX в. приблизително 12–15 000 души. Липсата на отделни статистически данни и за татарите, и за гагаузите в преброяванията след 1946 г. отразява не реалната им численост, а административното им включване в по-общи категории. След 1944 г. татарските училища и културни дружества, съществували в междувоенния период, са закрити. Езикът им – огузки диалект, близък до кримскотатарския – се смята от властите за разновидност на турския и не се преподава официално. Въпреки че в началото на 1960-те години вниманието на властта е насочено към специалните мерки за „преодоляване на турчеенето“ на татарите, в обща рамка заедно с „българи-мохамедани и цигани“ (1961), по-късно в администрирането и в преброяванията те не се посочват отделно, а се включват към турската общност, което означава официално заличаване на тяхната културна и демографска видимост. През 1960–1970-те години повечето татари вече използват турския език в ежедневието си, а в някои градски среди – и българския. При кампаниите за „преименуване“ през 1980-те години те са включени без разграничение от турците, с което властта окончателно размива границите между двете общности. Така татарите се превръщат в „погълнато“ туркоезично малцинство – неофициално признати, но включени в чужда идентичност, загубвайки собствения си език, институции и историческа памет.

Гагаузите, от своя страна, представляват по-голяма общност – около 40–50 хиляди души през 1950-те години, съсредоточена главно в Североизточна България и Добруджа. Те говорят тюркски език, близък до турския, но изповядват православното християнство. Тази религиозна принадлежност ги прави особено удобни за комунистическата власт, която ги представя като пример за „успешна национална интеграция“ – общност, която „говори турски, но е българска по вяра“. След 1944 г. гагаузите не са обект на специални мерки или кампанийни репресии. Те не се вписват като отделна етническа категория, а в преброяванията от 1956 г. насетне се регистрират почти изцяло като „българи“. Православната религия се превръща в пропаганден инструмент на интеграцията и намаляване на белезите на различие.

Така гагаузите и татарите очертават два различни модела на невидимост в рамките на комунистическата етнополитика. Тата-

рите са „погълнати“ чрез административно приравняване към турската група; гагаузите – „приети“ чрез религиозно и културно припознаване като част от българската нация. И в двата случая държавата постига сходен резултат: заличаване на различието без открита конфронтация. Различието не е забранено, но не е и признато – то просто на официално равнище престава да съществува.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Политиките към етническите и религиозните малцинства в Народна република България (1944–1989) представят трансформацията на комунистическия проект – от интернационалистическия комунистически идеал за „равенство между народите“ към националкомунистическа идеология на културна хомогенност. Тази еволюция не е случайна, нито чисто вътрешна. Тя следва съветската матрица сходни политики като в българския случай достига крайна форма – унифициране на социалистическата държава чрез заличаване на различието.

Отношението към различните малцинствени общности следва своеобразно степенуване на насилието и контрола. Турците, помаците и ромите-мюсюлмани преживяват активна асимилация – от „културна революция“ до открита принуда. Евреите и арменците – контролирана видимост, при която културната автономия е позволена само като привиден символ на „толерантност“. Каракачани, власи, арумъни, татари и гагаузи – системна невидимост: административно заличаване без пряка репресия. Всяка от тези политики реализира различна степен на една и съща логика – институционално регулиране на различието. Държавата не просто потиска малцинствата, тя ги пренарежда по ос на полезност: от „опасни“ (турци) до „представителни“ (арменци, евреи).

Асимилационните политики не унищожават напълно културното многообразие, но го изместват от публичната към частната сфера. При помаците и ромите – ерозия на доверие и културна травма; при турците – емиграция и трайно разкъсване на общностната тъкан; при „малките“ общности – постепенна интеграция чрез символно изтриване. След 1989 г. демократичната трансформация възстановява формалните права, но не изличава наследството на страха и недоверието. „Единната

социалистическа нация“ се разпада, но следите ѝ остават в езика, в институциите и в колективната памет – като напомняне, че асимилацията може да бъде открито насилствена и репресивна, но и тиха, бюрократична и облечена в идеологическа добродетел.

ЛИТЕРАТУРА

Myuhtar-May, F. Identity, Nationalism, and Cultural Heritage under Siege: Five Narratives of Pomak Heritage – From Forced Renaming to Weddings. Leiden, Brill, 2014.

Neuburger, M. C. The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria. New York, Cornell University Press, 2011.

Бюксеншютц, Улрих. Малцинствена политика в България. Политика на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944–1989), С., ИМИР, 2000.

Василева, Бойка. Евреите в България 1944–1952. С., Университетско изд. „СВ. Климент Охридски“, 1992.

Георгиева, Иваничка. (съст.) Арумъните в България. С., Васил, 1998.

Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. Политики, реакции и последици. С., ИИБМ&Сиела, 2008

Кръстева, Анна. (съст.) Общности и идентичности в България. С., Петекстон, 1998.

Маринов, Чавдар. От „интернационализъм“ към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозни общности. – В: Знеполски, И. (съст.). История на Народна република България. Режимът и обществото. С., ИИБМ&Сиела, 2009, 481-532.

Назърска, Жоржета. Културно-историческото наследство на етническите и религиозните малцинства в България: опазване, съхраняване и социализация. С., За буквите, 2014.

Аврамов, Румен. Икономика на „възродителния процес“. С., Рива, 2016.

Марушиакова, Елена, Веселин Попов. Циганите в България. С., Клуб 90, 1993.

Матеева, Ваня. Гагаузите – още един поглед. С., АИ, 2006.

Мицева, Евгения. Арменците в България – култура и идентичност. С., МЦПМКВ, 2001.

Пимпирева, Женя. Каракачаните в България. С., МЦПМКВ, 1998.

Милена Ангелова, д-р, е преподавателка в департамент „Антропология“ на Нов български университет. Изследователските ѝ интереси са в областта на историко-антропологическите изследвания на политиките на паметта в комунистическа България, историята на общественото здравеопазване и социалната работа, политиките към селското пространство след Първата световна война, етноконфесионалните общности в Кавказкия регион (Грузия, Армения, Азербайджан), архиви на жени и малцинства и др. Авторка е на книгите „‘Образцово село’. Модернизационният проект за селото в България, 1937–1944 г.“, 2008; „(Не) споделената памет на късния социализъм. Движението „Народната памет разказва“, 2009; „Социалната болест: туберкулозата в България през първата половина на XX век“, 2021 и е съавторка на „Heroes, Places, Memories. Bulgarian Memory Cultures and Policy to the Russian-Ottoman War of 1877 – 1878“, 2016 и „Село Драгиново (Корово): оспорвани идентичности и асимилационни политики“, 2025.

НЕКЛАСИФИЦИРАН
§ 17 от ЗДРДОПБГДСРСБНА

СЕКРЕТНО!

157п-1.
163
11

Секретно

М В Р
СОФ. ГРАДСКО У-НИЕ
Рег. № 2206, Екз. № 1.
11.10.198..г.
1080 СОФИЯ

МВР ДС
Вх. № 1980

ИЗ ЗООЗАБЕЛЕЖИТЕЛНОСТИТЕ НА СОФИЯ

Г. АНАСТАСОВ

Напоследък по булевард Русия и из парковете на столицата отново се появиха стада от суинги и хулигани, които се държат непристойно и смущават отдиха на трудещите се.

Към от Зоологическата градина

Към от градината пред ЦДНА

ИНФОРМАЦИЯ

ОТНОСНО: Вражески прояви сред учащите се в столицата през периода 1978–1979 година.

На територията на столицата към настоящия момент има 216 училища с общо 127 080 ученици. Броят на средните училища е 84 с 41 342 ученици:

Вид училище	Брой
ЕСПУ	30
Гимназии	8
Техникуми и у-ща по изкуствата	25
СПТУ	21
ОБЩО:	84

Освен това в [illegible] има 20 [illegible] общежития, 9 интернат[illegible] към ТВУ „Максим Горки".

[illegible]ценка е, че оперативната обстановка в средните, професионално-техническите и полувисшите учебни заведения е спокойна и съдейства за нормално протичане на учебно-възпитателния процес.

Независимо от това през периода 1978-79 г. са налице някои вражески прояви, основна причина за които се явява западното идеологическо влияние. Характерно е това, че при някои от проявите извършителите, ученици, не са в състояние правилно и обективно да оценят своите действия и несъвместимостта им с нормите на социалистическото общество. В някои случаи постъпките или изказванията на отделни ученици отразяват настроенията и отношението на семейството към мероприятията на Партията и правителството.

През 1978 г. ученикът от 35 гимназия с преподаване на руски език, Владимир Илиев Христов, разработвайки класната си работа по литература, беше написал следното:

"Октомврийската революция извърши прелом в развитието на света, отвори нова страница в историята. Това е голямото, известното, с което ни надуха главите тази година".

СУИНГСКО СЪРЕВНОВАНИЕ

На долния плакат думата „тати" да се чете „папи"... Б. Р.

След като работихме ударно, и...

Увеличихме движението...

Рисунка АНАСТАСОВ

Всички на първомайската ма[illegible] нифестация!

СТРОГО СЕКРЕТНО

ГАЛИНА ГОНЧАРОВА

МЛАДЕЖКИ КУЛТУРИ И ЖИЗНЕНИ СТИЛОВЕ ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА

МЛАДЕЖКИ ПРОТЕСТИ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ФЕСТИВАЛИ

През 1968 г. почти целият свят е обхванат от младежки брожения, революции и бунтове. На първо място това, разбира се, са мащабната протестна вълна през май в Париж и Пражката пролет. Първата се превръща в емблема на анти-институционалните и анти-системните движения. Втората със съпротивата срещу окупацията на Чехословакия от войските на Варшавския договор, добила своята кулминационна точка със самозапалването на студента Ян Палах, довежда до трагична развръзка волята за реформи и надеждата за промяна на социалистическия строй. Но това са и пацифистките протести в Англия и Америка, протестите на студенти-медици в Токио срещу удължаването на вътрешния стаж и строгите йерархии на работното място, студентските демонстрации в Александрия и Кайро срещу въвеждането на неуспешната поземлена реформа, протестите срещу режима на Франко в Испания, партизанските войни в Бразилия, антивоенните протести в Берлин и убийството на студента по социология Руди Дучке, маршът на студентите от университета във Варшава в Полша и още много други примери за превръщането на младежта в основен агент на радикални социални действия и промяна.

На фона на тези бурни събития България, в която социализмът е навлязъл в своята пост-революционна, „зряла“, фаза, изглежда като оазис на спокойствието и на солидарността на младото поколение с държавната власт. В столицата София в периода между 28 юли до 6 август 1968 г. се провежда Деветият световен фестивал на младежта, организиран от Световната федерация на младежта и студентите. Федерацията е наследник на Комунистическия интернационал на младежта. Амбицията на държавния глава Тодор Живков България да бъде образцов пример за единомислието на

властта и младежта не го спира лично да забрани участието на „Бийтълс“ във фестивала.

На какво се дължи тази липса на съпротива или поне на някаква форма на открит конфликт със статуквото както през прословутата 68-а, така и в следващите десетилетия? Доколко тя е резултат от репресивно овладяване на виталните енергии на младото поколение, или е плод на успешни политики за вливането им в официалната идеологическа и ценностна система на социалистическия строй? Ако се развиват форми на младежки „субкултури“ или на гражданско несъгласие през епохата на българския социализъм, е важно да се запитаме доколко те са оригинална критика на тогавашните политически и социални реалности, или по-скоро остават в сянката на официалните културни модели? Какво е тяхното място в глобалните или регионалните истории на младежките политически и културни революции?

МЛАДИ ГЕРОИ И ЖЕРТВИ НА „ТРУДОВИТЕ БАРИКАДИ“

Още от установяването на монопола на Българската комунистическа партия върху управлението на страната до самия разпад на този монопол след 1989 г., младежта е едновременно ключов обект и мощна метафора на пропагандата на комунистическите идеали, а още повече – на социалното възпроизводство на социалистическото гражданство. Макар и с различен интензитет и мащаб, нейните прояви са непрекъснато наблюдавани, модерирани и санкционирани като обезпечаващи жизнеспособността на точно определени – локални/държавни - идеологически и властови ресурси в рамките на Съветския блок.

Така една от първите задачи на Българската комунистическа партия (по това време наричаща се „Българска работническа партия (комунисти)“) след преврата на 9-ти септември е изграждането на масова организация, която да поведе цялата българска младеж под нейното „единно идейно-политическо възпитание“. Това обаче не е оригинален или нов социален проект. В по-широк исторически контекст корените му могат да се търсят още в ранното разпространение на социалдемократическите и социалистическите идеи в Европа след млади работници, учители и ученици на срещи на открито, на излети и екскурзии, с учредяването на Международният съюз на социалистическата младеж и по-късно Комунистическия интернационал на младежта, в България – с дейността на Съюза на работническата социалдемократическа

младеж, Българския младежки комунистически съюз и Работническия младежки съюз. Трите български организации имат ясна линия на приемственост (преливат една в друга през годините) и са активни в периода 1912-1938 г.

С установяването на авторитарните режими през 30-те години на дневен ред идват масовите организации по оста ляво-дясно с тяхното съперничество за монопол върху засилващия своя ход процес на „ювенилизация на културата“ – Хитлерюгенд в Германия срещу Всесъюзния ленински комунистически младежки съюз (ВЛКСМ) в СССР. Тези организации вече не просто индоктринират в определена идеологическа система, но мобилизират младото поколение в името на новия социален ред. Те се сраства с училището и университета и се натоварват с милитаристична функция – защита на отечеството и разправа с идеологическите и политическите врагове на всички възможни фронтове. След края на Втората световна война и победата на антифашистката съпротива тези функции отпадат, но мобилизацията продължава, и то с общите за междувоенния период образи и девизи – на новите хора, полагащи с „труд и честност“ основите на народните републики. В България унищожаването на опозицията на БКП протича паралелно и дори през въвеждането на младежта в мирновременната ѝ роля на „вдъхновен творец на новия обществен порядък, непосредствен участник в създаването на културни и материални блага за обществото“. Докато току-що излезлите от училище и университет членове на създадената по образец на „Балила“ и Хитлерюгенд организация „Бранник“, излежават присъдите си от Народния съд, „млади гвардии“ и „млади кооператори“ строят родината. Още по време на управлението на Отечествения фронт, под ръководството на Комитетите на демократическата младеж, следващи плътно курса за тясно обвързване с БРП (к) и РМС, през август 1946 г. се разгръща бригадирското движение и хиляди младежи се отправят към високопланинския проход Хаинбоаз, за да копаят първокласен шосеен път. В следващите години движението разширява многократно своя мащаб и създава подходящата среда за изграждането на базисни организационни структури и подходи за тотален надзор над жизнените стилове на младите поколения. В този начален етап на утвърждаването на комунистическата власт тези структури и подходи очаквано копират съветския модел, укрепват култа към личността и най-вече пренасят сталинисткия революционно-трибунален и героичен патос на полето на физическия труд. Така през 1947 г. става

факт българската комсомолска организация (Съюз на народната младеж), която възлага на Националната младежка строителна бригада, носеща името на Георги Димитров, да застане начело на изграждането на нов град, който също ще величае името на вожда и ще се сдобие със славата на социалистически „град на младостта“. Две години по-късно тя приема в огледално подобие на ленинския комсомол сакралната фамилия на положения в мавзолея „достоен ученик на Сталин“ и „най-верен народен син“ Георги Димитров. Този затворен идеологически цикъл, в който успешно се вгражда и „любовта към родината“, ще оправдае хилядите жертви в името на новия строй и то от двете страни на „трудовата барикада“. Приживе Георги Димитров например получава писмо от родителите на Кунка - девойка, загинала заедно с други младежи по време на участието си в бригада поради „природна стихия“, изразяващо увереност, че „тази велика жертва на стопанския фронт... ще бъде един паметник в героическата епоха, която ще осъществи светлото бъдеще на нашите деца“. В същото време друга девойка – Мария Абаджиева-Елисеева, „дъщеря на враг на народа“, се включва в бригада, за да се сдобие с бележка, която да ѝ позволи да запише висше образование, за да остане накрая все пак извън университета. В сходен дух множество бригадири остават в Димитровград и продължават да извършват трудови подвизи, живеейки в тесни комуналки и дишайки замърсения въздух, идващ от построените от тях комбинати, а оказалите съпротива срещу учредяването на българския комсомол, опозиционно настроени младежи попадат безсрочно в трудови лагери, напускат с големи усилия страната или минават в нелегалност. Комсомолът остава през целия период на социализма централен орган „за възпитание и превъзпитание и на организираната, и на неорганизираната младеж“. Той е структуриран като БКП, управляван от конгрес и централен комитет, приема членове над 14 години, преминали преди това през детски организации. Макар формално доброволно, членството е практически задължително за успех в кариерата и образованието. По същия модел бригадите стават задължителни за студенти и ученици и постепенно се изпразват от героичен патос и се превръщат в празна и казионна форма за насърчаване на младежкия труд.

Трудът, и то извънредният, героичният и революционен труд, който дава на младежта класов пролетарски статут, става източник на поколенчески разриви. Паралелно с тези от бригадирите - „поетите с ватенка“, които напускат родните си места, за да

създадат семейство в един непрекъснато достроряващ се град, синове влизат в конфликт със своите бащи, „старите им предразсъдъци“ и товара на частната собственост, за да влязат в ТКЗС-та и да се избавят от ограниченията на селските и патриархални порядки. Вече в ТКЗС-тата от тях се очаква да дават „прогресивен“ пример, да изпълняват агитационни и административни дейности и да прокарват всякакви технически нововъведения, които също често срещат съпротивата на по-възрастното население. Както обобщава този процес на колективизация Джералд Крийд, модернизацията, която тя трябва да донесе, въздействат върху социалните позиции на младите селски семейства, които до известна степен излизат от опеката и икономическата власт на родителите.

Наред с междупоколенческата пропаст в селата, която отваря поле за „кооперирането“ на волята за просперитет и еманципация на част от младото население с тази на управляващите, се появяват разделителни линии и лагери и вътре в самото младо поколение в хода на усъвършенстването в идеологическото и културно отношение на репресивния държавен апарат. Комсомолското възпитание на младежта култивира паравоенна дисциплина, трудов ентусиазъм и „вярност до смърт на партията“, но заедно с това огледално набелязва нови врагове в своята битка за светло бъдеще в лицето на лентяи и опозиционери, чието жизнено време не е инвестирано докрай в служба на новите комунистически идеали. Така на прицел през 50-те години попадат „зозите“ и „суингите“, определяни като представители на първата младежка субкултура в България. Също като комсомолците, зозите и суингите имат характерна история, с корени в трансграничните и културни трансфери на неконформистки и провокативни жизнени стилове. Те се появяват още в годините на Втората световна война в Европа като нарицателни (с ироничен подтекст) за млади момчета и момичета, които пресъздават англоамериканския бохемски (нощен) живот и са семантично свързани с антинацистката съпротива. „Зоза“, използвано в български контекст единствено в женски род, произлиза от френското „зази/зазу“ – младежки субкултурни движения в Париж, противопоставящи се на окупаторите и колаборационистите, а пък „суинг“, с което се назовават момчетата, идва от едноименния музикален стил и в частност от суингиращите момчета (Swing-Jugend) в Хамбург и Берлин. В Съветския съюз тази култура също има своето присъствие, и то още преди войната, като се развива сравнително необезпокоявано до края на 40-те години. Тогава комсомолски лидери и казионни

вестникари започват да ги обвиняват в тунеядство и „безроден космополитизъм“, в подражание на западния житейски стил. Те се обличат в цветни дрехи по последна мода, слушат много джаз и танцуват буги-вуги. Другото им название е „стиляги“. Бързо се сдобиват с множество карикатурни профили и фейлетони в пресата, биват изобличавани на комсомолски и студентски събрания, изключвани са от университета и са подстригвани до голо публично. Българските зози и суинги имат твърде сходна съдба, но остава отворен въпросът доколко родната партийна пропаганда следва плътно съветския модел, или има и собствен принос. Между 1947 и 1953 г. хумористичният вестник „Стършел“, който в този период изцяло следва партийната линия, публикува серия от карикатури, които ги представят като безделници, които „паразитират“ на гърба на трудовия човек. Една от тях през 1953 г. директно сравнява група маймуни в клетка с група младежи, обути в джинси и с щампирани тениски, седнали на градинска пейка (сред които и младеж с банджо), със следния текст: „Из зоозабележителностите на София. Напоследък по булевард Руски и из парковете на столицата отново се появиха стада от суинги и хулигани, които се държат непристойно и смущават отдиха на трудещите се.” Рисунка на руския художник Леонид Худяков от 1959 г. прави същото карикатурно сравнение. Младеж и девойка в ярки цветни дрехи стоят пред клетка на маймуни в зоопарк, които ги сочат с пръст и се превиват от смях.

Като цяло във визуално отношение зозите и суингите са абсолютният антипод на бригадирите с аскетичното им облекло и всекидневие. Въпросното облекло подчертано се свързва с това на доскоро воюващите на фронта. На снимки и спомени от бригадирското движение те носят груби дочени дрехи, сухарна торба, войнишко канче и гумени цървули. Контрастиращият с него и изобличаван в пресата „упадъчен вид“ на зозите и суингите не остава съмнение в тяхната принадлежност към непрекъснато разширяващата се група на народните и класови врагове: тесни рокли с дълбоки деколтета, къси поли и високи токчета за младите жени, дълги, широки якета и панталони и джинси за младите мъже. Докато бригадирите спят на дървени нарове и пеят патриотични песни около високи огньове, зозите и суингите следват „буржоазни“ моди, посещават прекомерно увеселителни заведения и слушат любимата си музика от чуждестранни радиостанции и най-вече се поддават на опасна западна пропаганда, което ги превръща освен в паразити и в родоотстъпници. За разлика обаче от съветските си събратя, които в немалката си

част са деца на управляващия елит, българските „упадъчни“ младежи са по-скоро деца на обявени за „неблагонадеждни“ родители, какъвто е всъщност случаят на Мария Абаджиева-Елисеева. Тя така и не разбира защо наред с всичко останало е набедена за „зоза“, след като носи старите рокли на леля си и кърпени обувки. Въобще твърде спорно остава доколко определяните като зози и суинги са безусловни носители на западни влияния и тенденции. Трябва да се обърне внимание на факта, че години наред след 9 септември 1944 г. в огромна част от населението в страната съществува надеждата, а дори и очакването за намеса от страна на демократичните сили на Запад, които ще сложат край на самозабравилото се управление на комунистическата партия. Това, от една страна, обяснява възможните увлечения по всичко западно, но и е причина при констатирането дори и най-бегла несъвместимост с характеристиките на „новия човек“ и „новия младеж“ категорията на „зозите“ и „суингите“ да обслужва санкционирането на преките наследници на (културата) на „бившите хора“, износващи дрехите и аксесоарите на своите предци. Тези от тях, които не се включват в редиците на комсомолците и бригадирите, понасят дори по-големи репресии от съветските си връстници. Освен наказвани с публичното обръсване на глави, те са пращани в трудови лагери с обвинения в нарушаване на обществения ред и хулиганство. Наред с тях и техните модни или танцови увеселения, макар и в несравнимо по-малък мащаб са преследвани и всякакви по-скромни форми на забавление. Така ЦК на ДКМС констатира „вражески прояви“ в Казанлък през 1950 г., за които трябва да се вземат специални мерки. Ето как е описана една от тях: „В мъжката гимназия в Казанлък била сформирана преди Коледа групата „Пръч“. Тя се състои от 10 ученика и 10 ученички от девическата гимназия. Всеки от тях има специално име като „Санчо Панса“, „Морж“, „Тулум“, „Черво“, „Лоло“ и др. В нея с изкл. на 6-7 ученика, всички останали са членове на ДСНМ, а има и изключени такива. Тази група устройва журове и стои до късно през нощта“.

ХУЛИГАНСКИ РЕВОЛЮЦИИ

Ако нарицателните „зози“ и „суингите“ сравнително бързо излизат от езикова употреба по отношение на идентифицирането на противниците на режима, то „хулиганството“ трайно се настанява в речника на охраняването на вътрешната и външната сигурност на страната, както и свързването му с деморализиращо

чуждестранно влияние и/или нестандартен външен вид. Макар и Априлският пленум от 1956 г. официално да обявява края на сталинския период, на култа към личността и съответно да дава заявка за известна либерализация на режима, по-късно същата година концентрационният лагер „Белене“ приема нови попълнения заради „събитията“ в Унгария и необходимостта там превантивно да се въдворят потенциални техни симпатизанти. В действителност въпреки жестовете на солидарност от страна на млади ученици и студенти и отделни кръгове от интелигенцията, които по-късно ще си спечелят прозвището „Априлско поколение“ и които се осведомяват за случващото се от забранените чужди радиостанции, напълно липсват опити за изразяване на открита подкрепа към въстаналите унгарци. Страхът от сблъсък с увеличаващата своята власт и обсег на действие държавна сигурност и от попадането в лагер е все още прекалено силен и основателен. Този подход към младите (както и към всички поколения на социалистическата държава) – на особена бдителност и санкция на неконформистко поведение и видимо различие от униформените идентичности на бригадири, ударници, пионери, комсомолци и т.н. – се запазва и усъвършенства през целия период на социализма. Така в следващите години властта се отнася благосклонно към т.нар. Априлско поколение – на млади поети и писатели, които застават срещу конформизма и каноничните жанрови и стилови форми в литературата – и немалко от тях достигат до най-високи позиции в партията.

В същото време две години след отварянето на ТВО Белене през 1956 година заради Унгарските събития, след т.нар. „хулиганска акция“ от началото на 1958 година лагерът получава нова солидна доставка от „политически опасни лица“. Става въпрос за акция на Държавна сигурност, която носи кодовото име „мероприятие Мълния“. Задържани са 1700 души, набедени за хулигани, като след приключване на разследването в ТВО Белене са въдворени 1145, 167 от които са непълнолетни (34 момичета), а най-малкият въдворен е едва на 12 години. Основната част от арестите се осъществява на 26-ти януари, като се действа въз основа на предварително изготвени списъци на база регистриран криминален контингент, но и чрез подвижни бригади, чиято задача е да арестуват по улиците хора с неприлично облекло. Колко неприлично може да бъдеш облечен в януарския студ? През 1958 година носенето на ямурлук се оказва един от най-обезпокоителните модни атрибути на арестуваните, наред с „неприличното“ връзване на косата на конска опашка, като общото между тези “политически”

опасни явления е, че и двете се считат за повлияни от западни модни тенденции. Облеклото е само формален белег. Сводките от разпитите много ясно показват вектора на репресивния апарат, който приравнява в неразличимо цяло криминални престъпления, опозиционни политически ориентации и творчески изблици на несъгласие с мнозинството. Така сред задържаните попадат дребни крадци и измамници, „работил против властта, ОФ и ТКЗС“, съхраняващи в дома си „снимки на цар Борис и царското семейство и фашистка литература”, музиканти и артисти, анархисти, хора, поддържали връзки с граждани на капиталистически страни, младежи от семейства на „врагове”, разпространители на „най-цинични вицове против народната власт”. Почти всички са обвинени в неприлично поведение, морално разложение и незаконна търговска дейност.

Публичното и институционално санкциониране на „хулиганството“ продължава и през 60-те и през 70-те години, но постепенно криминално проявените „хулигани“ започват да се разграничават от демонстриращите „безкритично отношение и увлечение към буржоазната мода в облеклото, танците и песните, отклонение от принципите и нормите на социалистическия морал“. Нещо повече, с течение на времето то се превръща в рубрика на един типизиран назидателен дискурс на грижа за (правилната идеологическа насока на) вкусовете, предпочитанията и сантиментите на (младите) социалистически граждани. Този дискурс се колебае между налагането на реално публично наказание и вътрешно-групово порицание, в разстоянието между които се (само)конструират нови индивидуални и групови идентичности. Както изтъкват множество изследователи, частното пространство в страните от Съветския блок през възпросните десетилетия, в това число в България, започва да се еманципира от живота под ръководството на партията, което води до развитие на нови и разнообразни жизнени нагласи и консумативни практики. Така Карин Тейлър достига до извода, че поколенията на зрелия социализъм в България осъществяват т.нар. „поведенческа революция“, която загърбва репресивното сталинистко минало и присвоява културния репертоар на нежните и сексуални революции на Запада, понасяйки силното влияние на хипи-движението и рок-музиката. В същото време според нея тя прониква в социалистическия печат в текстове, посветени на моралното и половото възпитание.

Подобна промяна на първо място следва логиката на социалното възпроизводство. Децата на някогашните бойци на отечествения и стопанския фронт влизат едновременно в периода на „мирно развитие на социалистическото общество“ и в своята социално активна възраст. Те експериментират с роли и идентичности, които не винаги следват пионерски поръчения, идеологизирани образователни програми и комсомолски директиви. Тази смяна на поколенията и културните нагласи се наблюдава и при хулиганската акция. Около 60 момчета и момичета от задържаните заради неприлично облекло са деца на партийния и интелектуалния елит. Още тогава джазът, който е забранена музика през 40-те години, става допустима форма на „леко“ забавление, а през 70-те години създаването на „български джаз“ се вменява като задача на талантливи музиканти. В сходен дух през 1963 г. известните български поети Любомир Левчев, Константин Павлов и Стефан Цанев, преживяващи се и назоваващи се тогава „млади разгневени мъже“ и емблеми на Априлското поколение, се принуждават да отменят четене на своите „битнически“ стихове, защото съвпада с официална проява, а през 1973 г. Левчев получава Димитровска награда. Не на последно място, ако през 1958 година ямурлукът е основание да попаднеш в трудов лагер, то едва пет години по-късно на заседание на Политбюро от 1963 г. високопоставени партийци остро осъждат действията на русенски милиционери, които са се опитали да арестуват студенти от ВИТИЗ, защото ходели с къси панталони.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ВЪЗПИТАНИЕ НА ВКУСОВЕ И ЧУВСТВА

„Поведенческата революция“ не просто намира място в социалистическите медии, а се предоговоря отгоре и отдолу в рамките на действащи широки управленски програми и институционален надзор. Трудовият фронт се трансформира в „културен фронт“ (Еленков), в който младежта отново е призована да заеме челно място. Част от либерализацията, настъпила след Априлския пленум, се характеризира с налагането на фигурата на „културния човек“ и респективно „културния млад човек“. Той идва на мястото на бригадирите и кооператорите и се явява средоточие на масови и елитарни нагласи, на „духовни“ и материални ценности, на индивидуални и групови вкусове. Културният млад човек обаче също трябва да се дисциплинира и огради с нови ориентири в нарастващото разнообразие от творчески импулси, увлечения

по звезди и стилове на музикалната сцена, литературни предпочитания, хобита и забавления. Защото след джаза и суинга идва вълната на рокендрола и туиста, след поетите с ватенка – „младите разгневени мъже“, след тях поредните западни и родни звезди и „поклонничества“ – в полето на изкуствата, спорта, колекционерството и т.н. Естетическото възпитание започва от възприятията и чувствата – най-вече с отклоняването им от разлагащото влияние на капиталистическата масова култура. То продължава с развитието на личността и нейните таланти в множество и различни форми на художествена самодейност и завършва с членство в творчески съюзи и Димитровски награди.

Приблизително това е маршрутът, които в идеалния случай младият индивид извървява, за да се преобрази в истински културен човек, но и този, който партията и комсомолът в продължение на няколко десетилетия очертават и прецизират, за да овладеят засилващата се поколенческа и културна динамика. Оттук насетне като водеща линия в държавните политики спрямо младежта по образец на съветския модел се налага масовата социализация с приобщаване към културните постижения, кореспондиращи с ценностите на новия строй, за разлика от предходната мобилизация на класова и политическа основа. Подобен подход води до почти автоматично лишаване от автентичност и значимост на всяка младежка съпротива или антиконформистко поведение чрез прехвърлянето на отговорността и „вината“ върху къде по-абстрактни, къде по-конкретни персонажи и тенденции на идеологическата диверсия, които неизменно съблазняват и вредят на неукрепналите умове на социалистическите граждани. Така през 1963 г. Политбюро обсъжда мероприятия за борба с буржоазното влияние сред младежта, откривайки го в увлечението по туиста - „един неестетичен, с много динамично темпо танц, който с фигурите си навява еротика и пошлост“. През същата година се свиква и научен семинар по проблемите на буржоазното влияние сред младежта, който взима под внимание гледната точка на самите млади хора към западната музика и мода и разисква въпросът какво именно я прави „упадъчна“ или „в какво се състои партийността на широкия крачол и непартийността на тесния?“ Участниците в семинара достигат до извода, че основен проблем си остава самият произход на „западните модни явления“, който по необходимост предпоставя тази упадъчност. Модерните танци не са нещо лошо сами по себе си, но в буржоазния свят те се свеждат до „кълчения“ и губят своето естетическо или дори възпитателно значение. Оттук логично се формулира задачата за

лансирането на съвременни български танци, което да заложи на съчетанието между „динамичните и вихрени български народни танци и съвременни ритми и фигури“. На практика научната общност не предлага оригинално или новаторско решение, защото година по-рано композиторката Лили Лисичкова и хореографката Люба Вълчева създават танца „Добруджана“ на базата на добруджанските фолклорни танци. Със своите сложни стъпки обаче той така и не става толкова популярен, колкото туистът и другите западни танци. По същия начин усилено рекламираната българска естрадна сцена не успява да измести слушането на западни изпълнители и групи.

Когато „бийтълманията“ достига страната в средата на 60-те години, се задейства поредният цикъл от дискусии и мерки. Застъпвайки се с туиста, тя започва да си пробива път най-напред сред студентската младеж и учениците в чуждоезиковите и музикалните гимназии, които започват да имитират стила на британските музиканти и да се опитват да правят собствена музика. В годините, в които се създава „Добруджана“, в мазета и по тавани, както и градските паркове, започват да свирят едни от първите рок групи – „Бандараците“ и „Сребърните гривни“, а по-късно и „Викингите“, изцяло вдъхновени от западната сцена. На заседание на ЦК на БКП през 1964 г. Тодор Живков изразява сериозна загриженост относно нарастващото буржоазно влияние сред младежта. Той отбелязва, че независимо от предприетите мерки това влияние продължава да се разширява и до голяма степен признава, че е налице поколенчески разрив, който трудно може да бъде преодолян. Според него младите хора, които са „нови и различни“, не могат да бъдат спрени да танцуват модерни танци с динамични ритми или да пеят съвременни песни. Това обаче засилва необходимостта от прилагане на по-строги административни мерки за ограничаване на „уродливата музика и изкълчените танци“. Основната задача в това отношение обаче е възложена на творците, писателите, композиторите и хореографите, които трябва да създадат подходящите съвременни песни, музика и танци за младежта. Радиото и телевизията също са призовани да спрат разпространението на „блудкавите и изкълчени еснафски и порочни пиеси на леката и танцова музика“.

В началото на 1966 г. е свикана конференция на Комитета за изкуство и култура, която обсъжда популярната музика и силно критикува рока. Партията официално прекратява толерантността

към западната култура. На 18 октомври 1966 г. ЦК на БКП приема програма, която задължава обществените органи „да водят системна, научно обоснована борба за преодоляване влиянието на буржоазната и дребнобуржоазната идеология, за пресичане на идеологическата диверсия на империализма... за преустройството на бита и общественото поведение на трудещите се в съответствие с принципите на комунизма“ (Решение „Б“ No. 9 на Секретариата на ЦК на БКП, 1967 г.). През 1967 г. в своите „тезиси“ към младежта Живков отново подчертава необходимостта от популярна култура, но настоява тя да бъде изпълнявана от българските младежи. През 1968 г. се провежда конференция със сходна цел, която води до нова пропагандна вълна в периодиката, представяща западната популярна музика като опасна за здравето и живота.

„Преустройството на бита и общественото мнение“ се разпростира не само върху популярните танци и мелодии, но и върху заниманията с различни жанрове и форми на изкуството. Нещо повече, последните изцяло трябва да доминират и унифицират все по-неконтролируемо разрояващите се младежките жизнени стилове и културни преживявания. Естетическото възпитание парадоксално съчетава претенция за елитарност – висока естетическа и морална стойност на създаваните образци със специфична демократизация на тематичния диапазон, на рецепцията на произведенията и на авторството – с непрекъснатото въвличане на младите поколения в (емоционално) ангажирани занимания и творчески изяви. Така първите научни трудове по темата се фокусират върху необходимостта от проникване на комунистическата идеология в „душевността и практическата дейност на личностите“ посредством насърчаване на досега с художествената литература и въобще с изкуство, за да бъдат насочени техните чувства към социалистическите ценности, доколкото „в чувствата е отразено... цялото съдържание на нашите души и на техния строй!“.

КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПСИХОЛОГИЯ НА МЛАДАТА ХУДОЖЕСТВЕНО-ТВОРЧЕСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ

Непрекъснато оптимизиращата се стратегия за предоставяне на стойностни и привлекателни алтернативи на упадъчната западна култура пуска в обръщение две нови, по-всеобхватни и хомогенизиращи категории или понятия, които легитимират различни трансформации в официалния пропаганден дискурс

и в институционалните практики, свързани с „възпитанието на чувствата“ на младото поколение. Това са „младата художествено-творческа интелигенция“ и „многостранно и хармонично развитата социалистическа личност“. Категорията на „младата художествено-творческа интелигенция“ се отнася най-вече към достъпа до публичност на различни младежки общности и групи, сформиращи се спонтанно - по силата на общи вкусове, предпочитания и регламентирано – в рамките на образователната система или творческите съюзи. Първите получават публично признание само доколкото се приобщават към вторите и *vice versa* – от вторите се очаква да бъдат автентични и оригинални в своето организирано ангажиране със „социалистическите ценности“. Някои от по-ранните употреби на понятието могат да се открият в материали на Националната конференция на младите литературни творци, проведена от 11 до 14 май 1965 г. На въпросната конференция Комисията по идейно-възпитателната работа при ЦК на ДКМС представя „критични бележки за недостатъците в работата ни с младата творческа интелигенция“. Вече на XVI отчетно-изборна конференция на столичната комсомолска организация от 14 март 1969 г. самият Тодор Живков използва понятието в контекста на „преодоляването на различията между класи и класови прослойки и потвърждение на основната тенденция в развитието на социалистическото общество в пътя му към комунизма – засилване на неговата класова еднородност и социално единство“.

Пред 1971 г. се създава Националният клуб на младата художествено-творческа интелигенция като централно ядро на една непрекъснато разширяваща се мрежа за моделиране на жизнените стилове на младежта. Най-напред се активизира съществуващият от по-рано Кабинет на младия писател и се създава Клуб на младия журналист. Следва учредяването на нови кабинети и секции, национални конференции и срещи на млади творци от всички сфери на изкуството. В края на 70-те и началото на 80-те години той вече разполага с впечатляващ собствен културен календар, обрастващ с все повече дати и събития: семинари, пленери, конкурси, национални празници и др. Като цяло в целия период се развива мащабна дейност по колективизацията и институционализацията на всевъзможни творчески пориви и вдъхновения. Преустройват се и се създават нови младежки и обществени домове, разширява се читалищната мрежа, функционират всевъзможни литературни кръжоци и клубове към училища, към местни вестници и списания, към фабрики и болници, реци-

таторски групи и аматьорски рок-състави и музикални школи към читалища, клубове за научна фантастика и др. Заедно с различни педагогически и културни издания те се превръщат в главните канали на социалистическото възпитание, които преобразяват фенската споделеност на определени културни продукти в „широки културни интереси“ и „художествена самодейност“.

Ако понятието за младата художествено-творческа интелигенция поставя акцент върху въвличането на младите поколения в постигането на идеологически и мирогледен консенсус между всички обществени групи на полето на културата, то тясно свързаното с него понятие за „всестранната и хармонична социалистическа личност“ се фокусира върху вътрешния свят. Личните преживявания обаче непременно трябва да бъдат извадени на показ или най-малкото споделени с партийните наставници, а също и да се излеят в разнообразни естетически форми и културни активности.

В същността си понятието стъпва върху класическото разбиране на марксизма-ленинизма за комунистическото общество като осигуряващо условия за преминаване от една сфера на производство в друга и за „пълното и свободно развитие на всеки индивид“. Но и ранните, и по-късните му употреби в България се насочват към емоциите и афектите и тяхното възпитание посредством творчески занимания именно с оглед на въпросното развитие. Така в печата учители и родители са призовани да осъзнаят огромната способност на чувствата „да предизвикат сериозно изменение на духовния мир и постъпките на човека“ и съответно да работят за „внедряване на ново чувство“. В края на 70-те години развитието на социалистическите личности се свързва с „пълно единство на комунистическата идеология с комунистическата психология“.

Но кулминацията в усложняването на употребите на понятието идва с периода, в който Людмила Живкова оглавява и управлява Комитета за изкуство и култура. Тя налага културна политика, която поощрява духовното израстване и самоусъвършенстване, налагайки високото естетическото преживяване като основна характеристика на социалистическите индивиди и отваряйки културния фронт дори за ню ейдж култове и влияния. Утвърдената от комитета през 1978 г. „Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята и културата за хармонично развитие на личността и обществото в етапа на изграждането

на развитото социалистическо общество“ и първото издание на нейната най-известна в международен план културна инициатива „детска“ асамблея „Знаме на мира“ една година по-късно обосноват социалистическия начин на живот като свободно избиран и творчески пресъздаван, следващ примера на прометеевски фигури като Леонардо да Винчи, Николай Рьорих и Алберт Айнщайн, култивиран от ранна възраст в разнообразни жанрове и форми на изкуството и науката.

ПАРАИНСТИТУЦИОНАЛНИ ФОРМИ И СУБКУЛТУРНИ ЯВЛЕНИЯ

Въплътените в лавинообразно нарастващи възможности и форуми за изява, трансформациите в официалния идеологически дискурс дават тласък не толкова на унифицирането, колкото на открояването на различни младежки жизнени стилове. Те правят възможни както оригинални, така и конформистки версии на индивидуализация и социализация. Особено свидетелство за подобен процес предоставят рубриките на младежките и женските списания с писма на читатели и адреси за кореспонденция и рубриките с отговори на въпроси на читатели, давани от видни представители на българската художествено-творческа интелигенция. Те прекрасно показват как идеологическите понятия се обживяват по начин, които ги превръща в инструмент за разгръщане на оригинални жизнени проекти на индивидуално ниво и за деполитизация на младежките прояви на различие в по-мащабен план. Ако през 50-те години се насърчават и публикуват писма до съветски другарчета, то през 70-те години разглежданите рубрики започват да се пълнят с писма, с еротични образи и желания и се превръщат в класически рубрики за запознанства. Авторите на последните – студенти и студентки, млади инженери и учителки, моряци, работници и др. - неизменно демонстрират широки духовни интереси, харесват поне няколко вида изкуства и имат амбиции да се развиват в културната сфера. Те споделят любовта си към операта, театъра и балета, спорта и естрадната музика и др. и очакват в ответ да намерят своята половинка със също толкова богата палитра от вкусове, изцяло вписвайки се в категорията на всестранно развитите социалистически личности. В сходен дух редактори и общественици обсъждат „деликатни теми“ и изказват симпатиите си към „чувствителни младежи“, които търсят себе си и експериментират в изкуството.

Като цяло може да се каже, че през 70-те години младите хора в България деколонизират или реколонизират както пропагадните, така и институционалните структури на зрелия социализъм. Неслучайно 70-те години бележат разцвета на различни форми на художествена самодейност. В клубове и читалища, които са под прякото ръководство на Комсомола, се създават малки общности и приятелски кръгове. В тях дисциплината отстъпва на вдъхновението и чувството за споделеност на определени увлечения и желания. Те приютяват множество младежки рок банди, които след 1974 г., когато в България по примера на Съветския съюз се създават държавно-спонсорирани рок банди, започват да свирят и на публични места и да участват в масовите мероприятия, организирани от Комсомола, напомнящи рок концерти. Те натрупват опит в съперничество и сътрудничество със спонсорираните групи, включващи професионални музиканти и експериментиращи с фолклорни елементи – в синхрон с директивите, зададени от партията. Най-известната от тях, силно повлияната от прогресив рока и ню уейва „Формация студио Балкантон“ (ФСБ) се радва на популярност десетилетия след падането на режима. Под държавна опека се появяват дори политически рок песни, възпяващи социалистическите ценности, а през 1975 г. за първи път се провежда фестивалът „Ален мак“ по подобие на фестивала за политическа песен в Източна Германия.

Към края на 70-те години музикалната сцена е вече е много пъстра. Надига се диско вълната, покорила вече цяла Европа, която среща далеч по-малко съпротива от страна на властите. Броят на дискотеките нараства от една (в мазето на Софийския университет) до 300 само за седем години. Паралелно с верни поклонници се сдобива и известният съветски артист и музикант Владимир Висоцки, държан далеч от голямата сцена както в СССР, така и в България. Повечето от тях са „съветски възпитаници“ – следвали или работили в СССР, деца на комунистическия елит, които „чисто поколенчески търсят собствена идентификация“ и отстояват „хулигански стил“.

Рок, Висоцки или диско се слушат много по-малко на открито, отколкото на закрито – на т.нар. терени, купони или партита в частни апартаменти, „където официалните представи за прекарването на свободното време са узурпирани от младежките фантазии и желания“. През 60-те години те са виждани като застрашаващи моралната чистота на младото поколение – „места, на които се пиянства и блудства“ и звучи „креслива джазова

музика“, но през 70-те години контролът върху тях става все по-трудно постижим.

През първата половина на 80-те години, след смъртта на Людмила Живкова, ознаменуваща края на крехката либерализация на режима в ню ейдж кодове, настъпва пореден обрат в отношенията между младите и властта. В синхрон с новият курс, наложен от Юри Андропов, се изисква по-строга бдителност и „грижа“ за младото поколение, затягат се мерките в борбата със западното влияние и повлияните от Запада субкултурни форми. През 1984 г. Комитетът по изкуство и култура поема отговорността да засилване на контрола над музикалната продукция в страната. Още следваща година той издава заповед за централно организиране на дискотеките и запълването им с политически програми с оглед на преодоляването на оказваното от тях буржоазно влияние. За целта е създадена националната комисия за дискотеките, която трябва да ги трансформира в центрове за идеологическо обучение – мерки, които изцяло отблъскват младите хора и очаквано развиват още повече неформалната култура на купоните.

Самите социални инженери на партийни постове отчитат, че през 80-те години интересът на младежта към системата за художествена самодейност рязко спада и е налице опасност от масово възникване, както се случва вече в други страни, на „самодейни стихийно формирали се младежки състави и театрални групи“, което крие риск подобни формации да се „окажат в изолация от „официалните“ форми на художествена самодейност“. Комсомолската организация се опитва да удържи контрола си върху свободното време на младежта чрез насърчаване на „самоинициативите“ в спорта, науките и т.н., тоест да поддържа организираната култура, но неформалните асоциации започват да добиват все по-голямо значение и комсомолските и партийни лидери признават, че младите все повече се дистанцират от съществуващата структура на производство и разпространение на културни ценности. Сред тях музиката е обявена за най-важен културен посредник, защото „групообразува сред юношеството, играе роля за личната идентификация при определяне на неформалния приятелски кръг“. В речника на педагози и социолози понятието за субкултура все повече разширява своите употреби. В научни изследвания, но и в партийни документи започват с тревожност да се констатират „редица екстравагантни субкултурни младежки явления“. Сред тях „метълите“ изглеждат особено опасни, а през 80-те години „посветените в тази субкултура“ значително на-

растват (около 1200 души в София през 1984 г.). На второ място по негативна популярност идват първите пънк групи. Пионер сред тях е кюстендилската група „Нови цветя“, създадена през 1979 г., която започва като група от художествена самодейност, но нейните членове не успяват да реализират свой концерт до края на режима.

Последният опит за преодоляване на пропастта между старите и младите социалистически поколения се предприема в хода на Горбачовата перестройка. През 1986-1987 година настъпва реабилитация на рок културата. На осмото издание на фестивала „Ален мак“ (1986) рокът е обявен за „напълно легален“ и „представен в цялото си достолепие“. За сравнение, на седмото издание той е „полулегален“. Младежките списания отразяват хвалебствено изпълненията на „Ахат“, „Щурците“, „Арсенал“, „Атила“ и съветската „Синя птица“. По това време в София започват да се създават и нови постпънк и ню уейв групи като „Кале“, „Ревю“, „Холера“ и други, които стигат до по-голяма сцена заедно с метълските банди „Тротил“, „Кокаин“, „Високо напрежение“ и група „Епизод“. В същите години набира фенове най-културата ню уейв българска група „Нова Генерация“, чийто фронтмен Димитър Воев се превръща в символ на екзистенциалната свобода и тихата съпротива срещу еснафския морал в (пост)социалистически контекст.

Към края на 80-те години вече стават възможни редица „сборища“, „хепънинги“ или просто „хави“, немислими през предходните години като например рокфестът в Борисовата градина от 1987 г., на който за пръв път пред публика излизат на светло много групи от ъндърграунда или пък хепънингът в двора на СУ по време на тържествата в честването на 100 годишнината на университета (навършваща се следващата година). Най-емблематично и запазило се и до днес е празнуването на Джулай морнинг, което стартира през 1985 г. През 1987 г. се провежда и XV конгрес на Комсомола, на който частично се демонстрира отвореност към интересите на младежта и в частност субкултурите, но финалните резолюции се придържат към бетонираните във времето призиви за елиминиране на всякакви „антиобществени дейности“. Тази реторика е стандартна за все по-безсилния и загубил надзорнически авторитет Комсомол, която по думите на Михаил Груев, „не успява да надмогне страховете си и да завие към курс на мирно съвместно съществуване“.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ВЛАСТ В (НЕ)СЪГЛАСИЕ С МЛАДЕЖТА

Последните десетилетия на режима на практика проиграват докрай идеологическия сценарий за овладяване на революционните енергии на младежта по мирен път, развиван след свалянето на култа към личността и завършен през 70-те години. Да се върнем към неговия кулминационен исторически момент – 1968 г. и Деветия световен фестивал на младежта. Официално „Бийтълс“ са спрени от участие, наложени са строги изисквания за спазване на прилично поведение (без тютюнопушене и комсумация на алкохол на обществени места) и за прилежен външен вид на делегатите от социалистическите страни – да носят униформите на младежките организации и народни носии. По време на фестивала на състезанието по хореография например се демонстрират танците „Дунав“ и „Албена“, отразени със суперлативи в печата и посочени като алтернативи на „неприличния рок“. Но в късните вечери, в по-сенчестите места на изградените сцени, в парковете и градините протича усилен обмен на различни образи на желанието и свободата в напълно неформални кодове – със свирене на китара на любими парчета, с разговори и флиртове около известни изпълнители и певци, с много евтин алкохол и цигари, преминаващи от ръце в ръце. Този обмен не нарушава, но и не се солидаризира с усилията на организаторите на фестивала. На свой ред, организаторите не налагат тежки санкции върху това полувидимо нарушаване на установените правила, но и не ги толерират. През 1969 г. началникът на Софийско градско управление на МВР пише, че „в столицата има лица, които поради това, че са изпаднали под чужди упадъчни влияния, не се занимават с обществено-полезен труд. Повечето от времето си прекарват в обществените заведения, пиянствуват, създават връзки на нездрава почва с чужденци, вършат контрабанда, валутни и други престъпления и нарушения.“ През юни същата година в Софийско управление на МВР се създава „специализирано отделение за борба срещу лицата с неприличен външен вид, неупражняващи обществено-полезен труд и лица морално разложени“, като дейността обаче му се изразява главно в бръснене на главите на млади бунтари или задържане на документи, което само придава култов статус на пострадалите.

През прословутата 1968 г. се създава Социологическият институт за изследване на младежта (НИИМ) като нов централен орган

на Комсомола. Както тогава, така и в края на 80-те години членовете му ще признаят утвърждаването и неудържимото разрояване на младежките култури и жизнени стилове: на „младежите с оръфани джинсови панталони, кожени-метални якета, развълнувани спектрални кичури, но и елегантни високи токчета, смразяващо виолетови устни, както и черни клинове, яхнали лъскави вихрогони с японски имена“ и ще призоват: „...Нека дискотеките и кафенетата са пълни, нека полите са къси, а косите – дълги, нека понякога не можем да заспим от китарения “satisfaction”. Непокорството е пулсът на епохата. В несъгласието със старото и в стремежа към по-добро е движението напред“ .

ЛИТЕРАТУРА

Bernstein, Seth. Communist Upbringing under Stalin: The Political Socialization and Militarization of Soviet Youth, 1934-1941. University of Toronto. 2013. https://utoronto.scholaris.ca/server/api/core/bitstreams/21de3543-28c7-4013-a924-684ec0f19b2c/content

Taylor, K. Let`s Twist AgainL Youth and Leisure in Socialist Bulgaria. Wien, Lit Verlag, 2006.

Абаджиева-Елисеева, Мария. Страници от дневника ми. – В: Знеполски, И. (съст.) Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944-1989).Том II С. ИИБМ&Сиела, 2010, 30-67.

Ангелов,Антон.Масовакултураикултуразамасите.(Институционален контрол върху популярната музика в социалистическа България, концептуални модели, практика и социален контекст, 50-те - 70-те години) – дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“, 2015.

Еленков, Иван. Труд, радост, отдих и култура. Въведение в историята на идеологическото моделиране на всекидневието през епохата на комунизма в България. С., Рива, 2013.

Еленков, Иван. Младата художествено-творческа интелигенция на социалистическа България. Аспекти на идеологическото ѝ създаване и институционален контрол. – В: Дичев, Й. О.Спасов (съст.). Новите медии и новите млади, С., Институт „Отворено общество“, 2009.

Крийд, Джералд. Опитомяването на революцията. С., Апострофи, 2007.

Янчева, Яна. Колективизацията в българското село (1948–1970). Колективна памет и всекидневна култура. С., Гутенберг, 2015.

Гончарова, Галина. Любовта към поета/поезията в писмата и социалистическите мащаби на младата литературна звезда – В: Колева, Даниела. (съст.)Любовта при социализма. Образци, образи, табута. С., ЦАИ, 2015.

Вуков, Николай. Младежта и нейните „любовни трепети“ при социализма: Обявите за запознанства в читателските писма на сп. Младеж. – В: Даниела Колева (съст.)Любовта при социализма.

Груев, Михаил. Младежките субкултури в България през 70-те и 80-те години на XX век. Критика и хуманизъм. 2014, бр. 43, с. 49-71.

Дойнов, Пламен. 1956: Унгарското въстание и българската литература. Творби и документи. С., НЛМ, 2012.

Дойнов, Пламен. Версията Левчев, Литературен вестник, бр.8, 2023, https://litvestnik.com/2013/10/01/%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%B2/

Скочев, Борислав. Хулиганската акция и победата на социализма, Държавна сигурност.com, 2012, https://desebg.com/2011-01-13-09-29-27/860-2012-08-27-07-33-14

ИЗТОЧНИЦИ:

АКРДОПБГДСРСБНА ,ф.. 22; оп. 1а, а.е. 801, л. 18 Информация за състоянието на политическата и криминалната престъпност и други нелоялни прояви на младежта в страната през първото полугодие на 1970 г

АКРДОПБГДСРСБНА ф.20. оп. 1, а.е. 261, л. 6-7

ЦДА 12, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5092, л.12Протокол № 81 от 26 март 1963 г. от заседание на Политбюро (ПБ) на ЦК на БКП с взети решения за: мероприятия за борба с буржоазното влияние сред младежта;

ЦДА 12, ф. 378Б, оп. 1, а.е. 47, л. 47 – речи на Тодор Живков на комсомолско събрание на Софийската младеж, протокол от заседание на ЦК на БКП с изказване на Живков по въпроси за възпитанието на младежта

ЦДА 12; ф. 1053, опис 7, а.е. 166 Стенографски протокол от научен семинар по проблемите на буржоазното влияние сред младежта 1964

ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5092 - Протокол № 81 от 26 март 1963 г. от заседание на Политбюро (ПБ) на ЦК на БКП с взети решения за: мероприятия за борба с буржоазното влияние сред младежта и писмо от ЦК на Димитровския комунистически младежки съюз до секретариата на ЦК на БКП за някои прояви на буржоазното влияние сред младежта и др., 1963 г., л. 27

ЦДА, ф. 1053, оп. 1, а.е. 14, л. 14. Информация за някои вражески прояви сред учащата се младеж, 8 февруари 1950.

Карикатура на стиляги: https://snob.ru/style/pervaia-sovetskaia-subkultura-kotoroi-ne-bylo-kto-takie-stiliagi/

Галина Гончарова, доц., е преподавател в Катедрата по история и теория на културата в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Нейните изследователски интереси са в областта на българската социална и културна история (модерност и съвременност), устна история, антропология на религията, култура на грижата. Има публикации по теми като поколенчески идентичности и дискурси, възрастови преживявания по време на социализма, съвременни религиозни идентичности и практики, неформални грижи за хора с увреждания и др.

СЕКРЕТНО!

НЕКЛАСИФИЦИРАН
§ 17 от ЗДРДОПБГДСРСБНА

15Тп-1
163
II

"ПОВЕЧЕ ДЕМОКРАЦИЯ,ПОВЕЧЕ СОЦИАЛИЗЪМ!"
М.С.Горбачов

БЪЛГАРИО, КАКВО ЩЕ ПРАВИМ ?!

Скъпи сънародници,

През последните години България преживява не само застой но и упадък.Положението се влошава с всеки изминат ден.Родината ни е на ръба на катастрофа.Навлизаме в състояние на хаос.

Кризата се появява във всичко – в икономиката,в политиката, в идеологията.Главното проявление на тази всеобща криза е дефицитът: дефицит на хранителни продукти и търсени промишлени стоки,дефицит на валута във всичките й направления,непрестанно се увеличава бюджетният дефицит както на държавата,така и на една значителна част от населението,която финансово изнемогва. Деветмилионна България върви стремглаво и главоломно към десет милиарда долара задължения на западни държави.Животът ускорително поскъпва,жизненият стандарт на хората тревожно се влошава. В пълен дефицит са гласността и демокрацията,налице е дефицит на морал и поведение.Все повече в дефицитен се превръща самият социализъм.

Само злоупотребите и корупцията са в неограничен излишък.

Пренебрегнат е безсмъртният пример на Левски,Ботев, Димитров.Потъпкват се идеите на Владимир Илич Ленин.

Производствената база на страната е повсеместно рухнала. Икономиката е в задънена улица,защото мерките,които се взимат са палеативни,несъстоятелни,неефективни и дори вредни.

ПЕТЯ В. АНГЕЛОВА

СОЦИАЛИСТИЧЕСКО ВСЕКИДНЕВИЕ

МЕЖДУ КУЛТУРНОТО ПОТРЕБЛЕНИЕ И ИКОНОМИКАТА НА ДЕФИЦИТА

В епохата на социализма настъпват дълбоки и трайни промени в държавата, обществото, икономиката и културата, които неизбежно предизвикват радикален обрат и в частния живот на отделните граждани и променят до неузнаваемост тяхното всекидневие. Повече от 35 години след края на режима по особен начин реликвите на това ново – небуржоазно, некапиталистическо – „трудово всекидневие“ остават във въображаемите и реални домове на поколенията, които не са живели при социализма. Те извикват в еднаква степен любопитство или недоумение, но и носталгично желание за връщане в едно идеализирано социалистическо минало. Нещо повече, социалистическото всекидневие, маскирано най-често като „ретро“, има широко обществено присъствие. Тук става дума не само за реално наследени предмети от времето на социализма като стари холни секции и битови предмети, но и за съвременни реплики. Това са например популярни, дори емблематични някогашни хранителни и козметични продукти, за които хипермаркетите организират тематични „ретро седмици“. В сходен контекст съществуват ретро музеите във големи и малки градове като тези във Варна и Пещера, както и онлайн пространствата за „спомени“, споделящи снимки с кратко описание на всекидневни сюжети от социализма и други негови „призрачни сенки“. Всички тези елементи не само предизвикват носталгично вълнение, но и допълнително конструират представата на новите поколения за най-същностните опори на социалистическия свят, които и без друго често са лишени от историческа фактичност и обществен консенсус. Но освен че социалистическото всекидневие в известен смисъл „възкръсва“ в нов демократичен контекст, успоредно с това то утвърждава определени всекидневни практики и жизнени стратегии, с които

хората продължават да си служат и след края на породилата ги политическа система. Именно тези практики и стратегии се оказват най-устойчивото наследство от социалистическия режим и затова животът на обикновения човек от онова време заслужава по-прецизен изследователски поглед.

СТУДЕНА ВОЙНА И ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ ДЕН СЛЕД ДЕН

Ще започна от няколко основни фактора, които не просто влияят на всекидневния живот, а водят до споменатия по-рано радикален обрат в битието на хората. На първо място е стремежът за цялостно овладяване на всекидневието и утвърждаването на „социалистическия начин на живот", а след това и изграждането на новите „социалистически личности", защото теорията постулира (поне в началните опити на практическото ѝ реализиране), че новият човек ще бъде продукт на новата среда. Идеологията се простира от структурата на жилището и мебелировката на дома до оформлението на големите градски площади и цялостното градоустройство; от облеклото и прическата до делничната и празничната украса в завода; от професионалните празници до пълноценното изпълване на свободно време; от подредбата на витрините в магазина до салатата в ресторанта. Това и още много, на практика всичко, по един или друг начин става предмет на доктринално шлифоване, за да може да се построи социалистическото настояще и комунистическо бъдеще.

Може би най-цитираната мисъл около социалистическото всекидневие е тази на френските антрополози Берто и Малишева, които стигат до извода, че същността на всекидневния живот е една от най-пазените тайни на комунистическите режими. Тоталитарният характер на социализма предполага навлизане, нормиране и контрол, белязващи най-съкровените пластове на личния човешки живот. Той се поддържа посредством органите на Държавна сигурност и агентурната мрежа - онова, което Александър Кьосев нарича „престъпления срещу всекидневието". Резултатът се илюстрира от „всекидневната параноя на комунизма, деформираща жизнения свят". Идеологическото противопоставяне между социалистическите и капиталистическите държави често се пренася именно на „всекидневния фронт" (особено от 60-те години нататък). В този смисъл модернизацията и свързаната с нея индустриализация, неспирно изтъквани от партийните лидери като маркери за обществения просперитет, също задават

ежедневния ритъм на живота на социалистическите граждани. Не трябва да се забравя обаче, че тези процеси понасят ограниченията на плановата икономика, системния недостиг на стоки и суровини, от които зависят параметрите на частния живот в условията на „икономика на дефицита“, описана от Я. Корнай. Това от своя страна определя границите на всекидневието през не/възможността за потребление на определени стоки и услуги, довеждайки в течение на времето до специфични стратегии за компенсиране на дефицитите.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СОБСТВЕНОСТ И ЧАСТНИ ПАНЕЛНИ БЛОКОВЕ

Друго радикално изменение в условията на съществуване на обикновения човек, оставило до днес следа в мисленето и поведението на хората, е ликвидирането на частната и въвеждането на социалистическата собственост, защото всекидневието попада в пряка зависимост от допустимите форми на притежание. Както пише Иван Еленков, според Закона за собствеността от 1951 г. социалистическата собственост е „основа на обществения строй в Народна република България и източник на нейното богатство и мощ“, тя е „всичко на държавата, кооперациите и обществените организации“, като със своя собственост разполагат и „частните лица“. Именно в напрежението между общото, от една страна, и особената грижа, насочена към малкото останало в лично притежание, от друга, прозира ясно невъзможността за сбъдване на утопичния комунистически проект и създаването на идеалните нови хора.

Социалистическата държавна собственост се налага като алтернатива на частното капиталистическо притежание, считано от марксизма за източник на обществено зло. Първо са национализирани предприятията, а по-късно се преминава към изземване на селскостопанските имоти и създаването на Трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС). С това ежедневието на селските жители (по това време мнозинството от населението в България) се преобръща изцяло. Трябва да отбележим, че за около 30% от живеещите на село, но разполагащи с малко или никакви имоти, колективизацията несъмнено води до положителна промяна. За останалите обаче отнемането на земите и инвентара, а с това отнемането не само на доходите от тях, но и цялата регулация на всекидневието се преживява изключително тежко.

В резултат на колективизацията започва голямото преселение на някогашните селяни в градовете. Там те търсят работа и ново препитание, които обаче рядко са удовлетворяващи и това води до увеличаване на потока от хора между различни дестинации и места за усядане. Тези процеси, паралелно с монументалното обществено строителство, оставят най-трайния архитектурен отпечатък от социализма – панелните блокове. Тяхното масово строителство стартира през 60-те години като отговор на хроничния жилищен недостиг, настъпил с интензивната миграция към града. Както изтъква Иван Николов, „в масовото съзнание получената или „дадената“ от държавата „панелка“ бе материализиран образ на успеха, придобиване на нов социален статус и надежда за „нормален живот“. Въпросният, оказващ принадлежност статус, сертифициран с притежанието на „жителство“, Ивайло Дичев вижда като част от инструментариума на режима, „естествен импулс“, целящ да закрепости населението, „станало твърде свободно след унищожаване на собствеността и другите модерни регулатори“. От своя страна останалите в иначе модернизираното село - електрифицирано и водоснабдено – мечтаят за „оправяне“ на децата в града. Те имат обаче и много важна икономическа роля – да компенсират силно осезаемите в града дефицити на хранителни продукти чрез онова, което успяват да произведат в собствения си двор или в парцела „за лично ползване“ в ТКЗС-то, развивайки т.нар. „„икономика на бурканите“.

СЪВЕТСКО ВРЕМЕ, ВЪЗПИТАНИЕ И ПОТРЕБЛЕНИЕ

Колективно споделената надеждата за нормално и прилично съществуване без частна собственост започва с утопичния проект за преустановяване на „хегемонията на вещните отношения“, тоест „робуването“ на вещите, залагащ на прочистването на дома от всяка декорация без пряко приложение. След идването на власт на Сталин той се подчинява на „схващането, че един стол може да представя социалистическа форма на отношения, докато друг – буржоазна, започва да се смята за заблуда“. Постепенно този проект губи революционния си заряд, а нуждата от потребление се нормализира, включително на луксозни стоки, носещи белези на престижа. От аскетичните болшевишки визии за разумния нов човек, скъсал с необходимостта от излишни предмети, се пристъпва към очакване за предстоящо изобилие от потребителски блага, с уговорката, че те са първо достъпни за заслужилите, а сетне и за всички останали. В България обаче истинският лукс си остава в

далечното бъдеще, защото след войната страната е достатъчно бедна и единственото решение се оказва прекия политически контрол върху доставката и разпределението на стоки от първа необходимост или т.нар. „извънпазарно снабдяване и разпределение на стоки“. Това разпределение се случва през категоризацията на населението въз основа на полагания труд и с помощта на профсъюзните организации като ключово средство, „насочено за надзор, овладяване на масите, стопанството, стопанското ръководство на страната и отнемане на частната собственост, наред с необходимостта от постоянен социален контрол за поддържане общата трудова мобилизация на населението за увеличаване на производството“. Така се създава Общият работнически професионален съюз (ОРПС), който освен по отношение на стоките от първа необходимост има централна роля и за жилищното разпределение, и за получаването на „социалните блага“, под които се разбира преди всичко почивното дело. Последното е предмет на дейност на организацията „Отдих и култура на трудещите се“, която трябва да обхване цялото почивно време на работещите. По този начин още в първите си години социалистическата власт осъществява контрол над пряко засягащите индивида условия на живот. Впоследствие се справя също и с проблемното съществуване на дребни битови услуги от всякакъв характер (брокери, търговци на антики, чистачи и т.н.), прехвърляйки ги от частния сектор в създаденото за тази цел държавно предприятие „Всестранни услуги“.

Освен върху разпределението на предлаганите стоки и услуги, социалното инженерство на режима се разпростира и върху визуалното, художественото оформление на всекидневието, така щото обикновените предмети и места да започнат да излъчват идеологически заряд и да спомогнат за идеологическото оформяне на новите хора. Това става например през художествената украса, отговорността за която е поверена на Съюза на българските художници (СБХ). В средата на 50-те години в София, а по-късно и в другите големи градове се създава и парково-клубно предприятие „Културен отдих и художествена украса“, което има за задача да провежда културните мероприятия в столицата, да извършва художественото оформление на сцените и фасадите в центъра ѝ по повод „всенародни тържества, празници и честванията“, да оформя витрини, къстове и прочее – тоест да украсява всекидневието на социалистическите граждани, като същевременно с това, разбира се, изпълнява високоидейна възпитателна работа. Ето така в първите години на социализма всекидневието бива променено

и в статичното му изобразяване, и в динамиката на регулярните дейности като работа и почивка, ползване и предлагане на стоки и услуги, изобщо в самото протичане на живота.

От средата на 50-те години и особено отчетливо нататък започват да се наблюдават нови и любопитни изменения по отношение на средата в най-общ смисъл на социалистическите индивиди и колективи. След смъртта на Сталин в СССР се осъществява известно завръщане към първоначалните аскетични норми за усвояване на пространството на дома, възобновява се и движението към нов социалистически бит, но в същото време се насърчава и налага като всеобщ коректив необходимото потребление. Страните от Варшавския договор към средата на 50-те години започват да осмислят бита си „по капиталистически“ – тоест с очакване за постигане на удобства за най-широк кръг от граждани, а всекидневието добива оттенък на осъществяване на консуматорски желания. Именно с тези процеси се задълбочава един от парадоксите на социализма, видим в измерението на ежедневието. По това време се извършва значителна промяна на индустриалните политики на държавите от източния лагер, които се насочват към стимулиране качеството на живот, закупуването на по-луксозни стоки, материалните удобства и т.н. Това може да се обясни, от една страна, с желанието да се отговори на нуждите на населението и по този начин да се укрепи легитимността на социалистическата власт, но от друга страна се свежда до възможността за икономическо развитие, което в крайна сметка води до превръщане на социалистическите общества в общества на потреблението.

Тези процеси не подминават България. В края на 50-те и особено след 60-те години фокусът на идеологията се пренасочва от утопичното бъдеще към нуждите на настоящето, демонстриран в индивидуалното съществуване и „възможностите на всеки социалистически гражданин и гражданка да осъществяват културно потребление“ – свободно време, изпълнено с културни мероприятия, смислено прекаран отдих, да имат удобен и модерен дом, или обобщено „културата на всекидневието се превръща в широка и ярко осветена витрина на социалистическия начин на живот“. Всекидневието през подобно разбиране за възможностите за „културно потребление“ (през консумацията на стоки, развлечения, услуги) става вече обект на „задълбочено промислено идеологическо разбиране и системен политически контрол“.

През 1960 г. в България е създаден Центърът за нови стоки и мода (ЦНСМ), чиято задача е „да произведе организирано и целенасочено умножение на разнообразието от стоки, да постигне промяна на външния вид и опаковката им, както и да подобри културата на облеклото, направлявайки развитието на модата“. През 1963 година ЦНСМ става подведомствен на Комитета по леката промишленост и поема отговорността за дизайна на масово произвежданите стоки. Тоя се явява отговор на несъществувалите преди това масови явления като мода, сезонност и пр. В идеологически план обаче се наблюдава зараждането на проблем, потенциална опасност, идваща от обстоятелството, че в стремежа да се постигне „модното“ все повече избледняват разликите с капиталистическите страни. Това налага допълнителни усилия по дефинирането на социалистическата консумативна култура. Така с положената от Осмия конгрес на БКП идея за новия социалистически човек, той вече е определен като личност с „висока култура, с високи духовни и материални потребности“. Тези потребности на свой ред трябва да отговарят на социалистическия морал. За да са оправдани, те трябва да са обвързани с рационални ползи и прогресивни цели - да съдействат за „всестранното развитие на човека“.

В България успоредно с това се разгръща движението за нов социалистически бит, което се превръща в основен приоритет на ОФ структурите. Самото „изработване“ на това понятие включва нов прочит на Маркс. Обобщено, от новите производствени отношения вече се очаква да произведат нов бит, който е „съвкупност от социалистическите начини и форми на организация на живота на хората вън от производството и обществената им дейност. Това е съвкупност от социалистическите форми и начини на удовлетворяване на техните материални и духовни нужди.“

Колкото и да се теоретизира обаче, остава проблемът, че този социалистически бит не се различава особено от буржоазния, описван също през наличието на печки, телевизори и прочее притежания - символи на модерното и на прогреса. Затова и работата по конструирането на този нов бит като специфично социалистически е, както забелязва изследователя Мила Минева, „интерпретативна“: „правилното всекидневие няма отчетливо различни образи, то има отчетливо различни интерпретации“. Цялото това „правилно позициониране“ на консуматорството е съпроводено от активното му „обговаряне“ като необходимо и основано на естествена разумност с обяснението, че дребно-

буржоазно то би станало тогава, когато се превърне в самоцел. Същевременно следва да имаме предвид, че то не може да остане незасегнато от икономиката на дефицита. Социалистическата реклама е особен пример в това отношение. Отричана по-рано, от края на 50-те години насетне тя намира ново обосновано място в социалистическата икономика като „компас на купувача“, който да бъде ориентиран не спрямо търсенето, а спрямо възможното предлагане. В допълнение тя има и възпитателна такава – тя трябва „да рационализира поведението на купувачите“. Както отбелязва Иван Еленков, „рекламите от онова време са особен вид политически плакат, винаги проекция на по-мащабни идеологически и разяснителни кампании.“ Нещо повече - тя е оказва малък сегмент от набиращия мощност наратив за „нарастващите потребности“ на населението като доказателство за превъзходството на социализма над буржоазния строй. Този дискурс влиза в конфликт дори с едно от водещите пропагандни обещания за постигане на равнопоставеност между селото и града, доколкото увеличаването на консумацията и потреблението неизбежно се съсредоточават в градските центрове. Както пише Мила Минева, през начините, по който се саморекламира, социалистическият град започва да изглежда като „пространство на свободното време“ – улиците са представени като места за разходки, по тях има пейки, на които са насядали баби, играят деца, има множество „романтични ресторанти“, кафенета, магазини и прочее образи на колективното благополучие. Но безспорният символ на социалистическия просперитет в градски условия е ЦУМ - с множеството магазини, мраморния интериор, флуоресцентното осветление и, разбира се – първите в България ескалатори. Той е своеобразен стълб на „щастливото потребление и гарантираното от него безметежно социалистическо всекидневие“. В края на 50-те години той също претърпява важна трансформация – неговата мрежа от магазини се разширява, като те вече стават „с открит показ“. Стоките се превръщат в гледка, витрините стават акцент, но тяхната композиция и тематичност все повече започват да стават сравними с тези в капиталистическите страни и съответно да губят пропагандното си значение освен името, което ги представя като родни и социалистически.

Наред с ЦУМ, Кореком и показните магазини са едни от най-ярките спомени на някогашния плах градски консуматор. Според Албена Шкодрова те са формата, която олицетворява миналата епоха. За нея обаче, а вероятно и за мнозина други, показните магазини са останали не толкова като образ на рекламирания

от режима консуматорски рай, а като място, където „дефицитът се размахва в лицата на българите“, а „нечовешките опашки“ за „пуснати“, обикновено вносни стоки засилват отчаянието от мизерията на родния пазар. Не по-малко амбивалентна е паметта за магазините от веригата „Кореком“, където можеш да пазаруваш само, ако си придобил законно чуждестранна валута, тоест ако си (роднина на) тираджия и дипломат или си получил наследство в долари или марки и откъдето по празниците можеш да излезеш както с хладилник и трабант, така и със скъпоценна найлонова торбичка, пълна с шоколадови яйца и тоблерони.

И така социалистическият нов човек се оказва не по-малко консуматор от гражданите на капиталистическите страни, но неговото консуматорство все пак не напуска орбитата на социалистическо всекидневие. Не толкова поради реалното „културно потребление“ на стоки и услуги, а заради движената както от нуждите, така и от дефицитите покупателна способност – той пазарува и носи вкъщи „каквото се намира“. Социалистическият консуматор е страстен преследвач на вещи и продукти, без разлика от тяхното качество или цена.

Защо това е така? Нека обърнем поглед към предметното обкръжение, дребния декор на социалистическото всекидневие – масово произвежданите продукти. Освен че е налице количествен недостиг на суровини, неизбежно последствие от „икономиката на дефицита“, качеството на произвежданите стоки също често се оказва много ниско в сравнение с тези на Запад – като се започне от семплите и ненадеждни опаковки на стоките, лошата кройка на дрехи и обувки, през съмнителните материали, използвани в мебелното производство, до остарялата, неспособна да отговори на съвременните стандарти домашна техника. Така рекламирането на социалистическия напредък през технически обезпеченото всекидневие и частният дом, оборудван с печки, хладилници и телевизори, се компрометира от добре известното им лошо качество и води до цитирания от Иван Еленков парадокс „в магазините да има голямо количество стоки, от които населението изпитва остра нужда, но поради техните ниски потребителски качества и по други причини, те не могат да задоволят реално съществуващите потребности...“. Според Ивайло Дичев това е част от механизмите на закрепостяването: “социалистическото потребление носи структурен дефект, вместо да превръща човека в господар на продукта, то го закрепостява към него. Това е един вид натурален лизинг: дават ти го евтино,

но после трябва дълго да го изплащаш“. Дори в ЦУМ, където доста строго се проследяват получените доставки и където персоналът е инструктиран „да е нащрек“, също се чуват чести оплаквания за качеството на стоките, които после се обсъждат на вътрешните събрания на персонала. Нещо повече, при опитите да се разреши проблемът с качеството на предлаганите стоки се стига дори до конфликт с някои производители и до отказ от тяхна страна да изпълняват доставките.

Сега да разгледаме и два опита от страна на държавата за справяне с гореуказаните недостатъци на предлагането. Единият е свързан с въвеждането на луксозните стоки – „отчаян компромис с идеологическата матрица“, както го описва Елица Станоева. То започва през 1963 г. с решение на Министерския съвет и се легитимира пред обществото с нарасналото търсене сред гражданите на луксозни и екзотични стоки, с по-високо качество и съответно цена. Но и тук има пробойна – този опит отваря „вратичка в регулациите за пласиране на старите продукти при по-изгодни условия“, в резултат на което редица предприятия започват да представят като луксозни отдавна произведени, тоест залежали стоки с минимални или никакви подобрения. Друг подобен опит на социалистическия режим е програмата „Направи си сам“, която носи също толкова противоречиви резултати. Тя е създадена за „самодейно удовлетворяване на някои елементарни неотложни битови нужди на гражданите“ през създаване на специализирани магазини и продажбата на суровини и пособия, ремонтни части и др. Създават се и пунктове за самостоятелно извършване на битови услуги - възможност чрез достъп до канал в някои сервизи сам да ремонтираш автомобила си, обществени перални, отдаване под наем на инструменти за строителството и т.н. Но движението „Направи си сам“ също е засегнато от стоковия дефицит и страда от недостиг на нужните за поддържането му материали и инструменти.

Някои от оценените от днешна перспектива като „висококачествени предмети“, без които е немислимо социалистическото всекидневие, все още могат да бъдат открити в частни домове – прибрани по тавани и мазета или изложени на видно място като символ на своята материална и ценностна устойчивост. Онова обаче, което поради своята нетрайност изглежда безвъзвратно изгубено и предизвиква най-голямо умиление, е храната. И макар немалка част от българската, частна вече промишленост да развива маркетинга си върху спомените за любимите някога

хранителни продукти, техните днешни реплики все още не могат да отговорят докрай на носталгията по онази епоха. Разбира се, както и при вещите, тук във фокуса на възхвалата е качеството на продукта, обикновено прикрепен към констатацията за липса на изобилие от разновидности, което пък отново се оценява положително, защото така се улеснява потребителският избор. И ако последното е безспорно, то въобразяваното като изключително качество на хранителната продукция в НРБ също се оказва пряк ефект от плановата икономика и идещия от нея дефицит на определени стоки. Както коментира Албена Шкодрова в „Соц гурме", тези спомени за „истинската" храна се дължат на това, че хранителната индустрия борави с „продукти и практики, които днес биха счетени за не точно индустриални". В този смисъл вярно е например, че в производството на някои продукти се влагат висококачествени суровини, но това не се дължи на ефективна държавната политика, а на недостиг на подходящи суровини и съставки, което налага дори кренвиршите да се правят от чисто месо и без добавки, не (само) поради грижа за това какво се консумира, а поради липса на алтернатива, тоест недостиг на базисни материали за индустриална продукция. Както се констатира, въвеждането на индустриални практики като химични производства на храни за животновъдството, изкуствено осеменяване, химизация на земеделието и т.н. всъщност са били ясно поставени като цел на родната икономика и ако не са били усвоени, то не е поради съпротива срещу същите, а поради индустриална невъзможност.

Описаните дотук нюанси на всекидневието през социализма би следвало поне донякъде да са показали, от една страна, повсеместната идеологическа намеса в съществуването на обикновения човек, а от друга, някои нежелани, но и неизбежни последствия от практическата реализация на комунистическата утопия. Така видяна, сцената на социалистическото всекидневие помага да се ориентираме във възникналите тогава, но и пренесени в съвременното общество социално-битови феномени, стратегии за оцеляване и справяне. Именно този аспект от съществуването на обикновения човек вълнува най-честно изследователите, обърнали поглед към социалистическия всекидневен живот от неговото последно десетилетие. Има автори, описващи породените от особеностите на социалистическото съществуване практики като форми на съпротива (Катрин Върдъри), за други това е „опитомяване" (Джералд Крийд). За немския етнолог Клаус Рот те са „отбранителни стратегии на лишените от власт", действащи като осмислен и целенасочен отговор на новите социални условия в

първите години от социализма, а в хода на времето са превърнати в единствено възможните действия и поведения. Някои от тях съществуват, докогато съществуват породилите ги условия, като например стратегията да участваш, било и преструвайки се, в системата, както и да ѝ опонираш. Но голяма част от тези практики се прехвърлят и в днешното общество в най-различните си разновидности – от пътуването на буркани със зимнина от селото към града до възприемането на „връзките“ като единствен сигурен инструмент на успеха.

РЕЛИКВИТЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ВСЕКИДНЕВИЕ

Да започнем от последното, защото то повече от две десетилетия след цитираната статия на Клаус Рот изглежда неизкоренимо и продължава да е обект на научен интерес – вторите мрежи, „връзките“, корупцията – „носеща конструкция на всекидневието през епохата“. Някои автори ги разглеждат дори като форма на гражданско общество през социализма. По горепосочените мрежи в условията на дефицит тече несекващ обмен на статуси и вещи. Няма как да не се отбележи в иначе егалитарния строй наличието на привилегирован слой – хора, обикновено близки до властта, имащи достъп „без опашки“ до дефицитни стоки и обекти на желание като жилища, автомобили и скъпа западна техника или такива, които успяват да „уредят“ децата си в университет – практика, според П. Кабакчиева нанесла най-много травми на непривилегированите слоеве. Отчасти последните се компенсират от създаването на специфични мрежи за взаимопомощ. Така например „през социалистическият период е практика издигналият се в административната или партийната йерархия „селски“ да осигури на други свои „селски“ софийско жителство, а след това и апартамент“. Като отговор на дефицита на услуги по подобен начин се развива отдолу спуснатият отгоре модел „направи си сам“ – вдигни къща от нула, ремонтирай колата, оправи си телевизора – без или с помощта на приятели и роднини.

Клаус Рот обособява като отделна практика заобикалянето на разпоредби, закони и пр. или „отклоняването“ от официалните маршрути за придобиване на определени блага. Тук е мястото да разгледаме „възможностите“, дадени от наличието на социалистическата собственост, която също подпомага развиването на мрежа за размяна на стоки и услуги, на „икономиката на буркани-те“ като отговор на стоковия дефицит. Наред с това „отклоняване“

върви обаче и друга черта на „отрицателното“ – както стандартно се етикетира – отношение към социалистическата собственост. То се въплътява в неподдържането на трудовия инвентар в стопанството или на машините в завода, в замърсяване на общите площи в блока и прочее (без)действия, даващи израз на безразличието към нещо, което не ти принадлежи.

Разбира се, докато не го откраднеш. Макар и думата „кражба“ да звучи вероятно доста сериозно, „кражбата от социалистическата собственост“, която е обособена категория криминална проява, е повсеместна практика, като дори според Джералд Крийд, който изследва „опитомяването“ на социализма в българското село, „възможността за кражби може да е привличала и задържала работниците в предприятия, предразположени към недостиг на работна ръка“. На практика самата социалистическа система саботира дори основната си идеологема за справедливо и равно заплащан труд. Тя деградира до негласния постулат, че без значение колко ще се трудиш, ще получиш заплата и ще имаш поне минимален доход, което води до инертност и формалност в изпълнението на работните задължения. Оттук се разгръща стратегията на преструването и имитацията, както гласи популярната шега: „Те се правят, че ни плащат, ние се правим, че работим“, или както го обобщава Петя Кабакчиева: „Тъкмо защото получаваш колкото Партията реши, ти си решаваш колко да работиш.“ Последното от своя страна води до друг тип специфика – когато положеният труд не е обвързан с печалбата, „активността на хората ще се насочва в извънработното време, което е обвързано с допълнителен труд или потребление“.

Оттеглянето е също приемлив вариант – пиянството, навлизането в различни форми на религиозен живот, фиксация върху малкото налично частно като селския имот, застиването в миналото и прочее набедени за буржоазни и упадъчни бягства от социалистическото всекидневие. Те са неизбежни за живота в града с неговата специфична анонимност и „затвореност“ на индивида. За Маргарита Харбова панелното строителство води до обезличаване на жизнената среда: „Дори интериорът на отделните апартаменти е изпълняван с едни и същи типови мебели, които създават еднообразие, унищожават усещането за индивидуалност и уют“. Всеки според нея се стреми да създаде собствен уют в подобна обстановка, но опитите стигат до входната врата на апартамента и не преминават към общите пространства. Остават там, където е собственото, личното, а навън е изтласкано публичното,

враждебното. Окопаването в дома е пряко производно на страха на социалистическия човек от външния свят, на свиването му в собствена черупка, което да му помогне да оцелее в патологично устремения към щастливото трудово бъдеще, социалистически свят. Но ако затварянето в апартамента в града води до фиксация върху интериора – върху организацията на вещи от миналото и настоящето в пригледен, индивидуализилан порядък и съответно до вяло отношение към общите части, в селото оценностяването на дома и домашното пространство се подчинява на семейното управление на малкото останали частни стопански ресурси. Къщата, градината, животните и парцелът за лично ползване в ТКЗС-то директно захранват и обезпечават продължението на рода и като такива „се ограждат“ и пазят от ревнивите погледи на активни партийци и злонамерени съседи. Съхраненото и/или произведеното на село директно преминава в ръцете на младото поколение производители в града.

Отделно от всички тези стратегии Клаус Род разглежда и вербалните такива и определя всекидневното разказване като „важна стратегия за справяне с комплексността на социалистическия жизнен свят“. Макар авторът да маркира рисковете, които откритото говорене крие в контекста на широко развитата система от доносници, той признава негово функционално и стратегическо значение: „Те безконечно разказват слухове и обсъждат безкрайно какво трябва да се направи, за да се получи това разрешение или да се избегне онази глоба, кого да подкупиш, за да се сдобиеш със строителни материали и кого да поканиш, за да си купиш най-търсения цветен телевизор.“ Но това не е само опит за адаптация и надграждане на гореспоменатите „саботиращи“ режима практики, защото това говорене, макар и рисково, служи като вид терапия, смекчаваща тежестта на грижата за персоналното и семейно оцеляване в социалистическото общество.

★ ★ ★ ★ ★

„ПУСНАХА И ВСЕКИДНЕВИЕ“

„Пускаха и всекидневие“ пише Георги Господинов в предговора към „Следобедът на една идеология“. Рамкирано от икономиката на дефицита и белязано от усилията по всеобщото нормиране на начина на живот на социалистическите граждани, през погледа на външния нему изследовател, социалистическото всекидневие

изглежда точно такова – пуснато по план, отговарящо на текущите възможности и обслужващо идеологическите потребности на режима. То допуска известни пропуквания и парадокси, стига те да бъдат коректно обяснени. Планово или не, социалистическото всекидневие естествено обосновава или допълва една фрагментирана, субективна и крайно полярна картина на живеенето през социализма. Коментираната в началото носталгия по миналото, която формира днес свой собствен разказ за онези години, е напълно предначертан и предвидим процес. Някогашните социалистически консуматори, чакащи с часове на опашките за превърналите се в символ на дефицита банани, вероятно са водени от същите чувства, както тъгуващите днес за ледените сокчета от 10 ст. деца на 90-тем години. Разликата е в това, че първите прехвърлят тъгата си по отминалото време върху една политическа система, която освен че дава възможността да потребяват - културно или не – липсващите им днес стоки и услуги, създала устойчиви нагласи и визии за възможните пътища за реформирането на политическата и социална реалност. Защото за мнозина прибягването до разните „стратегии“ в стремежа към уреждане на собствения живот или този на децата им са толкова дълбоко вкоренени в мисленето, че дори днес, повече от 35 години след края на социализма, те изглеждат не просто по-лесни, а вероятно и единствени.

ЛИТЕРАТУРА

Гаврилова, Райна. „Опитомяването“ на селото: селяните и потреблението по време на комунизма – В: Преподреждането на обществото. Страници от социалната история на комунизма в България. С., ИИБМ&Сиела, 2021, 23-96

Горанова, М. Нищо излишно: проектирането на социалистическото всекидневие – от утопичен дизайн до консумативната култура на социализма – В: Социологически проблеми. 2009, бр. 1-2, с. 357-379

Дичев, Ивайло. Усядането на номадския комунизъм. Социалистическата урбанизация и кръговете на гражданство – В: Социологически проблеми. 2003, бр. 3-4, с. 33-63

Еленков, Иван. За природата на всекидневните неща през епохата на социализма, за институционалната им организация и управление – В: Преподреждането на обществото. Страници от социалната история на комунизма в България. С., ИИБМ&Сиела, 2021, 501-536

Еленков, Иван. Идеологически послания към всекидневието на 60-те години на XX век през погледа и паметта за дребните неща – В: Социологически проблеми. 2013, бр. 3-4, 136-147

Еленков, Иван. Орбити на социалистическото всекидневие. С., ИИБМ&Сиела, 2018

Кабакчиева, Петя. Съпротивляващият се човек – всекидневието срещу комунистическия режим – В: Преподреждането на обществото. Страници от социалната история на комунизма в България. С., ИИБМ&Сиела, 2021, 537-589

Крийд, Джералд. Опитомяване на революцията. От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село. С., Апострофи, 2005

Кьосев, Александър. „Шпионите дебнат и слушат“. Престъпления към всекидневието: за патоантропологията на социализма – В: Чужденецът и всекидневието. С., НБУ, 2013, 331-358

Минева, Мила. Разкази и образи на социалистическото потребление (изследване на визуалното конструиране на консумативната култура през 60-те години в България) – В: Социологически проблеми. 2003, бр. 1-2, 143-165

Николов, И. Панелният блок – реалност без илюзии – В: Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник с доклади от международна конференция. С, ИЕФЕМ – БАН, 2003, 113-119

Райчев, Андрей. Генезис, мутация и дегенерация на вторите мрежи – В: Социологически проблеми. 2003, бр. 1-2, 5-14

Рот, Клаус. Всекидневието на социализма и пост-социализма: поглед отвътре и отвън – В: Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник с доклади от международна конференция. С., ИЕФЕМ – БАН, 2003, 19-34

Рот, Клаус. Практики и стратегии за овладяването на всекидневието в едно село на социалистическа България – В: Социологически проблеми. 1998, бр. 3-4, 224-237

Станоева, Елица. София. Идеология, градоустройство и живот през социализма. С., Просвета, 2016.

Харбова, Маргарита. Архитектурните знаци на социализма – обезличаване, отчуждаване, гигантомания – В: Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Сборник с доклади от международна конференция. С., ИЕФЕМ – БАН, 2003, 224-230

Шкодрова, Албена. Соц гурме. Пловдив, Жанет 45, 2014

Parusheva, D., I. Marcheva. Housing in Socialist Bulgaria: Appropriating Tradition, Home Cultures. 2010, vol. 7, issue 2, pp 197-216

Петя Ангелова е доктор по културология и хоноруван преподавател в катедра „История и теория на културата“ на СУ „Св. Климент Охридски“. Изследователските ѝ интереси обхващат периода на социализма в България, като по-специално се съсредоточават върху младежта, младежките движения и всекидневния живот.

СТРОГО СЕКРЕТНО!

КРДОЛБГДСРСБНА
ДЕКЛАСИФИЦИРАН
§ 17
от ЗДРДОЛБГДСРСБНА

М В Р
ШЕСТО УПРАВЛЕНИЕ ДС
Рег. № 782, Екз. № 1
20.VII.1979 год.
С О Ф И Я

За [illegible]
23 VII 79

П Л А Н

ОТНОСНО: Мероприятията, които ще бъдат проведени от 06 Управление ДС по "Комитет Москва 80" – Белгия.

За изпълнение искането на съветските другари със справка № 844-А по разкриване и пресичане плановете и антисъветската дейност провеждана от "Комитет Москва 80" – Белгия ще бъдат проведени следните агентурно-оперативни мероприятия:

1. Със справката да се запознае оперативния състав на: 01, 02, 03 и 05 отдели.

Срок: 20.07.1979 г.
Отг.: н-ците на 01, 02, 03 и 05 отдели

2. По линия на културния и научен обмен да се използуват агентурно-оперативните ни възможности за добавяне и пресичане плановете и намеренията на "Комитет Москва 80" и други подривни центрове и организации да използуват XXII олимпийски игри в Москва за провеждане на широка антисъветска кампания.

Срок: постоянен
Отг.: н-ците на 01 и 02 отдели

64 86

СТРОГО СЕКРЕТНО!

КРДОЛБГДСРСБНА
ДЕКЛАСИФИЦИРАН
§ 17
от ЗДРДОЛБГДСРСБНА

М В Р
ШЕСТО УПРАВЛЕНИЕ ДС
Рег. № 15651, Екз. № 1
16.10.1984 год.
С О Ф И Я

ДО
Н-К УПРАВЛЕНИЕ 06 ДС
Т У К

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

от полковник Тодор Козловски – началник отдел 09

ОТНОСНО: Следствено дело водено от ГСУ на служители от Българската федерация по футбол

ДРУГАРЮ НАЧАЛНИК,

В Главно следствено управление се води дело на бивши служители от БФФ – Димитър Първанов Николов, 52-годишен, член на БКП, бивш председател на БФФ; Дочо Симеонов Нанов, 51-годишен, член на БКП, бивш завеждащ отдел "Международни връзки"; Атанас Иванов Хаджийски, 61-годишен, безпартиен, служител на отдел "Международни връзки" на БФФ.

Николов и Нанов се водят на ДОП "Черния" и "Менахер".

В процеса на работата по делата, от различни източници беше получена изчерпваща информация за техни конкретни действия и прояви, изразяващи се в корупция в големи размери, валутни нарушения и злоупотреби със служебно положение.

ТЕОДОР
БОРИСОВ

СПОРТ И СОЦИАЛИЗЪМ В НРБ

Придобил статута на социален феномен през XX век, спортът е една от сферите в човешкото развитие, която авторитарните режими могат да използват по най-ефективен начин, за да демонстрират своето превъзходство. Големият зрителски и медиен интерес към големите спортни форуми в съчетание с факта, че победите в тях не почиват на субективни фактори, а на важащите за всички правила на дадено състезание, правят пропагандирането им изключително успешно. Неслучайно в своето есе „Спортният дух“ британският писател Джордж Оруел нарича спорта „война без стрелба“, ясно показвайки какъв според него е същинския характер на международните надпревари.

Въпреки че е сред страните, положили основите на съвременните олимпийски игри с участието на учителя по гимнастика Шарл Шампо (швейцарец по народност) в Атина 1896, България не може да се похвали с особени постижения на международното спортно поле преди Втората световна война. Основните успехи са на балканско ниво и макар в края на 30-те години да е направен опит да се приложи германския модел, това не донася очакваните резултати. Осем дни след събитията от 9 септември 1944 г. правителството на Отечествения фронт обявява своята програма, в чиято точка 7 в секция „Грижи за народното здраве“ е отбелязано „поощряване спорта и поставянето му на научни условия“. Досегашният ръководен спортен орган Българска национална спортна федерация (БНСФ) не може да функционира при новите условия и трябва да бъде заменена с друга организация. В рамките на следващите четири години се провеждат множество реорганизации, преди да бъде утвърдено създаването на Върховния комитет за физкултура и спорт (ВКФС). За кратко е създаден дори „Отдел за физическо възпитание“ към Министерски съвет, но през годините въпросите на спорта и физическата култура ще бъдат разпределени в различни отдели (основно в „Пропаганда и агитация“).

Първоначално спортната система на Народна република България копира съветския модел, който се разпространява и в останалите социалистически държави. Той акцентира върху масовата физкултура и дееспособност на населението, разглеждайки спортните занимания като своеобразно продължение (или предшественик) на военната подготовка. Чрез Закона за физическата култура и спорта от 22 януари 1948 г. бива въведен комплекса „Готов за труд и отбрана“. Той има три разновидности и включва задължителни и избираеми, практически и теоретични дисциплини.

Задължителни норми са: обществено значение, организация, задачи на физкултурното движение в НРБ; здравеопазване и първа помощ; основна гимнастика; атлетика; плуване; ски; спортна стрелба.

Избираемите упражнения са разделени на групи:

- за бързина (плуване, кънки, колоездене, бягане на къси разстояния)
- за ловкост и смелост (спортна гимнастика, акробатика, скок на дължина и височина, скок със ски, скок във вода, ски спускане, спортна стрелба, ловна стрелба)
- за сила (катерене по въртина, вдигане на тежести, борба, хвърляне на копие, граната, опашата топка, диск, тласкане на гюле)
- за издръжливост (дълги бягания, плуване, ски, колоездене, гребане, езда, спортни игри).

Изпитите по комплекса биват контролни и официални, наречени по съветски образец „сдаване на норми“. След тяхното провеждане в съответствие с изискването на всяка дисциплина се определя постижение по точки. Сборът от точки по всички дисциплини, който удовлетворява отделната степен, определя правото на изпитвания да носи значка на ГТО и да се нарича значкист. В продължение на определено време, значкистът трябва отново да се явява на периодически изпити. Официалните данни показват, че между 1949 и 1955 г. броят на покрилите комплекса ГТО е нараснал от 32 634 до над 800 000, но множеството официални документи свидетелстват, че тези резултати са постигнати посредством кампанийност, формализъм и измама с резултатите на много места в страната. През 1971 г. ГТО е заменен от спортния многобой „Родина“, чиято основна цел се обобщава с лозунга „Всеки младеж и всяка девойка да се научат да плуват и да упражняват поне една от дисциплините на леката атлетика или гимнастиката“.

Проблемът за развитието на масовия спорт и физическата култура е един от основните пред създадената през 1957 г. нова върховна организация в тази област – Българският съюз за физическа култура и спорт (БСФС). По време на неговия учредителен конгрес на 10-11 януари 1958 г. председателят му Лъчезар Аврамов определя като първостепенни следните задачи:

- масовизиране на физическото възпитание и спорта
- развитие на високото спортно майсторство
- развитие на физическото възпитание в училищата
- възпитателна работа сред спортистите
- спортно строителство
- финансиране на съюза
- работа с други обществени организации

На всеки от следващите конгреси на ръководния спортен орган ще бъде отчитано, че работата по масовия спорт и физкултура не е достатъчна, въпреки че на теория БСФС работи в сътрудничество с всички заинтересовани организации начело с Димитровския комунистически младежки съюз (ДКМС). Изключение от правилото са най-крупните прояви – Спартакиадите. Те се провеждат на четири години, като основно са разделени на масови гимнастически упражнения и състезания по отделните видове спорт. Провеждането им става по колективи, райони, околии и окръзи, преди да се стигне до заключителния, общонационален етап. Спартакиадата от 1969 г. по официални данни обхваща 2 млн. души, а държавният и партиен ръководител Тодор Живков я нарича „небивала проява на спортната младост, грандиозно тържество на политиката и грижите на партията за физическото здраве, сила и красота на българската социалистическа нация.“

Основните промени в новата социално-политическа обстановка обаче засягат най-вече т.нар. високо спортно майсторство. В цялата страна протича процес на окрупняване на съществуващите клубове и организации, паралелно със закриването на такива, определени като „фашистки“ (напр. Българският олимпийски комитет, впоследствие възстановен в началото на 50-те години). По подобие на останалите страни от източната страна на Желязната завеса, и в България е утвърдена системата на Доброволните спортни организации. Това са дружества, формирани на ведомствен и териториален принцип, които са свързани с определена индустрия. Така през 1949 г. биват образувани:

- „Динамо" - на пощенците, продоволствениците, текстилците, тютюнопродавците, графиците и кожообработващите работници;
- „Енергия" - на транспортните работници, металиците, електроработниците, химиците и миньорите;
- „Червено знаме" - на административните служители, културно-обществените, театралните, музикалните и просветните дейци, здравно-хигиенните работници и работниците по кредита и размяната;
- „Строител" - на трудослужещите в Трудови войски, строителните, земеделско-стопанските, горските и дърводелските работници.

Целта е те да заместят досегашните спортни организации в големите населени места, без обаче да е взет предвид демографския им потенциал. От формираните в този период дружества най-дълго просъществуват ЦСКА (клуб на Министерство на народната отбрана), „Спартак" (към Министерство на вътрешните работи) и „Академик" (към отдела за висше образование на Комитета за наука, изкуство и култура - КНИК). Организациите с названието „Локомотив" са свързани с Министерство на транспорта, докато столичният „Славия" е причислен към Строителни войски. През 1969 г. традиционният „Левски" бива обединен със „Спартак" и минава под ръководството на МВР, а през същото десетилетие окончателно е оформена системата на военни отбори, обхващаща „Тракия" (Пловдив), появил се след обединение на „Ботев" и „Спартак", „Черно море" (Варна) и „Сливен". Общото между всички тях е, че попадайки в рамките на съответното дружество, даденият спортист получава гарантирана работа и чин, като в повечето случаи той упражнява професията си по начин, който му позволява да води пълноценен тренировъчен процес. За успешно представяне получава възнаграждение, което на практика го превръща от аматьор в професионалист. Членовете на дружествата „Миньор" имат и допълнителна привилегия, тъй като получават възможност да се пенсионират при същите условия, които имат извършващите тежък физически труд в мините. Тези детайли са изключително важни и частично обясняват големите успехи на олимпийски игри.

След Втората световна война картината в международното олимпийско движение се променя коренно с включването на СССР, който преди това отказва да участва в състезания редом с представители на „буржоазния строй". В качеството си на страна-побе-

дител в глобалния конфликт Съветският съюз е приет за член на международните спортни организации и от 60-те години нататък дори има свой вицепрезидент в МОК. По това време правилникът на олимпийските игри разрешава в тях да участват единствено аматьори (спортисти, неполучаващи възнаграждение за своите изяви), което дава предимство на социалистическия лагер, тъй като на хартия те наистина отговарят на изискванията, но в действителност имат възможност за достатъчно добра подготовка. От Хелзинки 1952 нататък страните от Източния блок ще имат основна роля в най-престижното спортно състезание, като прогресът в представянето на българските спортисти също ще е налице. Във финландската столица боксьорът Борис Георгиев – Моката печели първия олимпийски медал за страната (бронз в категория до 75 кг), а четири години по-късно в Мелбърн Никола Станчев завоюва злато в категория до 79 кг в състезанията по свободна борба.

Истинският разцвет на българския спорт започва в края на 60-те години, когато постепенно в страната започва да се интегрира системата на ГДР. На 14 юли 1966 г. в София е подписана спогодба за изграждане и използване на съвместен високопланински спортен комплекс. За негова локация е избрана местността до връх Белмекен в Рила и след 18-месечна строителна дейност той бива открит на 4 май 1968 г. През следващите години на базата „Дружба“ ще се подготвят най-добрите спортисти на двете страни, които ще донесат множество отличия от различни международни състезания.

Основният елемент, заимстван от източногерманската система, е изграждането на системата на спортните училища. Първата институция от подобен тип е Интернатът по борба, открит официално в Хасково на 23 декември 1969 г. Постепенно се създават сходни учебни заведения и в други градове - Разград, Плевен, Стара Загора, Бургас, Варна, София и др., като главното от тях - Централно спортно училище „Олимпийски надежди“ - става структура към БСФС. Учениците в тях са настанени в интернати, с безплатна храна и екипировка, като общообразователната подготовка е съобразена с двуразовите тренировки. Постепенно системата на спортните училища се разширява, като номенклатурата на спортовете показва значителните приоритети на олимпийските такива - лека атлетика, футбол, плуване, спортна гимнастика, вдигане на тежести, баскетбол, колоездене и др. През 1990 г. броят на училищата достига 36, като в тях се обучават над 17 000 ученици.

Връзката между детско-юношеския спорт и системата за високо спортно майсторство изграждат пирамидата на българския спорт. Първото ниво в нея обхваща обучение в обща двигателна култура и обща физическа подготовка, което предвижда и участието на децата в състезания по подвижни игри, в комбинирани щафети и в спортни прояви по опростени правила. Второто ниво е предвидено за подбора на участници в началната спортна подготовка с пределна възраст за обучение 14 години. Те изучават техниката на няколко дисциплини или на отделен спорт, тренират няколко пъти седмично и при добра работа на треньора се ориентират в предпочитанията си за състезателни изяви. Третото ниво е определено за специализация и за усъвършенстването ѝ с пределна възраст на обучение 19 години. Освен спортните училища и „Олимпийски надежди" то включва отборите на дружествата за физкултура и спорт, както и специализираните школи. Показателни за всеобхватността на това ниво са по-късните цифри от 1989 г., когато част от него са 46 884 юноши и девойки. Четвъртото ниво е последното стъпало преди високото спортно майсторство. То включва армейските и студентски школи, както и националните юношески отбори над 18-годишна възраст. На база на селекцията на най-подготвените те биват разпределени в центровете за високо спортно майсторство. В зависимост от приноса на съответното физкултурно дружество те биват разделени на четири категории – екстрена, I, II и III. На върха на пирамидата са мъжките и женски национални отбори, които работят по индивидуални програми, а отпадналите от тях спортисти са включени в т.нар. „олимпийски резерв".

В подготовката за олимпийските игри в Мюнхен през 1972 г. се използва друг елемент от системата на ГДР – класификация на спортовете. Въпреки че опити за нещо подобно са правени още преди Втората световна война, именно най-големият спортен форум, провеждащ се във ФРГ, е показател за насоката, която взима българския спорт. Според тогавашната класификация на Съвета за високо спортно майсторство, отговарящ за подготовката на спортистите, отделните дисциплини са разделени в три групи:

- I група - борба, вдигане на тежести, бокс, кану-каяк, академично гребане;
- II група - лека атлетика, спортна стрелба, волейбол, спортна гимнастика, футбол;
- III група - плуване, колоездене, фехтовка, джудо, конен спорт, баскетбол, хандбал, водна топка, модерен петобой и др.

Въпреки че в следващите години ще настъпят разместванията в някои спортове, системата неизменно толерира индивидуалните пред колективните такива. Причината за това е чисто прагматична – те носят повече медали, които имат значение за генералното класиране. През 1969 г. е прието Постановление №48 на Министерския съвет за развитие на борбата, с което този спорт получава специален статут – нещо, което ще се случи и с вдигането на тежести. Успехите на българските щангисти до голяма степен се дължат на работата на националния селекционер Иван Абаджиев. За цялата му треньорска дейност неговите възпитаници печелят 10 олимпийски, 59 световни и 79 европейски титли и поставят над 450 световни рекорда. Подобна роля в художествената гимнастика има Нешка Робева – създателката на „Златните момичета". Показателно за нейната работа е, че на европейското първенство в Амстердам през 1980 г. българките взимат седем златни медала от шест възможни, след като за изпълнението на бухалки Илияна Раева и Лили Игнатова получават равни оценки. На световното първенство в Страсбург се случва още един куриоз, когато Диляна Георгиева взима титлата в многобоя, а второто място се дели от три гимнастички с равни резултати - Лилия Игнатова, Анелия Раленкова и Галина Белоглазова (СССР), поради което на пилона над почетната стълбичка са издигнати три български знамена. Този спорт обаче става част от олимпийската програма чак през 1984 г., което възпрепятства отчитането на неговия принос за класирането по медали на най-престижния международен форум.

За да се стимулира доброто представяне на българските спортисти, са въведени звания, пряко заимствани от съветската система. Йерархията започва с „кандидат-майстор на спорта", разделен в четири нормални и два юношески раздела. След него е „майстор на спорта", даващо се на тези, успели да покрият нормативите на Единната републиканска спортна класификация. Най-високо място в йерархията заема „заслужил майстор на спорта", което първоначално бива получавано за класиране до шесто място на олимпийски игри, световна или европейска титла, но впоследствие се присъжда само на медалисти от олимпийски игри и световни първенства. Не е за подценяване и материалното стимулиране, което изглежда незначително на фона на парите, получавани от спортистите днес, но е сериозно за времето си. За олимпийска титла от игрите в Сеул 1988 е предвидена премия от 2000 лв., 2000 долара и автомобил „Волга", за сребърен медал – 1000 лв., 1000 долара и „Лада 2107", а за бронзов – 800 лв., 800 долара и „ВАЗ 2105" („Лада"). Благодарение на този привилегирован статут спор-

тистите имат достатъчно добра мотивация за силно представяне. Участията им в международни състезания им дават възможност да пътуват отвъд Желязната завеса – нещо немислимо за редовия гражданин на Народна република България. Присъствието на представители на Държавна сигурност в съответната делегация е гаранция, че всички нейни членове ще се завърнат в страната и няма да има „невъзвращенци“. Единственото по-сериозно изключение е бягството на щангиста Наим Сюлейманов след състезание за Световната купа в Мелбърн през 1986 г. В неговия случай мотивацията е промененото му име по време на т.нар. „Възродителен процес“ (тогава е известен като Наум Шаламанов).

Най-негативната практика, заимствана от системата на ГДР, е системната употреба на допинг. стимулиращи средства в спорта има още в древните олимпийски игри, но именно Източна Германия превръща тяхното използване в държавна политика. Справка с архивите на „Щази“ показва, че някои от използваните препарати дори не преминават първи етап на клинични тестове и довеждат до генетични изменения сред приемащите ги атлети. От въвеждането на тестовете за допинг в Мексико 1968 до края на 80-те години на олимпийски игри са дадени 48 положителни проби, 12 от които от спортисти от Източния блок. Сред тях най-много са тези на състезаващи се за България – четири. Става въпрос за щангистите Валентин Христов и Благой Благоев, уличени в употреба на анаболни стероиди в Мелбърн 1976, както и Митко Гръблев и Ангел Генчев, дали положителен тест за диуретика форантрил в Сеул 1988. Употребата на забранени вещества всъщност е повсеместна практика, но за разлика от лабораториите в чужбина, българският Център за научно-приложна дейност в спорта не успява да прикрие тяхното приемане.

Макар и с не толкова голям принос за класирането по медали на олимпийските игри, колективните спортове също са обект на внимание от страна на режима заради тяхната популярност. Това особено важи за футбола, където приоритетно е насочено финансирането от страна на дружествата за физкултура и спорт. В периода на Народна република България националният отбор достига до 2 медала от олимпийски игри (бронз в Мелбърн 1956 и сребро в Мексико 1968), класира се пет пъти на световно първенство и достига четвъртфинал на Евро 1968. През сезон 1966-67 г. два български отбора (ЦСКА в Купата на европейските шампиони – КЕШ и „Славия“ в Купата на носителите на национални купи - КНК) достигат полуфинал в европейските клубни турнири,

а армейският клуб достига до тази фаза още 2 пъти (1982 г. в КЕШ и през 1989 г. в КНК). Футболисти като Георги Аспарухов, Никола Котков, Димитър Якимов, Христо Бонев, Динко Дерменджиев и др. в очите на привържениците имат статута на прочутите актьори или естрадни звезди. Въпреки това успехите в най-популярния спорт биват сравнявани с тези в индивидуалните, което често води до неудовлетвореност, достигаща и до висшите етажи на властта. Така например след отпадането в груповата фаза на Мондиал 1970 на челната страница на партийния орган „Работническо дело" излиза уводната статия „Докога ще се търпят недъзите в българския футбол?", която зачерква усилията на треньори и играчи. Много от физкултурните дружества решават да заобиколят официално регламентираната система на премиране на своите състезатели и треньори и с помощта на местните партийни ръководители и индустрия осигуряват неотчетени средства – т.нар. „черни каси". Не са редки случаите, в които клубове и деятели биват санкционирани заради деяния, „несъвместими със социалистическия морал", а след множеството спречквания на терена по време на финала за Купата на НРБ през 1985 г. е взето решение столичните ЦСКА и „Левски" (тогава ЦСКА „Септемврийско знаме" и „Левски-Спартак") да бъдат разформировани.

Останалите колективни спортове също се радват на успешни периоди – в баскетбола женският „Славия", воден от Ваня Войнова, е двукратен носител на КЕШ (1959 и 1963 г.) – постижение, което техните колежки от „Левски" повтарят през 1984 г. При мъжете „Академик" (София) е финалист в първите две издания на КЕШ (1958 и 1959 г.), а националният отбор е носител на бронзов медал от европейското първенство през 1961 г. Що се отнася до представителния тим, женското направление е далеч по-успешно с общо 14 медала от големи първенства, включително европейска титла през 1958 г. Във волейбола мъжкият ЦСКА достига до КЕШ през 1969 г., а националният отбор завоюва девет медала от европейски, световни първенства и олимпийски игри, включително сребро от Москва 1980. При жените 3 пъти български отбор стъпва на европейския връх („Левски" през 1964 и ЦСКА през 1979 и 1984 г.), а представителният тим е европейски шампион през 1981 г. и бронзов медалист от Москва 1980. По подобие на останалите страни от социалистическия блок, българските спортисти дълго време не получават възможност да се състезават в чужбина, като до началото на 80-те години примерите за това са по-скоро изключение (баскетболистът Атанас Голомеев в университета Макгил, Монреал, както и волейболистите Васил Симов и Димитър Каров,

състезаващи се в Италия). Политиката се променя в момента, в който става ясно, че подобни трансфери могат да бъдат допълнителен източник на валута. Изборът на отбори, както и договорите на самите спортисти се уреждат от специално създадени организации към БСФС, а самите те нямат право да получават по-голяма заплата от тази на посланика в съответната държава, като разликата отива в полза на българските спортни власти. Типичен пример в това отношение е Георги Глушков, който през 1985 г. става първият източноевропеец в НБА, отивайки във „Финикс сънс". По собствените му думи от годишна заплата около 200 000 долара той получава едва 15% от сумата. При футболистите почти до края на периода е в сила правилото, според което в чужбина могат да заминат играчи, навършили 28 години, поради което на подобни преминавания се гледа повече като на жест за минали заслуги.

Важна част от политиката на БКП към спорта е и домакинството на големи спортни форуми и прояви, помагащи за утвърждаване на имиджа на режима. Между 23 и 28 октомври 1957 г. в София се провежда 53-ата сесия на МОК, първото събитие от подобен ранг, организирано в социалистическа страна. За него до голяма степен спомага и личният авторитет на ген. Владимир Стойчев – командир на I българска армия по време на Втората световна война, който по това време е председател на БОК. Редом със сесията се организира и демонстративен турнир по волейбол на стадион „Васил Левски", който се оказва решителен фактор за добавянето на този спорт към олимпийската програма. През 1973 г. във Варна пък се състои X олимпийски конгрес, останал в историята с мотото „Спортът за един мирен свят". Наличието на подходяща материална база спомага за организирането на множество международни спортни прояви на територията на страната, за да се стигне до 1987 г., когато тя е домакин на 55 световни, 78 европейски и 23 балкански първенства. Добавени към организираните 209 конгреса от различен мащаб, това прави 365 спортни събития – по едно за всеки ден от годината. На четири пъти България приема световните студентски игри, т.нар. Универсиада. София е домакин на летните игри през 1961 и 1977 г. и на зимните през 1983 и 1989 г. На база на богатия си опит в приемането на подобни форуми българската столица подава своята кандидатура за домакин на зимните олимпийски игри през 1992 г. Разходите по нейното провеждане се оценяват на около 220-240 млн. лв., а в процеса на обсъждане става ясно, че изграждането на някои съоръжения може да доведе до екологичен проблем. Въпреки инвестирането на значим ресурс в популяризиране на кандидатурата и

факта, че води след първия кръг на гласуването, в крайна сметка София губи от френския град Албървил. Опитите за домакинство на престижния форум са подновени за игрите през 1994 г., но там победител става норвежкия Лилехамер, а българската столица отпада още в самото начало.

За силните позиции на страната в международното спортно движение свидетелства и наличието на голям брой българи на ръководни постове в различните организации. Данните от 1990 г. показват, че 89 души заемат постове в организации, свързани с 36 вида спорт, докато 20 години по-рано те са били 39 в 20 вида спорт. Може би най-авторитетното име е това на Надежда Лекарска (съпруга на известния офицер и спортен деятел Крум Лекарски), която от 1968 г. е секретар на комисията по олимпийската програма и в резултат на нейната дейност са направени редица препоръки по промяната на дисциплините в най-големия спортен форум.

Обществено-политическите промени след 10 ноември 1989 г. логично засягат и спорта, тъй като описаната вече система на практика спира да функционира. Елитните български спортисти получават възможност да се състезават в чужбина, което води и до международния успех, чийто обществени реакции далеч надминават границите на обикновеното спортно събитие – четвъртото място от футболния Мондиал 1994. В същото време отварянето на олимпийските игри за професионалисти през 1992 г. и образуването на много нови държави след разпада на СССР и Югославия довежда до повишаване на конкуренцията – обстановка, към която българските спортисти и техните ръководители трудно се адаптират. За разлика от много други аспекти на живота в Народна република България, спортните успехи се приемат почти еднозначно, тъй като са постигнати в международни състезания, след които при успех звучи българския химн, а името на страната бива популяризирано в цял свят. Редом с това обаче те са и сериозен актив за режима, който по този начин показва, че инвестирането в спорта и физическата култура намира своята възвръщаемост.

ЛИТЕРАТУРА

КРДОПБГДСРСБНА. Държавна сигурност и спортът, ч.I – Олимпийското движение, С., 2014

КРДОПБГДСРСБНА. Държавна сигурност и спортът, ч.II – Ведомствен, масов, елитен, С., 2014

Бакалова, Силвия., Райна. Бърдарева, Марина Гевренова. 50 години Български съюз за физическа култура и спорт 1958 - 2008 г. С., А+А+4 Кушовалиев и сие, 2008

Делев, Михаил., Асен Минчев. Българската спортна слава. С., Софтпрес, 2018

Живков, Тодор. За физическата култура и спорта. С., Партиздат, 1987

Мартински, Трендафил. Моят живот в спорта. С., Христо Ботев, 2002

Меранзов, Христо. Златният век на българския спорт. С., Тангра ТанНакРа, 2012

Митев, Лозан. Олимпийската слава на България. С., БОК, 2004

Теодор Борисов е доктор по история, изследващ връзката между политиката и спорта през XX в. Хоноруван преподавател в Национална спортна академия и автор на множество публикации по темата в страната и чужбина. Спортен журналист с 19-годишна практика в редица печатни и електронни медии.

КРДПБГДСРСБНА
ДЕКЛАСИФИЦИРАН
§ 17
от ЗДРДПБГДСРСБНА

СТРОГО СЕКРЕТНО!

941.
910

МВР
СОФ. ГРАДСКО У-НИЕ
Рег. №12759 Вх. № 2
18.II. 1989 год.
1080 – СОФИЯ

ЗЛ

МИНИСТЕРСТВО на ВЪТР. РАБОТИ
Постъпил № 720-М
Вх. №16670 / 18.11.1989 г.

Кл
Зи

СПРАВКА
№ 7

ОТНОСНО: Обстановката в столицата от 16,00 ч. на 16.II.89 г. до 15,00 ч. на 17.II.1989 г.

Очакваните в нетърпение от столичната общественост решения на Пленума на ЦК на БКП от 16.II. са обект на оживени и радостни коментари. Промените в състава на Политбюро се одобряват от всички, а изключването на Вл. Живков от състава на ЦК на БКП се приема с особено задоволство.

Безспорно обаче тема № I на деня бе работата на сесията на Народното събрание, направените изказвания и разисквания и взетите от народните представители решения, благодарение на пряката излъчване по БТ и Българско радио, станаха достояние до всеки български граждани. Първите отзиви са изключително положителни, като се изтъква, че "това е пътят за развитието на гласността и демокра-

БОРИСЛАВ ВАНКОВ

ПАДАНЕТО НА ТОДОР ЖИВКОВ ОТ ВЛАСТ

ПРЕЗ НОЕМВРИ 1989 Г.

Всички исторически събития са уникални и неповторими, въпреки че понякога могат да се открият известни аналогии с предходни развития. В този смисъл уникален е и мирният разпад на реалния социализъм в края на 1980-те и началото на 1990-те години. Причините за това, били те от политически, икономически и идеологически характер, продължават да са спорни. Стандартното обяснение обаче е, че въпреки стабилността и непоколебимостта, които излъчват навън, социалистическите режими се оказват не толкова стабилни отвътре. Диктатурата, грубата сила, принудата и лъжите в дългосрочен план не са ефективни механизми за управление на обществото. Затова в един момент дълго потисканите противоречия в тези страни изведнъж излязат наяве, още повече че социализмът в Източна Европа е система, наложена отвън, от Червената армия след Втората световна война. (Единствено в Югославия и Албания комунистите успяват да завземат властта без пряката помощ на Москва.)

Често се изтъква значението на неефективната икономика на държавния социализъм за падането на комунистическите диктатури, но тя не бива да бъде надценявана. Английският изследовател на комунизма Арчи Браун обръща внимание на факта, че продължителни икономически провали сами по себе си не водят до рухването на силно авторитарни или тоталитарни режими. Авторитарни управници в Третия свят въпреки икономически провали са оставали на власт в продължение на десетилетия начело на корумпирани и неефективни, фалирали режими. Една икономически неефективна и социално несправедлива система не е обречена на незабавно рухване само поради тази причина. Връзката между икономически неуспехи и смяната на правителството, съществуваща при

демокрациите (макар и там това да не е железен закон) не важи по същия начин за авторитарни системи. Освен това Съветският съюз – и неговите сателитни режими в Източна Европа - притежават далеч по-ефективни системи за контрол от всяка страна от Третия свят и могат да се разправят с евентуално народно недоволство по традиционен начин – чрез репресии. Виждаме, че например комунистическите режими в Куба и Северна Корея оцеляват и до днес без съществени икономически реформи. Допълнителен аргумент е, че при демонстрациите срещу комунистическите режими през 1989 г. водещи са не икономическите мотиви, а стремежът на народите към свобода и демокрация.

Заслужава да се отбележи още един момент: странното е, че бегълци от тайните служби на Съветския съюз и Източна Европа, сред тях майорът от КГБ Анатоли Голицин и чехословашкият военен генерал Ян Сейна, в свои публикации са предсказали падането на комунистическите режими много преди то да стане факт. Те твърдят, че дисидентските движения в тези държави в действителност са продукт на комунистическите тайни служби и прогнозират, че в Източна Европа ще има либерални революции, Берлинската стена ще падне, а Варшавският договор ще бъде разпуснат, но предупреждават, че това ще е стратегическа измама и част от дългосрочен комунистически план за заблуда на Запада, разработен отдавна от Москва.

Според американския изследовател Марк Риблинг от 148 прогнози на Анатоли Голицин, който твърди, че е бил запознат с тайния план на Кремъл, междувременно са се сбъднали 139, което означава 94 процентна точност. Това е необичайно висок резултат в политическото прогнозиране и е трудно да се обясни само със случайни съвпадения или много добра политическа и социална интуиция и анализ.

Американският изследовател Джеф Найкуист обръща внимание на следните моменти при падането на комунизма:

- Всички комунистически режими в Източна Европа, задържали се на власт в продължение на няколко десетилетия чрез жестоки репресии, падат в рамките на седем месеца;
- Във всички случаи с изключение на Румъния комунистическите лидери предават властта без насилие;
- С много редки изключения новите демократични правителства не изправят пред съда бившите комунистически управници;

- За част от новите демократични лидери по-късно, след отварянето на архивите на бившите комунистически тайни служби, се оказва, че са имали връзки с тези служби.

Предвид всички тези точки Найкуист смята, че падането на комунизма може и да не е било така спонтанно, както обикновено се представя и че около него все още има ред обстоятелства и моменти, нуждаещи се от по-нататъшно осветляване и проучване. По правило обществото, разбира се, е прекалено сложна и непредсказуема система, за да бъде управлявана и насочвана еднозначно според предварително начертани концепции, стратегии, планове и „конспирации". Поради това ако комунистите наистина са имали такива планове, това съвсем не значи, че са успели да ги осъществят изцяло или поне частично.

ТОДОР ЖИВКОВ – ЛИЧНОСТ И БИОГРАФИЯ

Тодор Живков е четвъртият български партиен и държавен лидер след превземането на властта от комунистите на 9 септември 1944 г. Първият партиен лидер и министър-председател е Георги Димитров (1882–1949), който е начало на България от 1946 до 1949 г. Димитров е провъзгласен от комунистическата пропаганда за „вожд и учител на българския народ" и за „герой от Лайпциг". С последното се има предвид „героичното" му поведение по време на процеса за пожара в Райхстага през 1933 г., когато заедно с няколко други комунисти е обвинен, но по-късно – вероятно в резултат на договорка между Хитлер и Сталин – освободен и пуснат да замине за Съветския съюз. Всъщност истинската причина за пожара не е установена до днес със сигурност, но няма данни Димитров да е реално свързан с него.

Георги Димитров прекара дълги години в СССР и от 1935 до 1943 г. е ръководител на Коминтерна. През 1949 г. начело на комунистическа България е наследен от Васил Коларов (1877–1950), който обаче умира само след няколко месеца. След него живелият също дълго в Съветския съюз Вълко Червенков (1900–1981) става Първи (Генерален) секретар на Централния комитет (ЦК) на БКП и министър-председател. След смъртта на Сталин позициите на Червенков се разклащат в резултат на „десталинизацията", започната от Никита Хрушчов в Съветския съюз. С подкрепата на Хрушчов Тодор Живков постепенно измества Червенков от всички постове до 1962 г. За ключово събитие в този процес се смята „Априлският пленум" на ЦК на БКП през 1956 г., впослед-

ствие легендарно украсен и възвеличаван от комунистическата историография.

С Живков за първи път на власт идва „местен“ комунист, който не е бил повлиян от емиграцията в Съветския съюз. Той остава начело на България в продължение на 33 години. Тодор Живков е роден през 1911 г. в Правец, село (по-късно превърнато в град) в района на София, в бедно селско семейство. Първоначално е работник в печатница и завършва гимназия като частен ученик. Завършва Графическото училище през 1932 г. и постъпва на работа в Държавната печатница. През 1932 г. става член на БКП. Информацията за предполагаемата му незаконна „революционна“ дейност, особено между 1941 и 1944 г., е фрагментарна и противоречива. Също толкова неясна е (предполагаемата му активна) роля в превратa от 9 септември 1944 г., довел комунистите на власт. След това обаче кариерата му се развива много бързо. През 1948 г. вече е председател на партийната организация в София, а през 1951 г. става член на Политбюро и дясна ръка на партийния и държавен лидер Вълко Червенков.

След падането на Живков през 1989 г. са публикувани редица оценки и мнения за него, които го представят в предимно неблагоприятна светлина. Сравнително необразован и с маниери, които са всичко друго, но не и изискани, той се представя за по-близък до народа в сравнение с предшествениците си, за което допринася и диалектно оцветената му реч и дори демонстрираното, макар и не много фино чувство за хумор. От друга страна е безкомпромисен политик, за когото е важно твърдо да контролира милицията, тайните служби, армията и икономиката и който не търпи никакви сериозни възражения и различни мнения в своето обкръжение. Изключително бруталните репресии, характерни за началния период на комунистическата диктатура в България, при Живков постепенно са смекчени, но това е една обща тенденция в Източна Европа и СССР след смъртта на Сталин през 1953 г.

Живков с удоволствие се вживява в ролята на меценат на изкуството и културата и е много възприемчив към лични ласкателства. Въпреки че през 1956 г. обявява края на т.нар. „култа към личността“, скоро сам изпада в плен на убеждението, че е непогрешим и всезнаещ и амбицията му го кара да се държи почти толкова деспотично, колкото и Червенков, когото презира. Характерни за управленския му стил са постоянните „реформи“, които обаче, оставайки в рамките на тоталитарната система, никога не

дават значим резултат. При управлението на Тодор Живков България е и остава един от най-верните сателити на Москва в Източна Европа.

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1980-ТЕ ГОДИНИ

От изследванията на журналиста Христо Христов днес знаем, че при управлението на Тодор Живков икономиката на България фалира три пъти: през 1959, 1978 и 1989 г. Това е истинската причина Живков на два пъти да иска присъединяване на България към СССР, а не неговата идеологическа преданост и „любов“ към Съветския съюз. Въпреки тези провали поради верността и раболепието му спрямо съветските ръководители, съответно Никита Хрушчов и Леонид Брежнев, те не предприемат стъпки за неговото сваляне и го спасяват от неплатежоспособност.

Около 1984 г. в неефективната социалистическа българската икономика отново се появяват сериозни признаци за криза. Стига се до бързо нарастване на външния дълг, който в началото на 1990 г. е вече в размер 10,5 млрд. щатски долара. Социалните и политически напрежения, екологичните проблеми и недоволството сред населението започват да стават по-осезаеми. Същевременно от 1986 г. в страната започват да се появяват масово съветски печатни материали, разпространяващи реформаторските идеи на новия съветски лидер Михаил Горбачов - гласността и перестройката (преустройството). След известно колебание Тодор Живков и ръководството на БКП решават, следвайки съветския пример, да обявят и в България нещо като перестройка („Юлска концепция 1987 г.“). Ясно е обаче, че Българската комунистическа партия и нейното ръководство са далеч от мисълта за провеждане на истински реформи. Очевидно става въпрос за тактически ходове и козметични промени с цел да не се загуби неограничената власт на комунистическата партия.

В тази напрегната ситуация режимът усложнява положението си чрез започната през 1984 г. насилствена кампания за принудителна асимилация на българските турци, известна като „възродителен процес“, при която турските имена са заменени с български. Мотивите за това решение на ръководството на БКП до днес остават не докрай неясни. Например не се знае доколко тези действия са съгласувани с или може би дори инициирани от Москва. След 1989 г. има няколко наказателни производства срещу някои основни действащи лица в тези репресии, сред които бившият

министър-председател Георги Атанасов и бившият министър на вътрешните работи Димитър Стоянов, но те не са доведени до край.

България е сред малкото източноевропейски страни след 1944 г., където в течение на цяло десетилетие - от 1945 до 1955 г. - има въоръжена антикомунистическа съпротива - Горянското движение. Също така пак в България е организирана първата стачка срещу комунистическия режим в Източна Европа - Пловдивската стачка и работнически бунт през 1953 г., когато има убити и ранени. Впоследствие обаче по време на комунистическата диктатура въпреки отделни прояви няма изразено дисидентско движение, подобно на това в други социалистически страни като например Полша или Чехословакия. Доколкото ги има, дисидентите са предимно в редиците на самата комунистическата партия, но те по-скоро мечтаят за „социализъм с човешко лице“ и не са привърженици на свободно общество по западен образец. Вследствие на съветската перестройка и общата криза на социализма, към края на 1980-те години и в България започват да се формират опозиционни течения и групи. Могат да се споменат Независимото дружество за защита правата на човека, първоначално оглавено от Илия Минев (1917-2000), един от най-дългогодишните политически затворници в световен план, излежал общо 33 години в затвори и лагери, движението „Екогласност”, Клубът за подкрепа на гласността и перестройката и др. В тях се събират разнородни личности, обединени от желанието за промяна.

Както обаче се оказва впоследствие, това желание е изразено в различна степен. Някои от тях биха се задоволили с отстраняването на Тодор Живков, други искат реформиран социализъм, който възнамеряват да постигнат чрез перестройка по съветски модел, накрая има и група „непримирими“, принципно противопоставящи се на социализма и ориентирани към западни обществени модели. Днес се знае, че тези опозиционни формации веднага са подложени на интензивен процес на инфилтрация от агенти на комунистическите тайни служби - Държавна сигурност (ДС), както впрочем става и в други страни в сферата на влияние на Съветския съюз.

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 1989 Г.

За последните месеци, седмици и дни от управлението на Тодор Живков през 1989 г. има доста подробни и в общи линии съвпадащи сведения в различни източници, позволяващи сравнително точна реконструкция на събитията, довели до падането му.

През май 1984 г. Политбюро приема строго поверително решение „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“ със строго секретно допълнение, което бележи началото на мащабна асимилационна кампания спрямо българските турци, истанала известна като «Възродителен процес». Задействана е цялата репресивната машина на комунистическия режим. Още от самото му начало насилственото преименуване предизвиква съпротивата на турското население, като кулминация са „Майските събития“ от 19 май 1989 до 27 май 1989 г., изразяващи се в походи, гладни стачки, демонстрации и митинги.

На 10 май 1989 г. Народното събрание на България приема изменения в Закона за паспортите, които дават възможност на всички български граждани да влизат и излизат свободно от страната. На 20 май Тодор Живков обявява в радио- и телевизионно обръщение отварянето на границата с Турция. Комунистическата власт обяснява задграничните паспорти като изискване на Хелзинкските договорености от 1975 г. В действителност обаче промените са направени целенасочено, за да се проведе тайния проект „Голямата екскурзия” и значителна част от турското население да бъде принудено да напусне страната. В резултат на недоволството от насилствения „Възродителен процес“, провеждан от БКП, но и под натиск от страна на властите само до края на август 1989 г. 362 000 етнически турци напускат България.

На 7 и 8 юли 1989 г. в Букурещ се провежда заседание на Политическия консултативен комитет на страните от Варшавския договор. По време на него Горбачов, без знанието на Живков, се среща с министъра на отбраната Добри Джуров и министъра на външните работи Петър Младенов. Срещите между Живков и Горбачов през годините придобиват все по-формален характер. Живков очевидно осъзнава, че Горбачов не го харесва особено, а и самият той не е особено възхитен от съветския генерален секретар. На 23 юни 1989 г. в Москва се състои последната (дълго отлагана) среща между него и съветския лидер, която преминава

по що-годе приемлив за Живков начин. Горбачов се въздържа от оценка на „Възродителния процес“, но се съгласява да положи усилия, за да подтикне Турция към преговори с България.

На 28 август Живков се завръща в София от лятната си почивка в резиденция „Евксиноград“ край Варна на Черно море, но не изглежда отпочинал и е неспокоен. Първите думи, които каза на своите сътрудници след пристигането си в София, са: „Момчета, какво става със социализма? Той си отива. Социализмът загуби като система...“ След това прави кратък анализ на ситуацията в Унгария, Полша, Чехословакия и Съветския съюз.

По време на полета до София Георги Милушев, ръководител на Пето главно управление на ДС - УБО - и отговорен за личната охрана на Живков, получава информация от завеждащия отдел „Социална и национална сигурност“ на ЦК на БКП генерал Велко Палин, че членове на Политбюро и генерали планират преврат срещу Живков. По молба на пътуващия с него министър на отбраната Добри Джуров той не докладва за това на Живков, за да не го „безпокои допълнително“.

От 24 до 27 септември във Варна се провежда конференция на секретарите по международни въпроси на комунистическите партии. Там Живков се срещна с председателя на Политбюро на ЦК на КПСС Александър Яковлев, смятан за един от архитектите на перестройката. На конференцията Живков изразява тезата, че натискът върху социалистическата система може да бъде отслабен чрез подобряване на отношенията с Китай и обединението на Германия. В заключение казва: „Предайте на Горбачов, че Маркс и Енгелс, ако са живи, ще ни кажат: „Момчета, рано е още да обявяваме партиите за социалдемократически и да се борим за капитализъм. Обществото и икономика ни още не са готови за това.“

На 5 октомври, преди да отпътува за тържествата по повод 40-годишнината на ГДР, той казва: „Отиваме на погребение. Ръководството там едва ли ще се задържи на власт още няколко седмици.“ Живков оценява ситуацията в СССР като критична и смята, че българското ръководство без съветска подкрепа не може да се задържи на власт.

В края на октомври възниква конфликт между Тодор Живков и външния министър Петър Младенов. На 24 октомври 1989 г. Младенов изпраща писмо до ЦК, Централната контролна и ревизи-

онна комисия и Политбюро, в което обявява оставката си. В него обвинява Живков в грубост и раздразнение. Той не разбирал, че е довел страната до дълбока икономическа, финансова и политическа криза.

На 26 октомври Живков се среща няколко пъти с членовете на Политбюро, за да обмисли начини, по които оставката на Младенов да бъде приета възможно най-незабележимо и безболезнено. В крайна сметка се стига до решение да бъде освободен „поради заболяване". Живков изпраща членовете на Политбюро Димитър Стоянов и Пенчо Кубадински при Младенов със задачата да го убедят да оттегли писмото си. Мисията им остава без успех. На 27 октомври самият Живков извиква Младенов на безрезултатна половинчасова среща. Живков в мемоарите си твърди, че тесните връзки между Петър Младенов, Михаил Горбачов и външния министър на Съветския съюз Едуард Шеварднадзе за него не са били тайна, а съдържанието на писмото показвало, че то е било съгласувано с „централата" – т.е. с Москва. Демонстрираната „смелост" ясно показвала подкрепата, която авторът получавал от сила, за която знаел, че Живков не може да ѝ се противопостави.

Докато през последните дни на октомври 1989 г. в София се провежда Международният екофорум, гражданите на столицата подписват петиция на опозиционната група „Екогласност" срещу антиекологични проекти на правителството. На 26 октомври в центъра на града, в малката градинка пред кафене „Кристал" активисти и симпатизанти на движението са демонстративно (според някои наблюдатели - прекалено демонстративно) пребити от силите за сигурност пред погледите на световната общественост и отведени насила на друго място. По-късно един от офицерите на Народната милиция, участвали в акцията, се самоубива. До края на месеца почти ежедневно се провеждат събрания на „Екогласност" в кино „Петър Берон" в София, на които според свидетелства на очевидци се появяват поне толкова агенти на Държавна сигурност, колкото и участници с опозиционни нагласи.

На 3 ноември е проведен първият опозиционен митинг на площада пред катедралата „Свети Александър Невски" в София. Тълпата от няколко хиляди души е плътно обградена от милиционери. Тези първи по-големи опозиционни митинги от 45 години насам сами по себе си са ново явление за българското общество, но по своя мащаб към този момент (все още) не представляват сериозна заплаха за режима. В този смисъл мненията, че „на-

тискът на улицата“ или „народът“ в крайна сметка са принудили Живков да подаде оставка, могат да бъдат определени като несъстоятелни и наивни. Отстраняването на Живков от властта не е решено „от улицата“, а от политическите елити в коридорите на властта в София и Москва.

СВАЛЯНЕТО НА ТОДОР ЖИВКОВ

В началото на ноември съветският посланик в България Виктор Шарапов е в Москва. По същото време Горбачов се е среща с новоизбрания държавен и партиен лидер на ГДР Егон Кренц. След срещата си с Кренц Горбачов предава на Шарапов стенограмата от разговора с указание да информира Живков за нея и да го убеди да подаде оставка. В нея двамата генерални секретари обсъждат бедственото положение в ГДР, изразяват пренебрежително мнение за Ерих Хонекер и отхвърлят идеята за обединение на Германия. На 3 ноември Шарапов иска среща с Живков. Работещият в София съветски дипломат Валентин Терехов съобщава, че Живков е изслушал изявленията на Шарапов напълно объркан, но първоначално е отказал да подаде оставка с обяснението, че засега не виждал достоен наследник. През следващите дни Живков има още срещи с Шарапов. Според неговия помощник Костадин Чакъров в деня на „Великата октомврийска социалистическа революция“ 7 ноември преди традиционния прием в съветското посолство от 18 часа той им едночасова среща с Шарапов, което потвърждава и началникът на УБО Георги Милушев. Той обаче оценява нейната продължителност само около 20 минути.

На 8 ноември в 11 часа се провежда среща между Тодор Живков и група бивши негови съратници от партизанския отряд „Чавдар“ - Добри Джуров, Йордан Йотов и Димитър Станишев. Те се опитват да убедят генералния секретар да подаде оставка. Терехов съобщава, че тази визита е била организирана по инициатива на най-близкия доверен човек на Москва в БКП Андрей Луканов и посланик Шарапов. Недоволен от резултата, тъй като Живков се съгласява да подаде оставка, но едва на следващия пленум, Шарапов изпраща групата на следващия ден, 9 ноември, отново при Живков, за да постигне незабавното му оттегляне. Според съветския дипломат Терехов съветското посолство упражнява постоянен натиск върху Живков, за да не се измъкне в последния момент. Натискът върху него не спира нито за ми-

нута. Тази среща се потвърждава от Чакъров и самия Живков в неговите мемоари.

На 8 ноември според Чакъров Живков има още една среща със съветския посланик в резиденция „Банкя“ край София в 17 часа. Според Милушев обаче Живков се среща с Шарапов в Банкя също така в следобеда на 6 ноември и още веднъж на следващата сутрин, т.е. на 7 ноември. Срещата на 8 ноември също е потвърдена от него. Терехов смята, че Живков е имал срещи с Шарапов на 4 или 5, както и на 8 ноември. Той е единственият, който съобщава за съдържанието на разговорите. Според него в тях Шарапов изрично призовава Живков да подаде оставка и веднага му изказва благодарността на съветското ръководство за сътрудничеството, любовта към СССР и КПСС и т.н. Живков препоръчва Димитър Стоянов или Александър Лилов като най-подходящи наследници и уверява, че ще изпълни всички разпореждания на Михаил Горбачов. В мемоарите си Живков не отрича срещите с Шарапов, но предава различно съдържание на разговорите. Той твърди, че е подал оставка по собствено желание, поради възрастта и здравословното си състояние и просто е искал да уведоми съветския посланик за решението си. Като свой желан наследник е посочил Александър Лилов, с което Шарапов бил съгласен.

Външният министър Петър Младенов се завръща на 8 ноември от четиридневно пътуване до Китай. Според Терехов Андрей Луканов го е информирал за ситуацията и го е поздравил за поста генерален секретар, в момент, когато Живков все още е бил действащ генерален секретар и все още не е имало заседание на Политбюро или пленум на ЦК.

Тройката Джуров, Йотов и Станишев отново се явява при Живков на 9 ноември. Живков им съобщава, че са го разбрали погрешно предния ден и че няма да подаде оставка на следващия пленум на ЦК, а на по-следващия. „Грешки имам, но престъпления нямам“, казал Живков в края на срещата. Същият ден ръководителят на представителството на съветското КГБ в българското Министерство на вътрешните работи генерал Владилен Фьодоров вика началника на УБО Георги Милушев и му казва, че заседанието на Политбюро, насрочено за този ден, е много важно. Тази новина е странна за Милушев, защото като един от най-близките сътрудници (телохранители) на генералния секретар, който е запознат с всички подробности от седмичната му програма, той не знае нищо за заседание на Политбюро и го научава от представителя на КГБ.

Всъщност обаче на 9 ноември в 17 часа се провежда заседание на Политбюро. Там Живков обявява своята оставка още в началото. Изненадани са само двама: Милко Балев и Димитър Стоянов. Въпреки това оставката на Живков е приета единодушно. Самият Живков твърди, че не е направил никакви предложения за свой наследник. Чакъров обаче съобщава, че Живков е предложил Георги Атанасов. Има основания да се смята, че той или някой друг наистина е предложил Атанасов, тъй като самият Живков признава в мемоарите си, че Атанасов е обяснил на присъстващите, че не е подходящ за тази длъжност. Каква причина би имал да го направи, ако неговата кандидатура изобщо не е била обсъждана? (Светлина върху този въпрос би могъл да хвърли евентуално протокол от заседанието на Политбюро, какъвто обаче досега не е открит от автора.) Атанасов от своя страна предлага външния министър Петър Младенов, чиято кандидатура е одобрена от членовете на Политбюро. Заседанието приключва около 19:45 ч. Живков се оттегля в кабинета си, придружен от Петър Младенов, Добри Джуров, Георги Атанасов, Андрей Луканов и други, за да изпият по чаша.

По предложение на Младенов Политбюро взема решение за среща между Живков и Шарапов. Шарапов уверява, че ще докладва решението на Политбюро в Москва. Георги Милушев пише, че още вечерта на 9 ноември е повикан при Петър Младенов, който му съобщава, че при обсъждането на въпроса за наследника на Живков е било необходимо прекъсване на заседанието. Междувременно е било необходимо да се проведе телефонен разговор с Москва. Малко след това според Милушев Виктор Шарапов влиза в помещението. Посланикът съобщава, че вече е говорил с Москва и там одобряват решението да се издигне за поста генерален секретар кандидатурата на Петър Младенов, когото смятат за добър и верен приятел на Съветския съюз.

Уставът на БКП предвижда Централният комитет да избере генералния секретар на партията. Затова пленумът на ЦК трябва да вземе решение по предложението на Политбюро. Пленумът е проведен на 10 ноември. Заседанието започва в 9 часа в резиденция „Бояна“ край София. Встъпителната реч е произнесена от Тодор Живков, според очевидци много енергично и динамично, като по някакъв начин той може би все още се надява, че ако не може да предотврати края, то поне ще успее го отложи. Някои от участниците първоначално не знаят нищо за подадената от него оставка и научават за нея едва по време на обедната почивка.

В 15 часа заседанието е възобновено и е прочетена молбата за оставка на Живков. По време на последвалата дискусия се стигна до „инцидент“. Партийният ветеран Иван Масларов неочаквано предлага Александър Лилов за поста генерален секретар, а проф. Николай Ирибаджаков изразява съмнение в готовността на пленума да избере нов генерален секретар.

Председателстващият Георги Атанасов прекъсва заседанието, а след подновяването му бързо се пристъпва към гласуване, при което оставката на Живков е приета и Петър Младенов единодушно избран за нов генерален секретар на партията. Междувременно генералът от КГБ Фьодоров се обажда няколко пъти на Георги Милушев, за да се информира за хода на събитията. На Живков не е дадена възможност за заключително слово.

Пленумът предлага на Народното събрание да освободи Живков и от поста председател на Държавния съвет на Народна република България. Това става впоследствие в пряко предавано по телевизията заседание на НС на 17 ноември, когато за председател на Държания съвет е избран Петър Младенов.

В заключителните си думи на пленума на ЦК Петър Младенов благодари на Тодор Живков за неговата дейност и му пожелава „още дълги години здраве, бодрост и творческа активност“. Заседанието приключва в 17 часа. Новият генерален секретар придружава Живков до изхода. Ерата Тодор Живков в България приключва.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Събитията около свалянето Тодор Живков позволява да се направят следните изводи:

Тодор Живков е свален от власт в резултат на „дворцов преврат“, т.е. вследствие на действия и договорка в рамките на партийния елит, а не в резултат на пряк натиск от страна на населението, например чрез улични протести (ролята на които при разбиването на тоталитарните режими и без това често се надценява). Опозиционните сили към този момент все още не са в състояние да организират наистина масови демонстрации. Някои наблюдатели са на мнение, че Живков теоретично е имал достатъчно влияние върху изпълнителната власт до последния момент, за да се съпротивлява със сила срещу свалянето си от власт. Предвид обща-

та ситуация и указанията от Москва подобна авантюра, разбира се, е немислима и невъзможна.

Наличната информация подкрепя тезата за активната намеса и решаващата роля на съветското ръководство в отстраняването на българския генерален секретар. Целта на Москва вероятно е била да се замести старото, догматично и дискредитирано ръководство на БКП с по-нови, по-убедителни във вътрешен и външен план лица. Ръководството на КПСС и по-специално генералният секретар Горбачов лично очевидно са разчитали за тази цел на няколко верни съратници в българското Политбюро, но не са се поколебали да окажат пряк натиск върху генералния секретар на БКП чрез посланик Шарапов. Въпреки че Александър Яковлев категорично отрича намесата на съветското ръководство в отстраняването на Живков, той признава, че преди това е имало няколко телефонни разговора между него и Младенов. Показателно е, че от гледна точка на Москва той изтъква като особено надеждни Петър Младенов, Добри Джуров и Андрей Луканов.

Ролята на Америка в тези събития засега не е изяснена докрай. Твърде вероятно е Москва да е информирала Вашингтон за намеренията на Москва в Източна Европа, вкл. планираната смяна на комунистическите лидери в тези страни, и да е постигната някаква координация. Водеща роля в тези събития обаче очевидно има Съветският съюз, а САЩ, дори да са били по принцип в течение, се ограничават повече до ролята на пасивен наблюдател. Както отбелязва капитанът от чешката тайна полиция Лудвик Живчак през 2007 г.: „Сега е трудно да се установи кой точно е написал сценария (за събитията от 1989 г.), но той определено не е бил написан в Америка. Американците просто се качиха на последния вагон, следователно сценарият е бил написан, почти сигурно, на Изток".

На XIV-тия конгрес на БКП в края на януари 1990 г. партията е преименувана в „Българска социалистическа партия" (БСП) и Александър Лилов е избран за нов председател. На 3 април 1990 г. Петър Младенов заема поста държавен глава. В средата на юни 1990 г. по телевизията е излъчен запис на опозиционен митинг от 14 декември 1989 г. пред Народното събрание, където Младенов се обръща към околните с думите „Най-добре е танковете да дойдат" (явно, за да разпръснат демонстрацията със сила). Последвалите улични протести на опозицията го принуждават да подаде оставка на 6 юли 1990 г. През 1993 г. той си купува къща в село на

един час път с кола от София, където прекарва времето си като пенсионер от пролетта до късната есен. Пише книга за дейността си като външен министър, но в нея не дава подробности за събитията от 1989 г. Умира през 2000 г. на 66-годишна възраст.

Тодор Живков е арестуван на 18 януари 1990 г., обвинен в злоупотреба с власт и в корупция и първоначално осъден на седем години затвор, които обаче са заменени с домашен арест поради напреднала възраст. Живее във вилата на внучката си в софийското предградие Бояна, дава многобройни интервюта за местни и чуждестранни медии и публикува две книги със спомени. На 9 февруари 1996 г. Върховният съд го оправдава по всички точки от обвинението и го освобождава. Живков умира на 5 август 1998 г. на 87-годишна възраст.

Независимо от обстоятелството, че падането на Живков е резултат от външна намеса и вътрешни маневри и договорки сред ръководството на БКП, събитията в България впоследствие развиват собствена динамика и излизат извън рамките на първоначалните намерения и планове на организаторите на „вътрешнопартийния преврат“: многопартийна система, свободни избори, пазарна икономика, българско членство в НАТО и ЕС. Обществените реалности се оказват прекалено сложни и непредвидими, за да бъдат управлявани дългосрочно. 10 ноември 1989 г. може наистина да е бил замислен като опит на Комунистическата партия да съхрани властта си, но събитията я изпреварват.

ЛИТЕРАТУРА

Чакъров, Костадин. Вторият етаж. С., Пламък, 1990.

Милушев, Георги. По коридорите на властта. С., INTRA book, 1991.

Живков, Тодор. Мемоари. С., Абагар, 1997.

Димитров, А. Секретните доклади на Сол Полански за 10 ноември, С., Труд, 2019.

Яхиел, Нико. Тодор Живков и личната власт. С., М-8-М, 1997.

Марков, Георги. Задочни репортажи за България. С., Профиздат, 1990.

Младенов, Петър. Животът - плюсове и минуси. С., Петекс, 1992.

Желязков, Милко. Проклятието на Живкови. С., Милениум, 2025.

Борислав Ванков е научен сътрудник на софийското бюро на фондация „Конрад Аденауер“. Изследователски му интереси са в областта на комунистическата идеология и практика и на философията. Автор на публикации на исторически, политологически и философски теми и преводач.

ВРАЧАНСКИ ОКРЪЖЕНЪ РЕВОЛЮЦИОНЕНЪ КОМИТЕТЪ.

ПОЗИВ

Къмъ войниците отъ разнитѣ части на Врачанския окрѣгъ.

Войници, синове на работния народъ,

Въ свещената борба, която вашитѣ бащи и братя, целия трудящъ се народъ, водятъ днесъ противъ народнитѣ душмани и потисници, противъ банкеритѣ, спекулантитѣ, капиталиститѣ и военнитѣ авантюристи, ще бѣдете ли вие убийци на тоя народъ, на вашитѣ бащи и братя; ще покриете ли челата си, о деца на същия тоя народъ поробенъ, с позора на подлостьта и предателството, като се поставите в услуга на народнитѣ врагове?

Ние не вѣрваме. Вашата човешка чест и войнишко достойнство не ще ви позволят да носите печата на позора!

Бѣдете народни войници и не обръщайте оръжието противъ башитѣ и братята си! Обезоръжете смело вашитѣ началници-изменници, ако биха ви заповѣдали да бѣдете народни убийци; побратимете се в полето на борбата с борящия се народ за хлѣб и свобода, за мир и правда!

Целия трудящъ се народ отъ села и градове следи днес с затаено дихание вашето поведение в полето на свещената борба.

Обърнете оръжието, купено с пота на тоя народ, противъ неговитѣ душмани!

Бѣдете достойни за народа си! Пригърнете развѣтото знаме на републиката на труда!

гр. Фердинандъ, 23. IX. 1923 год.

Отъ Окръжния Революционенъ Комитетъ.

ЕВЕЛИНА
КЕЛБЕЧЕВА

АТЕНТАТЪТ В ЦЪРКВАТА „СВЕТА НЕДЕЛЯ“ В СОФИЯ НА 16 АПРИЛ 1925 ГОДИНА

РАЖДАНЕТО НА ЕПОХАТА НА ДЪРЖАВНО СПОНСОРИРАНИЯ ТЕРОРИЗЪМ

От началото на XXI век светът живее с ужаса на международния тероризъм. Драматичната промяна настъпи след атентата в САЩ на 11 септември 2001 г. Ала това съвсем не е първото организирано масово политическо убийство в съвременната история. Затова и сме изправени пред необходимостта да потърсим историческите корени и различните стратегии и техники на политическото насилие, които днес заливат света.

Вече знаем много за генезиса и разпространението на тероризма, като той е разделян на различни категории – анархистки, националистически, антиколониален, религиозен. Пропуска се обаче друга форма на тероризма – държавният. Първият държавно спонсориран тероризъм е дело на Третия Интернационал (1919–1943), познат под името Коминтерн, създаден в Москва от болшевишките лидери Ленин, Троцки, Сталин и Зиновиев. Съветска Русия фактически превръща политическото насилие в своя държавна политика – организирана и щедро финансирана от самата държава. Теророт не се ограничава в рамките на държавата, веднага са организирани и задгранични представителства на Коминтерна, най-важният от които е този във Виена.

Тоталитарните режими се характеризират най-вече с това, че при тях употребата на политически терор не познава граници. Съветска Русия първа налага тази практика. Основните доктрини са „износ на революция“ и терор, военизиране и безпрекословно подчинение на комунистическите партии по света на директивите

от Москва. Програмата за „износа на революция“ съдържа в себе си стремеж за унищожаването на буржоазната власт и за създаването на работническо-селски правителства по съветски образец по света. С тази цел веднага след края на Първата световна война са подкрепени Унгарската съветска република, Баварската съветска република, направен е опит за държавен преврат в Естония.

След техния провал България се налага като следващия център за реализиране на тези цели. През 1923 г. е организиран въоръжен метеж, след това из страната се формират чети за терор (1923-1925 г.), а накрая идва и един невиждан атентат – взривяването на катедралния храм „Св. Неделя“ в центъра на София.

Под натиска на болшевишка Русия и Коминтерна, чрез възприемането на заповедите, идващи от Москва, през 1919 г. Българската комунистическа партия (БКП) влиза в Коминтерна като негова секция. Следва пълното подчинение на българските комунисти на Кремъл – линия, която по различни начини продължава и до ден днешен.

Взривяването на катедралния храм „Св. Неделя“ в София на Велики четвъртък 1925 г. е един от най-големите и зловещи терористични актове в историята на XX век. Този акт е начало на нова ера – ерата на държавно спонсорирания политически терор с център Москва.

ПЪТЯТ КЪМ ТЕРОРА

След като БКП става секция на Коминтерна още при неговото създаване, нейните лидери Васил Коларов и Георги Димитров заемат най-високи ръководни позиции в него.

Както идеята за въоръжена борба срещу правителството, така и нейното финансиране с потоци от пари, внасянето на оръжие по тайни канали и създаването на структурите на нелегалната комунистическа организация в България между 1922 и 1925 г. са изцяло направлявани и контролирани от Коминтерна. Комунистическият терор в България се организира по указанията на Правилника за всемирна гражданска война на Коминтерна.

Цялата конспиративна структура на нелегалната БКП след 1923 г. е финансирана от Москва. За финансирането на нелегалните структури на БКП в края на 1923 г. от Москва са внесени 6,5 милиона лева, през 1924 г. те са вече 7,7 млн. лева, а в края на 1925 г. вече

възлизат на 12,5 млн. лева – средствата отиват за въоръжение и заплати на нелегалните комунистически дейци. Част от средствата са в долари, някои са в други валути. Запазени са писма, в които се иска плащанията да бъдат в долари поради обезценяването на българският лев. Парите се използват за въоръжение и заплати. За сравнение – през 1925 г. в България професор взима средно 3 000 лева месечно, съдия – 4 000 лева, а въоръжен терорист, който участва в нелегалната мрежа на БКП, получава 5 000 лв. на месец!

Общите суми на получените от Москва средства за организиране на политическия терор между 1923 и 1925 г. са 27 милиона лева.

Един пример от документите:

27 март 1925 г. До другаря Схетбарт

„В отговор на ваше сведение № 206I от 18 март, с.г. съобщавам, че съгласно указанията на Балканската Комунистическа Федерация при Изпълкома на Коминтерна, заплащането в брой на Балканския отдел за ноември и декември 1924 г. е изпратено от нас, съгласно общите разплащателни актове по секретната куриерска служба, без каквито и да е било отчети.

Москва-Кремъл Управляващ делата на Съюза на ССР

Член Колегия Наркоминдела (подпис)

„Инструкции от ИККИ [Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал] до председателя на Балканската комунистическа федерация – Васил Коларов. Москва, 1925 г.

Съюз на християнските славянски държави. Съвършено секретно.

№ 0,Л439, 26 март 1925 г.

В отговор на Вашето от 18 март, с.г. за № 756, бързам да ви уведомя, че ние тук незабавно след получаване на вашите инструкции № 154А.25 г., съгласно плана, разработен от другаря Борисов, изработихме и частично успяхме да приведем в действие ред мероприятия в случай на пълен провал на съвременния апарат на Специалните Отдели.“

МЕТЕЖЪТ ОТ СЕПТЕМВРИ 1923

Реалната подготовка на мащабния терор започва с организирането на заповяданото от Москва и предварително обречено на провал „въстание“ през септември 1923 г. Следвайки линията на Коминтерна, българските комунисти започват да се готвят за насилствено вземане на властта.

На 9 юни 1923 г. в България е извършен военен преврат, който сваля от власт Българският земеделски народен съюз. Земеделците са наричани „дружбаши“, а комунистите не ги подкрепят. Затова ръководството на БКП е подложено на унищожителна критика от Коминтерна, който проповядва единодействие между комунисти и земеделци. Заповядано е организирането на контрапреврат.

Тогава от Москва в България са изпратени Васил Коларов и Георги Димитров, които налагат заповедта от Москва против волята на местното ръководство. Те самите знаят много добре, че това е една предизвестена смърт и че това така наречено „въстание“ по никакъв начин не може да успее.

Събитието, наречено по-късно „Септемврийско въстание“, фактически е метеж, наложен от Москва против волята на част от ръководството на БКП. Абсолютно неподготвеното и предварително обречено въстание е потушено от властта. Водачите избягват още преди края му. Жертвите от страна на метежниците са около 800, приблизително толкова са и жертвите на правителствените сили.

И тук е поантата. Въпреки провала и жертвите на метежа от септември 1923 г., БКП продължава курса към въоръжена борба и след като е обявена извън закона. През 1924 г. започва изграждането на широка и силна конспиративна мрежа от различни групи в цяла България, които се захранват със значителни потоци пари и оръжие по нелегалните канали, идващи от Съветския съюз и от Задграничното бюро на Коминтерна във Виена.

Въпреки провала през септември 1923 г., за Коминтерна България остава много важен театър, както защото е близо до Съветския съюз, така и защото Балканската секция на Коминтерна смята, че това е мястото, където трябва да се тества политиката на износ на революция. През януари 1924 г. правителството на Демократическия сговор дава широка амнистия за участвалите

в събитията. Ръководството на БКП обаче решава да продължи курса към ново въоръжено въстание.

ПОДГОТОВКАТА НА АТЕНТАТА

Вследствие на метежа по силата на новоприетия Закон за защита на държавата (ЗЗД) на 23 януари 1924 г. БКП е забранена и минава в нелегалност. През есента на 1924 г. Коминтернът нарежда партията да създаде широка нелегална военна организация и да оглави четническо движение срещу властта. Към ЦК на БКП е създадена специална наказателна група от Станке Димитров, Иван Минков и Вълко Червенков за извършване на политически убийства на възлови фигури в армията и държавния апарат. Военната организация (ВО) създава малки терористични групи, които действат из цялата страна. Те се снабдяват с оръжие от нелегални канали, поддържани от СССР и от Виенското бюро на Коминтерна.

През 1923-1924 г. под ръководството на нелегалната БКП се организират чети, които извършват стотици садистични действия навсякъде по България. БКП настоява тези анархокомунистически чети да бъдат използвани за политически цели. Документите показват, че тяхната цел е дестабилизация на властта и насилие над населението, но също и тренировка за използване на оръжието, съпроводено от постепенна и непрекъсната ескалация на терора.

Още в края на 1924 г. възниква идеята за извършване на голям терористичен акт, който да ликвидира политическия елит на страната. Секретарят на ЦК на БКП Станке Димитров споделя идеята с ръководителите на Коминтерна Васил Коларов и Георги Димитров. Те обаче смятат, че това трябва да бъде свързано с мащабно въстание. Военното ръководство на БКП поддържа преки връзки със съветското Главно политическо управление, което ги снабдява с пари и въоръжение.

Оперативният план е изготвен в Москва от началника на IV-то управление на Военното разузнаване на Червената армия (РУ) Ян Берзин и от Владимир Степанович Нестерович от Задграничния център на Коминтерна във Виена. В България са изпратени на място няколко агенти на съветските разузнавателни служби и на Коминтерна. Основна роля играе Христофор Интович Салнин с псевдоним Осип, смятан за главния диверсант на Разузнавателното Управление на СССР.

По време на атентата пристига и един българин, агент на Коминтерна – Иван Винаров. В София подготовката се направлява от Людвиг Матвеевич Гавро – агент на РУ. За наблюдение на Военната организация на БКП през 1925 г. в България пристига и офицерът на Главното разузнавателно управление на Червената армия Михаил Малхазович Чхеидзе.

Атентатът от 1925 г. е подготвян дълго и целенасочено. Основната му цел е да бъдат ликвидирани едновременно българският цар, политическият и военният елит, да се предизвика политически вакуум и да се създадат условия за завземане на властта от комунистите.

Месеци преди атентата дейците на Военната организация на комунистическата поартия Иван Абаджиев и Асен Павлов внасят в катедралния храм „Св. Неделя“ адската машина. Самият експлозив за атентата – 25 кг – е докаран от Виена през Сърбия до Босилеград и оттам до София. Той е монтиран в пакет над една от колоните в основния купол. Между взрива и купола е решено да бъде поставена бутилка със сярна киселина, която да усили поразяващия ефект. Целта е „да няма оцелели“.

В документ от 17 март 1925 г. се казва:

По сведения от Будапеща, съобщава се следното:

„За да се ускори болшевишкото дело на Балканите, формира се една група, под ръководството на някой си Дуцински, с цел да се вършат атентати против държавните глави и хора от правителствата в балканските държави. Атентатите визират на първа ръка Царя на Българите и председателя на Министерския Съвет в България, а след това Кралете на Сърбия и на Румъния.

Ръководството на тази акция произлиза от Виена. Относително изпълнението на тези планове, Дуцински е влязъл във връзка с ЛЕВИЦКИ
(назования Левицки е търговски агент на Съветите във Виена).“
Секция 1 б

За изпълнението на „тези планове“ се организира атентат в прохода Арабаконак срещу цар Борис III. На 14 април 1925 г. група анархо-комунисти правят опит да убият царя. Той успява да се спаси, но загиват неговите спътници – известният ентомолог Делчо Илчев и ловецът Петър Котев. Покушението предизвиква

огромно и искрено възмущение в цялата страна. В храма „Св. Александър Невски“ е отслужен благодарствен молебен за спасяването на изключително популярния български цар.

Поради провала на покушението срещу царя, на същия този ден в София е задействан резервният план и е убит генерал Константин Георгиев, един от лидерите на управляващия Демократически сговор. Целта на това убийство е да предизвика събирането на българския политически и военен елит на опелото в храма „Св. Неделя“, където да стане обект на подготвения вече атентат.

Преките извършители са Петър Задгорски – клисар на храма „Св. Неделя“, внеслите взрива Петър Абаджиев и Асен Павлов, Асен Агов – доставил детонаторите, Атанас Тодовичин – застрелял ген. Константин Георгиев, и Никола Петров (Васко) – запалил фитила на взрива.

Непреките извършители са членовете на Военната организация (ВО) на БКП – о.з. майор Коста Янков, о.з. капитан Иван Минков, Димитър Златарев – отговарящ за въоръжението, и Марко Фридман – ръководител на секция към Военната организация на комунистите.

Министърът на вътрешните работи Иван Русев прави следните изявления:

„През месец декември м.г. (1924 г.) военния център на комунистическата партия, заедно с всички членове на централния комитет са взели решение да извършат атентата срещу царя и ако излезе сполучлив – на погребението му да се направи втори атентат, който да засегне министрите, магистратите, висшите военни началници, депутати, общественици – с една дума всички видни представители на държавата. Датата на атентата щяла да се определи от Москва, според стечението на обстоятелствата и ще служи, ако атентата излезе сполучлив, като знак за обявяване на революцията от единния фронт и завземането на властта...

В началото на месец януари 1925 г. при първия оглед на църквата Иван Минков казал на клисаря Петър: „Аз съм член от централния комитет на тайната нелегална комунистическа организация. Ние разполагаме с много пари и взривни материали, които получаваме от Русия. ...Избрахме теб, като верен другар, да ги укриеш и помогнеш за великото дело на революцията. За тая услуга ще те възнаградим много щедро. „Иван“ дал на клисаря 1000 лв. и си отишъл.

При всяко донасяне на общо осемте пакета взрив „Иван“ давал на клисаря по 1000 лв. и на 2-3 пъти – по 2000 лв. До извършването на атентата Петър получил всичко 11 000 лв.

Към средата на месец март тази година „Иван“ казал на Петър: „Бай Петре, ние от централния комитет сме намислили да извършим една голяма работа, ще убием едно голямо лице, след което ще дойдат на погребението, разбира се, всички министри, депутати, офицери и други, ще поставим пакетите до голямото кубе, гдето стоят обикновено Царя, министрите, генералите, ще го запалим и от взрива ще бъдат избити всички. Това ще бъде сигнала да се обяви революцията и вземем властта. В случай, че не успеем да вземем властта ще избягаме в Русия с автомобил и там за признателност ще бъдеш богато възнаграден, като ти дадем една къща, като палат, а на семейството ти, до пристигането му в Русия, ще дадем 200 000 лв.

На 13 април „Васко“ – предназначен да запали фитила – се явил в обикновеното време в църквата и казал на Петър: „Научи ли се за атентата против Царя? Това беше наша работа. Пратиха ме да търся четата, с която сме във връзка, занесох им пари, но за жалост не можаха да убият царя. Сега ще търсим лицето, което ще ги събере всички в църквата, той е виден човек и организатор на Демократическия сговор в София...

На 16 април около 3 часа „Васко“ подпалва спирта, слиза веднага долу, среща се с Петра (Петър) и двамата без шапки излизат от църквата.

След няколко минути взривът избухва.

Клисарят Петър Задгорски отива на кюшето между „Клементина“ и „Лавеле“, гдето мислил да намери обещания автомобил за бягане, обаче такъв не се оказал. На ул. „Софроний“ го посреща „Иван“ и го завежда в една къща на същата улица, гдето му казал да почака до седем – седем и половина часа, когато ще дойде да го вземе, за да отидат в сръбската легация, за да му извадят паспорт. От заловените членове на терористическата организация се установи, че една група от около 8 души, заедно с една госпожица, са получавали от комисията по въоръжението при централния комитет оръжие и взривни материали. Пироксилинът, който е употребен за атентата в църквата „Света Неделя“, се е пренасял в един магазин близо до „Света Неделя“, прикриван от въпросната госпожица. От тоя магазин „Иван“ е вземал пакетите и ги е носил

в църквата. В друг един магазин, на ул. „Витошка“ К. Янков и Иван Минков, чрез същата тая група от терористи са криели взривни материали и бомби, които са заловени.“

Брошурата „Кървавият Велики Четвъртък. Атентатът в храм „Св. Неделя”, София, 1925 г., е най-достоверния документ за историята и последиците от атентата. От особен интерес са публикуваните там показания на Цола Нинчева [Драгойчева] – Соня, въведени по следния начин:

„Макар да считаха човещината и хуманността за някаква буржоазна „дивотия“ и отживяло понятие, се пак, макар и твърде нередко, се срещат комунистически водачи, които се погнусиха от собственото си дело, както е случая с видната комунистка водителка и ръководителка на секцията за връзките в Пловдивската комунистическа военна област Цола Нинчева – Соня, от гр Бяла Слатина с висше педагогическо образование.

Пред полицията видната деятелка на БКП собственоръчно декларира през април 1925 г.:

1) че дейността на нелегалната комунистическа партия, след септемврийските събития се е изразила не толкова в организационна и просветна дейност сред масите, отколкото в бърза военна подготовка;

2) зачестилите убийства от тяхна страна внесли в борбата голямо раздразнение, помрачили разума и капка морал в борбата не оставили, дори се стигнало до взаимно изтребление, което не могло да ползува никой;

3) от друга страна понятието за революцията изгубило своята чистота, благодарение на кръстосване на комунистическите пътища с дружбашкото еднофронтовство, с изнасилване на събитията и преголямото желание за завземането час по-скоро на властта;

4) четническото движение имало големи отрицателни черти, защото в неговите среди се вмъкнали обикновени престъпници и вършели деяния престъпни;

5) парите в Комунистическата партия оказали твърде много своето пагубно влияние върху движението, защото и за най-елементарната услуга, на какъвто и да било член на партията за каквато и да било работа се чакало възнаграждение. Често пъти

дори и видни партийни членове гледали на организацията като на сиропиталище. Това създало несъмнено един дух на поквара и разложение.

И най-после станало ясно, че се отива срещу течението на общественото развитие, че се изнасилва действителността и че комунистическата партия не може да създаде свой морал...

Разочарованието на поменатата комунистическа деятелка се потвърждава напълно от множеството факти и данни по наказателно дело № 399(1925 г.

(Естествено, нищо от тези показания не намира място в нейните мемоари „Повеля на дълга“, писани по времето на комунизма, когато Драгойчева е несменяем член на Политбюро на Централния комитет на управляващата БКП. Бел. авт.)

...Българските граждани, без разлика на обществено положение и политически убеждения, в това число и ония комунисти и дружбаши у които не е притъпено напълно понятието за добросъвестност, ще останат още по-разочаровани, когато се убедят от фактите, че комунистическата партия, ръководена от полуинтелигентни, декласирани и продажни елементи, нанесе едновременно със своите разбойнически нападения и атентати едно петно и на българския народ. [...]

Установи се с данни, че заслепената амбиция и тесногръден егоизъм на ръководителите на еднофронтовското движение са насърчавани и подслаждани с изобилно пръсканото в България злато на чужди държави.”

ЖЕРТВИТЕ НА АТЕНТАТА СА БЕЗПРЕЦЕДЕНТЕН БРОЙ

Църквата е била пълна, и затова Софийският митрополит Стефан, който води опелото, моли министрите от правителството да пристъпят малко по-напред, за да могат повече хора да влязат. Това е абсолютна случайност, поради която няма убити министри, а куполът се стоварва върху военните и много цивилни граждани. Царят също е спасен поради това, че закъснява за опелото.

Фактически повечето жертви са граждани, жени и деца, а не политическите ръководители на държавата. Официално обявените загинали в атентата са 134 човека, от които десет жени и девет деца, а ранените – 318. Сред тях са кметът на София Паскал Паскалев,

софийският градоначалник Георги Кисьов, софийският окръжен управител Дянко Неделчев, ръководителят на Първа българска армия при Дойран ген. Стефан Нерезов, ген. Калин Найденов, военен министър по време на Първата световна война. Под купола на храма загиват 14 генерали. Между ранените са ген. Иван Попов – участник в четата на Филип Тотю и всички войни, ген. Владимир Вазов – герой от Дойранската епопея, брат на Иван Вазов, ген. Иван Дипчев – син на националната героиня Райна Княгиня.

Отзвукът в България е огромен.

Правителството отговаря още същата нощ с въвеждане на военно положение, което остава в сила до 24 октомври 1925 г.

В посланието на Светия синод на Българската Православна Църква до православния български народ против извършения атентат в църквата „Св. Неделя" на 16 април 1925 г., довел до „няколко стотици убити и ранени скъпи жертви – невинни мъже, жени и деца" от 26 април 1925 г. четем:

„С преголяма скръб трябва да подчертаем, че грозното злодеяние, извършено в съборната църква „Света Неделя", няма подобно на себе си в историята на човечеството. В такъв именно свят и неприкосновен дом за молитва, и в един от най-светлите църковни дни, осатанените от злоба вероотстъпници и човекомразци с жестока подлост избиха стотици невинни души, и то - през време на богослужение....."

Веднага след извършването на атентата започват ожесточени спорове сред българските комунисти кой е знаел, кой не е знаел, кой е дал заповедта, кой е писал против или се е съгласил и т.н., говори се за фалшиви телеграми и се измислят оправдания. Не можем със сигурност да определим кое е лъжа и кое – истина.

Атентатът предизвиква дълги и тежки спорове и специално разследване на Коминтерна в СССР. Докато членовете на ръководството на БКП си прехвърлят вината един на друг, Коминтернът продължава да отрича каквото и да било участие. На заседанията му през август 1925 г. в Москва Димитър Златарев, делегат от София, заявява: „С атентата дадохме пример на световната реакция какво значи наш тероризъм". Той цитира жертвите – 240, от които деца – 2-3, жени – 8. Няма и намек за угризение или съжаление, но и за момент не се оспорва, че терорът е дело на БКП под прякото ръководство на Коминтерна.

Отзвукът от атентата в катедралата в София е изключително силен и в чужбина. Документалните кадри, заснети от двама български оператори, работещи за френската филмова компания „Pathé" обикалят Европа, разпространявани и от „British Pathé". Хрониката отразява и съдебния процес срещу извършителите на атентата в София.

В същото време български студенти, комунисти и земеделци празнуват заедно успешно извършения атентат в катедралата „Св. Неделя". Такъв е случаят в ресторант „Бялото агне" в Бърно, Чехословакия на 5 май 1925 г.:

„До уважаемата Дирекция на полицията в Бърно

Позволявам си да Ви съобщя, че българските комунисти са чествали успешно извършения атентат на Софийската катедрала, в ресторант „Бялото агне", на ул. „Пражска". Това са хора, които живеят от съветско злато. ...Позволявам се да обърна вниманието Ви за тези господа, че и те са замесени в тази комунистическа конспирация.

С почит Гвардеец, български юнак"

СЪДБАТА НА АТЕНТАТОРИТЕ И ТЕХНИТЕ МЕНТОРИ

В България съдбата на атентаторите е решена по съдебен ред. Между 1 и 11 май 1925 г. в Софийския военно-полеви съд се разглежда наказателно дело № 399/1925 г. срещу участниците в атентата.

Трима са осъдени на смърт и обесени в София – Марко Фридман, Петър Задгорски и Георги Коев.

Други дейци на БКП, които не са ликвидирани от полицията, не са се самоубили, или не са хванати и съдени, успяват да се доберат до Югославия и до Съветския съюз. Голяма част от тях са подложени на репресии по време на чистките на Сталин през 30-те години.

Съдбата на съветските агенти е различна. Коминтерновският агент Христофор Салнин (или Осип Кристпас) е изпратен в България още през 1924 г. за организиране на терористичните действия. Завръща се невредим в родината си. В средата на април в София специално е изпратен да наблюдава атентата съветският

агент Иван Винаров, който веднага след това си заминава обратно в СССР.

Още един от главните терористи, които участват лично в самия атентат – Петър Абаджиев, също успява да избяга в Съветския съюз. Завърнал се след налагането на комунистическия режим на висок военен пост, той загива при неизяснени обстоятелства.

Единствено представителят на съветското военно разузнаване във Виена Владимир Нестерович (Мечислав Ярославски), ужасен от атентата и жертвите, напуска Коминтерна и забягва в Германия. След няколко месеца той е открит там от агенти на Коминтерна и отровен.

В България репресиите срещу анархисти, комунисти и леви земеделци са както съдебни, така и извънсъдебни. Сред безследно изчезналите по време на извънсъдебната разправа са невинни граждани и видни интелектуалци като Гео Милев, Сергей Румянцев, Йосиф Хербст и др.

Атентатът в „Св. Неделя" задълбочава фатално разделението в българското общество. Общо жертвите на държавния терор в България 1925–1926 г. са 745 души.

ПОСЛЕПИС

Ролята на Коминтерна и Съветският съюз в организирането на комунистическия терор в България и до ден днешен е тема е табу в публичното знание. Целият голям исторически разказ е дълбоко изкривен от изначална пропагандна русофилия, следвана от наложена повече от 80 години „амнезия" по отношение на влиянето на СССР и Коминтерна в България, като резултатът е една дълбоко фалшифицирана история.

Само отделни академични изследователи документират дълбочинното проникване на практиките на Коминтерна, които навсякъде са еднакви – политически терор, взривове, отрова, преследване, вербуване на агенти. И поток от много пари.

Тези факти не се споменават в учебниците по история нито преди, нито след 1989 г. Никъде не се говори, че основният фактор, който влияе върху решенията на самите български комунисти, е Коминтерновската политика.

В утвърдените учебници съществуват силно проблематични текстове, с избирателно подбрани факти и затова – със силно манипулативни внушения. Ето едни от най-фрапантните примери за атентата от 1925 г.

В учебника на издателство „Булвест 2000“ четем:„*Комунистическата партия се ориентира (sic!) към организиране на голяма терористична акция. Тя е проведена на 16 април 1925 г., когато е извършен атентатът в софийската катедрала „Света Неделя“. Правителството отговаря на терора с терор и за кратко време успява да ликвидира физически елита на Комунистическата партия, на левите земеделци и на анархистите, както и много леви интелектуалци. С това опасността от ляво е премахната.*“

Илюстративният материал в този урок е една снимка на разрушената църква и други две снимки – демонстрация на български студенти и членове на Комунистическия Интернационал против Александър Цанков в Москва и арестувани комунистически функционери след атентата. В малко каре извън текста на урока се дават жертвите при потушаването на юлските и септемврийските бунтове от 1923 г. като са посочени числата само за падналите от едната страна – между 1500 и 2000 души (некоректно). Незнайно защо не се споменават хилядата жертви от страна на правителството. „Тайна“ остава фактът, че през 1924 г. правителството на Цанков дава пълна амнистия на всички участници в двата метежа. В едно изречение се споменават жертвите в атентата, които са около 150 човека, включително жени и деца, без да се споменават 500-те ранени. Така акцентът пада изцяло върху „белия терор“, без да се види историческата мотивация – терорът е предизвикан не от правителството на Цанков, а първо от Юнския бунт на земеделците и след това от Комунистическата партия по заповедите на Коминтерна.

Но най-голямото изкривяване на картината е почти пълната мъгла, която е спусната върху дейността на Коминтерна за подриване на Европа и в частност решението да се вдигне в България въстание, за да бъде то наречено „първо антифашиско въстание в света“. Да не говорим за липсващия факт, че терористите в България са щедро платени от Москва през целия този период.

Не по-малко различна е и картината в учебника на издателство „Домино“. Говори се подробно за репресиите над забранената БКП през 1924 г., но не се споменава и дума за дадената държавна амнистия от една страна, а от друга – за ескалацията на терорис-

тичната дейност, решена и поддържана от Москва. Колкото до предходните събития от 1923 г., в нито един учебник не се споменава, че изпратените от Коминтерна в България Георги Димитров и Васил Коларов не се „прехвърлят“ в Югославия, а бягат там още на втория ден след обявяването на метежа. Спестено е тяхното „Открито писмо“ до българските работници и селяни – циничен докумен, писан във Виена, където се намира централата на Коминтерна за Европа.

Издателство „Анубис“ съобщава, че на „червения терор“ е отговорено с „бял терор“, но отново са премълчани ролята на Москва и политиката за унищожаване на държавния и военен политически елит, за да се разчисти пътя за налагане на съветска република в България.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На 16 април 2025 г. се навършиха 100 години от взривяването на катедралния храм в центъра на София. Това е организиран опит за унищожаване на българския политически елит, създаване на властови вакуум и установяване на работническо-селска власт, т.е. на болшевишка диктатура в България. Все още неизвестен за света е фактът, че това масово, политически мотивирано убийство, организирано и спонсорирано от Москва, е един от най-мащабните терористичен атентати в света, реализиран през XX-ти век.

Този исторически факт показва не само генезиса, но и развитието, последиците и непрекъсващата линия на използване на терора за подкопаване на демокрациите по света.

Фракцията на Българската работническо-социал-демократическа партия (БРСДП), наречена „тесни социалисти“, се преименува през 1919 г. в Българска комунистическа партия (БКП). Тя става секция на Коминтерна, с което де факто престава да бъде българска национална политическа партия.

След провала на заповядания, организиран и платен от Москва през септември 1923 г. метеж (представян като „първото в света антифашистко въстание“), БКП е забранена от закона и преминава в нелегалност. Въпреки правителствената амнистия от 1924 г., българските комунисти под натиска на Коминтерна продължават „курс към въоръжена борба“ чрез тероризъм, вербуване на нови

членове, складиране на оръжие, изпратено от Съветския съюз и създаване на мрежа от чети, които тероризират населението, прочули се с нечуван садизъм. Българската комунистическа партия (БКП) изгражда военна организация, директно подчинена на съветските служби. Основна нейна стратегия е терорът. Кулминация на заповяданата, организирана и финансирана от Москва политика на „въоръжен терор“ е извършването на терористичния акт на 16 април 1925 г. в София – взривяването на катедралният храм „Св. Неделя“.

Политическият терор продължава да бъде основна стратегия на българските комунисти и в следвоенния период. След завземане на властта в окупираната от Червената армия България през септември 1944 г., политическият терор по примера на СССР се превръща в държавна политика. Тя се изразява в безпрецедентни масови убийства на столичния и местния елит, учредяване на извънредни съдопроизводства, безпощадно унищожаване на опозицията, изграждане на мрежа от концентрационни лагери, принудителни изселвания, насилствена конфискация на имущество.

Днес не може да има никакво съмнение, че атентатът от 16 април 1925 г. е терористичен акт, извършен от комунистическа терористична организация, създадена и финансирана от Коминтерна, която по-късно ще управлява България близо половин век.

Крайно време е да разберем в дълбочина развитието на стратегиите и тактиките на комунистическия терор, за да ги сравним с тези от днешния ден. Това ще покаже приемствеността между политическия терор, започнал от Октомврийската революция и ескалиращ днес в неоимперията на Путин.

Сто години по-късно от Москва идва следното послание към руснаците от бившия президент на Русия и сегашен ръководител на Съвета за сигурност Дмитрий Медведев от 13 юни 2024 г. в неговия Телеграм канал: *„Трябва да отговорим. Не само властите, държавата, но и народът като цяло. Все пак те – САЩ и техните... съюзничета ни обявиха война без правила... Всеки ден трябва да се опитваме да нанесем максимална вреда на тези страни, които наложиха тези ограничения. Да навредим на икономиките им, на техните институции и на техните владетели. Да навредим на добруването на техните граждани, на увереността им в бъдещето.”*

ЛИТЕРАТУРА

Кървавият Велики Четвъртък. Атентатът в храм „Св. Неделя“, С., 1925

Бивш полицай (Пане Бичев), Надвечерието на атентата. Разкриване нелегалните апарати на комунистите, С., 1932 (преиздадена като номер 8 от поредицата „Сите българи”, 2006.

БКП в резолюции и решения, Конгреси, конференции, пленуми, т.3, С., Партиздат, 1989.

Винаров, Иван. Бойци на тихия фронт. С., 1988.

Груев, Стефан., Корона от тръни. Царуването на Борис III (1918-1943). С., Български писател, 1991.

Лилков, Вили. Атентатът в храм „Св. Неделя“ и пътят към злодеянието на БКП. С., Сиела, 2024.

Наумов, Георги. Атентатът в катедралата „Св. Неделя“. С., 1989.

Радев, Валентин. Отровни митове. Веле Краливски. С., 1994

Фосколо, М. Георги Димитров – една критична биография. С., Просвета, 2013.

Царица Йоанна. Спомени. С., Millenium, 2022.

Янчев, Веселин. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година и провалът на едно поръчано въстание, С., Издателство на СУ „Св. Климент Охридски“, 2023.

БТА. Russians told to mobilise to inflict ‚maximum harm‘ on West in response to sanctions | Reuters БТА: Медведев призова руснаците да се мобилизират, за да нанесат „максимална вреда” на Запада, в отговор на санкциите (bta.bg)

Евелина Келбечева е почетен проферор в Американския Университет в България, Благоевград (2024), където в периода 1996-2024 г. преподава Европейска история, Балканска, Източно-Европейска и История на България, както и редица специализирани курсове. Там има и статут на Jean Monnet Title Holder за преподаване на Европейска интеграция. Била е Фулбрайтов стипендиант и гостуващ преподавател в Университета на Калифорния, Ървайн (1992-1996). Специализирала в САЩ – *Уидроу Уилсън*, Вашингтон и в *Яд Вашем* в Израел, както и сътрудник на Фондация „Свободна и демократична България“, основана от Дими Паница. Нейните интереси са свързани с изследването на митовете и фалшификациите в модерната епоха, както и на историческата и културна идентичност и проблемите на историческата памет. Организатор е на инициативата за включване на изучаване на комунистическия режим в българската образователна система, участва активно в редакцията на новата програма и учебници за изучаването му в средните училища.

Сценарист и продуцент е на документалните филми „Второто Освобождение“ за окупацията на България от Червената Армия и „16 република. Предателството на БКП“ за опитите на Живков да присъедини България към СССР през 1963 и 1973 г. Куратор е на изложбата „Отломки от един следобед“, представяща подготовката и извършването на атентата в църквата „Света Неделя“ в София на 16 април 1925 г., по която след това създава и документален филм.

